อนุสรณ์

งานฌาปนกิจศพ

คุณพ่อเฟื่อง เต็กอารีย์

ณ เมรุวัดจันทวงศาราม (กลาง)

วันอาทิตย์ที่ ๒๓ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๕

อนุสรณ์

งานฌาปนกิจศพ

คุณพ่อเพื่อง เต็กอารีย์

ณ เมรุวัดจันทวงศาราม (กลาง)

ต. คลองจั่น อ. บางกะปิ นครหลวงกรุงเทพธนบุรี

วันอาทิตย์ที่ ๒๓ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๕

อาลัยวาที

ยามอยู่ประกอบด้วย กรรมดี
บุญส่งเสริมให้มี สุขได้
ยามจากเหลือศักดิ์ศรี คนนอบ นบนอ
เป็นสิ่งภาคภูมิให้ แด่ผู้อยู่หลัง

ยามพ่อยังอยู่พร้อม เบิกบาน
ลูกอยู่สุขทุกกาล กล่อมเกลี้ยง
เสมือนร่มโพธิ์หาญ ป้องปก ลูกนา
อบอุ่นด้วยพ่อเลี้ยง ลูกแม้นดวงใจ

ยามพ่อไข้เจ็บร้อน รุมกาย
ชีพลูกเหมือนจะวาย วอดด้วย
เมื่อหมอหมดที่หมาย ต่อชีพ พ่อนา
ชีพพ่อจึงมอดม้วย เหมือนไร้รักษา

ยามพ่อลาลับแล้ว แรมไกล
วอนคุณรัตนตรัย โอบอุ้ม
วิญญาณพ่อผ่องใส สุขสงบ พ่อนา
สถิตย์สุขกุศลคุ้ม อยู่แม้นสรวงสวรรค์

อาลัยคุณพ่อ

พ่อเปรียบเสมือนร่มโพธิ์ร่มไทรที่แผ่กิ่งก้านสาขาปรกคลุมปกป้องลูก ๆ ดังนั้นยามเมื่อขาดสิ่งปกป้องย่อมเป็นธรรมดาอยู่ที่ลูก ๆ ต้องอาลัยอาวรณ์อย่างสุดซึ้ง ดั่งสายป่านจะขาดจากว่าวก็มิปาน ยิ่งคุณพ่อเป็นพ่อที่เปี่ยมไปด้วยคุณธรรม รักปราณีลูก ๆ และเป็นที่เคารพรักของคนทั่วไปแล้วคุณพ่อยังประกอบแต่กรรมดี โดยเฉพาะการกุศลด้วยแล้วไม่ว่าจะยากหรือมากน้อยเพียงใด คุณพ่อมิเคยเลยที่จะขัดศรัทธา

ยามอยู่คุณพ่อก็เฝ้าสั่งสอนลูก ๆ ให้รู้ซึ้งถึงความเป็นคนโดยใช้พระพุทธศาสนาเป็นเครื่องนำทาง และยามคุณพ่อจากไกลก็ยังทิ้งความดีไว้ให้ลูก ๆ ทุกคนภาคภูมิใจ โอ้พระคุณพ่อใหญ่ยิ่งจนยากจะหาสิ่งใดเทียบเทียมได้ จริงอยู่การที่ลูก ๆ ได้เสียคุณพ่อไปนั้นเป็นกฏแห่งกรรม คือ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ซึ่งมนุษย์ทุกรูปทุกนามไม่อาจหลีกเลี่ยงพ้นไปได้เมื่อถึงกาลเวลา แม้กระนั้นลูก ๆ ก็ยังอยากให้คุณพ่ออยู่เพื่อเป็นร่มโพธิ์ร่มไทร เพื่อเป็นหลักสำหรับรวมพลังใจของลูก ๆ ในอันที่จะดำเนินวิถีทางชีวิต แต่ก็ไม่อาจจะฝ่าฝืนพรหมลิขิตได้ คุณพ่อได้จากไปด้วยความสงบหลังจากที่ลูก ๆ และคุณแม่ได้พยายามเฝ้ารักษาปรนนิบัติ ในที่สุดก็สุดความสามารถของแพทย์ที่จะเยียวยาได้ และลูก ๆ ก็พยายามจนสุดความสามารถแล้ว

ด้วยอานิสงฆ์ทักษิณานุประทานกิจใด ๆ ที่คุณพ่อได้บำเพ็ญกุศลอุทิศและปฏิบัติมาจนตลอดอายุขัย จงดลบันดาลให้ดวงวิญญาณอันใสบริสุทธิ์ของคุณพ่อ จงสู่สุขคติและเสวยสุขในสัมปรายภพทุกประการเทอญ

จากลูก ๆ

น้อมหทัยไหว้วอนขอพรพระ
แด่วิญญาณซึ่งพรากไปจากไกล
สำหรับผู้อยู่หลังทั้งลูกหลาน
วิญญาณพ่อขออย่าได้ปรารมภ์

ขอได้ประทานสุขสนุกให้
เพื่ออยู่ในทิพย์สถานวิมานพรหม
จะยึดการทำดีที่เหมาะสม
เพื่อชื่นชมพระวิสุทธิ์พุทธคุณ.

คุณพ่อเฟื่อง เต็กคาวีย์

ชาตะ พ.ศ ๒๔๓๑

มรณะ ๒ พฤษภาคม

๒๕๐๓

รวมอายุ ๗๒ ปี

น้อมเทพไท้ร่วมวอนขอพรพระ
จงได้ประทานสุขสนุกให้
แด่วิญญาณซึ่งพรากไปจากไกล
เพื่ออยู่ในทิพย์สถานวิมานพรหม
สำหรับผู้อยู่หลังทั้งลูกหลาน
จะยึดการทำเพื่อหมายสม
วิญญาณพ่อของข้าได้ปรารมภ์
เพื่อชื่นชมการกุศลทุกชุมนุม.

คุณพ่อเพื่อง เต็กอารีย์

ชาตะ พ.ศ. ๒๔๔๑

มรณะ ๒ พฤษภาคม

๒๕๑๓

รวมอายุ ๗๒ ปี

ประวัติ
คุณพ่อเพื่อง เต็กอารีย์
ผู้ประกอบแต่มหากุศล

คุณพ่อเพื่อง เต็กอารีย์ เป็นบุตรของ นายตุ๊ นางเกลี้ยง เต็กอารีย์ เกิดในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ ณ บ้านเลข ที่ ๕๙ หมู่ที่ ๑ ตำบลคลองจั่น อำเภอบางกะปิ นครหลวงกรุงเทพธนบุรี มีพี่น้องชายหญิงรวม ๕ คนคือ

๑. นายเพื่อง เต็กอารีย์
๒. นายฟู เต็กอารีย์ (ถึงแก่กรรม)
๓. นางหวาด บุญสฤษดิ์ (เต็กอารีย์) ถึงแก่กรรม
๔. นางสว่าง เต็กอารีย์
๕. น.ส.สังวาล เต็กอารีย์ (ถึงแก่กรรม)

เมื่อครั้งคุณพ่อยังอยู่ในวัยเยาว์ ชอบตามคุณพ่อคุณแม่ของท่านไปทำบุญ ตักบาตร และฟังเทศน์ตามวัดต่าง ๆ เสมอ ๆ อาจเป็นด้วยเหตุที่ท่านได้มีโอกาสใกล้ชิดกับวัดและพระมาก ๆ นี่เอง ทำให้ท่านมีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก เช่นเดียวกับบิดา มารดาของท่าน ครั้นคุณพ่ออายุได้ ๒๐ ปี ก็ได้อุปสมบทที่วัดบึงทองหลาง ตำบลคลองจั่น อำเภอบางกะปิ นครหลวงกรุงเทพธนบุรี ท่านได้อุปสมบทอยู่ ๒ พรรษา ก็ลาสิกขาบทออกมาช่วยบิดามารดาประกอบอาชีพต่อไป จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๘๑ ก็ได้สมรสกับคุณแม่สังเวียน อ่วมคุ้ม มีบุตร – ธิดา รวม ๒ คนคือ

๑. นางอรุณศรี ดีสมโชค (เต็กอารีย์)

๒. นายประสิทธิ์ เต็กอารีย์

คุณพ่อเป็นบุคคลผู้ไม่ชอบในอบายมุขต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการพนัน หรือสุรายาเมา ท่านประพฤติตนอยู่ในศีลธรรมตลอดมา ชอบแต่การบริจาคทาน รักษาศีล และช่วยทำนุบำรุงศาสนา วัดวาอารามอยู่เป็นนิจ เช่นในปี พ.ศ. ๒๔๘๘ ท่านได้รับเชิญให้เข้ามาเป็นกรรมการวัดจันทวงศาราม (กลาง) เพื่อช่วยดูแลซ่อมแซมพระอุโบสถ ศาลาการเปรียญ และกุฏิ ซึ่งชำรุดทรุดโทรมลงไปมาก

ในปี ๒๔๙๕ ท่านได้พิจารณาเห็นว่า ศาลาการเปรียญ ชำรุดทรุดโทรมลงไปมากขึ้นปล่อยทิ้งไว้จะเป็นอันตรายแก่พระภิกษุสามเณรและประชาชนที่ใช้ศาลาการเปรียญเป็นที่ประกอบศาสนากิจ ท่านจึงได้ปรึกษากับทางวัดและคณะกรรมการที่จะสร้างศาลาการเปรียญเสียใหม่ แต่ในขณะนั้นทางวัดไม่มีเงินพอที่จะสร้างศาลาการเปรียญใหม่ได้ คุณพ่อท่านจึงคิดจะทำให้สำเร็จ โดยการบอกบุญเรี่ยไรจากผู้มีจิตศัทธา แต่กระนั้นก็ได้เงินมาเพียงเล็กน้อย ท่านจึงได้ตัดสินใจเอาที่นาของท่านไปจำนองเอาเงินมาสร้างศาลาการเปรียญจนสำเร็จ ในปีพ.ศ. ๒๔๙๘

ศาลาการเปรียญหลังนี้ กว้าง ๕ วา ๒ ศอก ยาว ๑๑ วา สิ้นเงินค่าก่อสร้างไปประมาณ ๕๐,๐๐๐ บาทเศษ และหลังจากนั้นท่านก็ได้รับแต่งตั้งเป็น มรรคทายก และเหรัญญิกของวัดสืบต่อไป

ในปีต่อมาท่านได้ทะนุบำรุง เสนาสนะที่ทรุดโทรม จัดสถานที่ก่อสร้างกุฏิให้มีระเบียบเรียบร้อย สร้างของใช้ต่าง ๆ ไว้อีกเป็นจำนวนมาก จนปี พ.ศ. ๒๕๐๔ ท่านได้บริจาคเงินส่วนตัวของท่านสร้างกุฏิ ๒ ชั้นขึ้นอีก ๑ หลัง สิ้นค่าก่อสร้าง ๒๐,๐๐๐ บาทเศษ

ในปี พ.ศ. ๒๕๐๔ ท่านได้บอกบุญ เรี่ยไร ซื้อที่ดินถวายวัดอีก ๓๑๔ ตารางวา ๆ ละ ๑๕๐ บาท ส่วนคุณพ่อเองได้ซื้อที่ดินถวายวัดไป ๑๕๒ ตารางวา เป็นเงิน ๒๒,๘๐๐ บาท

ต่อมาอีก ๒ ปี ท่านได้สร้างซ่อมแซมพระอุโบสถหลังเก่าขึ้นใหม่ เพราะชำรุดทรุดโทรมมาก ครั้งแรกท่านคิดจะซ่อมแซมของเก่าให้ดีขึ้นพอใช้ได้เท่านั้น แต่พอรื้อออกแล้ว ปรากฏว่า เสา กำแพง ที่ก่อด้วยอิฐ ใช้การไม่ได้เลย มีเพียงไม้บางชิ้นเท่านั้นที่ยังพอใช้ได้ท่านจึงได้ตกลงกับช่าง ให้สร้างใหม่ อีกประการหนึ่งพระอุโบสถหลังเก่าเป็นทรงแบบ

โบราณ เพราะได้สร้างมานานหลายสิบปีแล้วมีลวดลายธรรมดา และมิได้ลงลักปิดทอง ปิดกระจก เพียงแต่ทาสีเท่านั้น คุณพ่อท่านจึงได้ดัดแปลงแก้ไข แบบพระอุโบสถที่สร้างใหม่นี้ให้มีลวดลายงดงาม พร้อมด้วยลงลักปิดทอง ปิดกระจก ตลอดซุ้มประตู หน้าต่าง หน้าบรรณ คันทวย ให้มีสภาพดีขึ้นกว่าเดิม การก่อสร้างครั้งนี้ท่านได้ใช้เงินส่วนตัวของท่านเอง รวมทั้งสิ้นประมาณ ๕๐๐,๐๐๐ (ห้าแสนบาท) บาทเศษ

พระอุโบสถหลังนี้ กว้าง ๓ วา ๑ ศอก ยาว ๙ วา ๓ ศอก เสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ ยกช่อฟ้าเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ ผูกพัทธสีมาเมื่อ พ.ศ ๒๕๑๐

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๑๒ คุณพ่อได้ล้มป่วยลงด้วยโรคอัมมะพาต สุดความสามารถของแพทย์ที่จะเยียวยารักษาได้ ท่านจึงได้จากลูก ๆ ไปอย่างสงบเมื่อวันที่ ๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๓ รวมอายุได้ ๗๒ ปี

ในที่สุดนี้ลูก ๆ ขออ้อนวอนคุณพระศรีรัตนตรัย และผลแห่งกุศลผลบุญของคุณพ่อ จงได้ช่วยให้ดวงวิญญาณของคุณพ่อประสบแต่ความสงบสุข อยู่ในสรวงสวรรค์ด้วยเทอญ

พระอุโบสถหลังนี้กว้าง ๓ วา ๑ ศอก ยาว ๙ วา ๔ ศอก

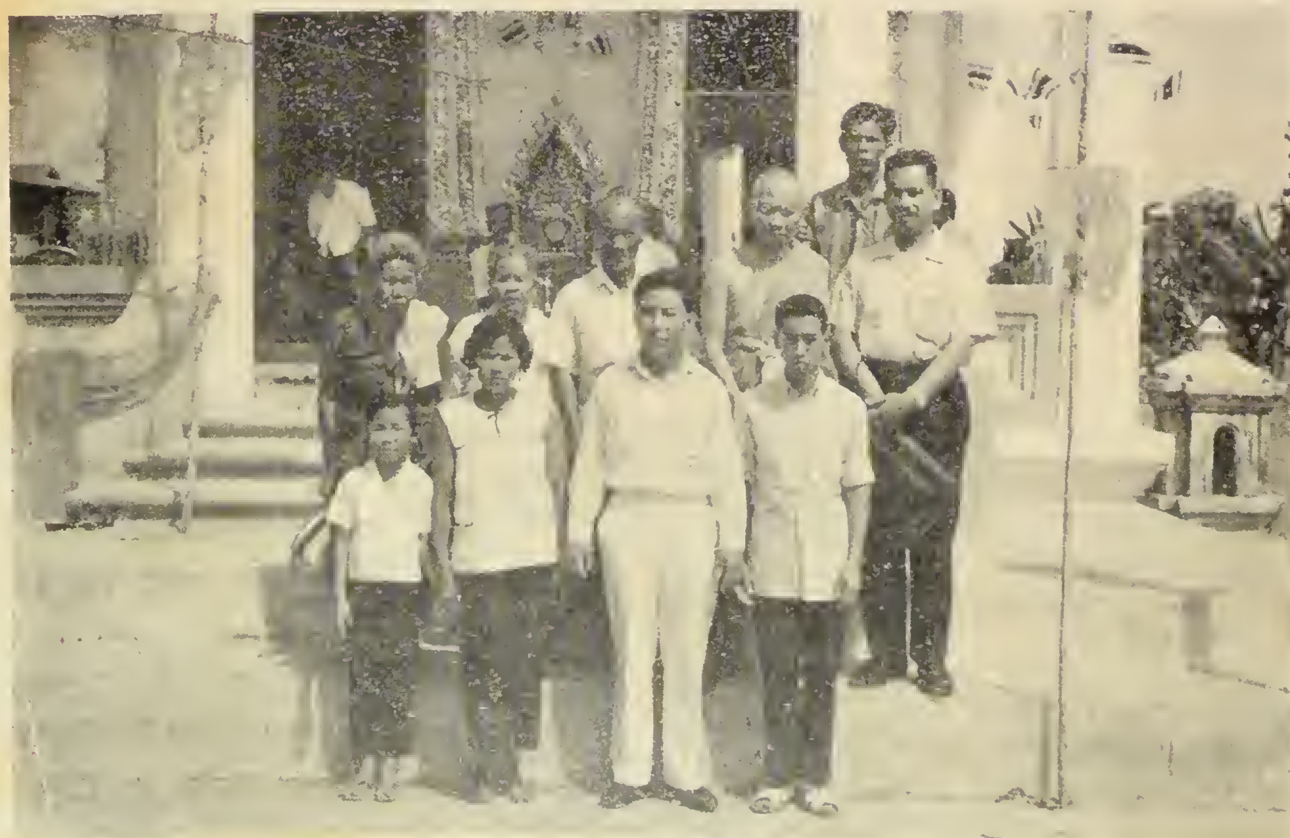
สร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗

ยกช่อฟ้าเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘

ผูกพัทธสีมาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐

คุณพ่อเพื่อง เต็กอารีย์ เป็นผู้บริจาคเงินสร้างทั้งสิ้นประมาณ ๕๐๐,๐๐๐ บาทเศษ

ถวายโฉนด

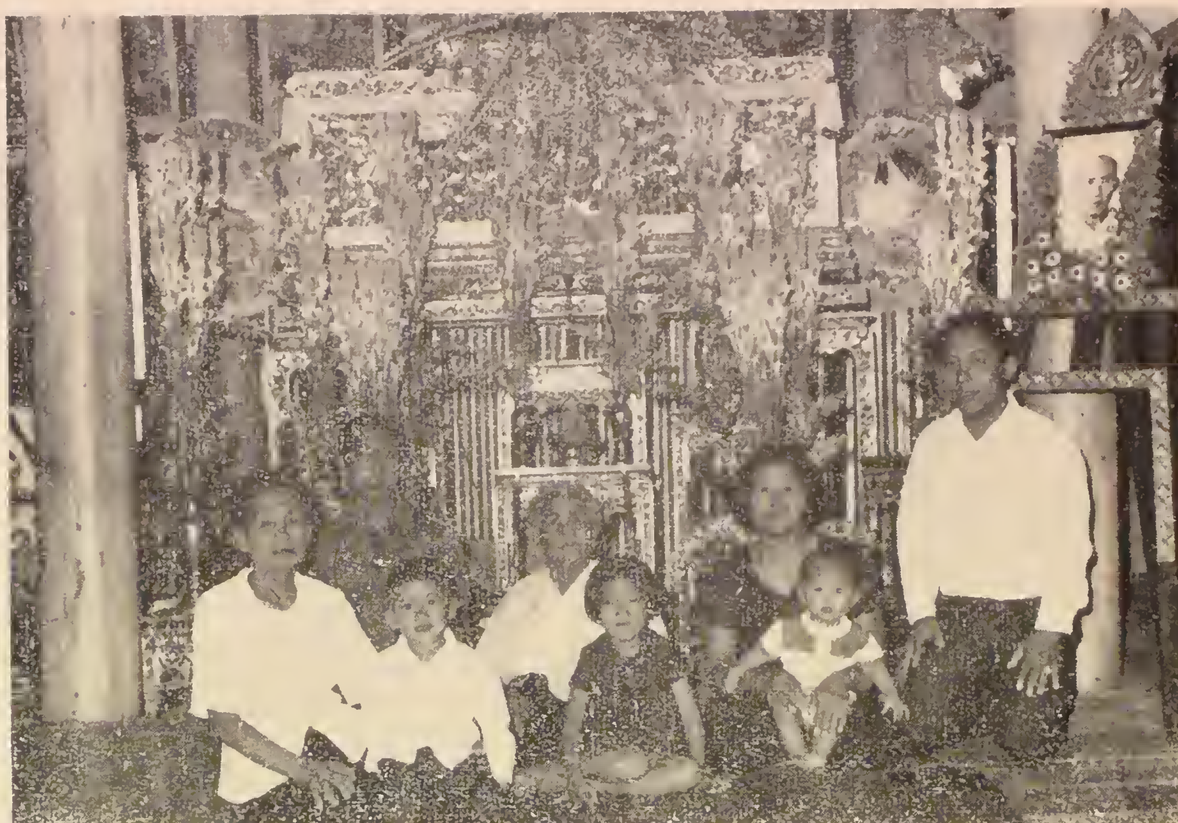

วันฉลองพระอุโบสถ

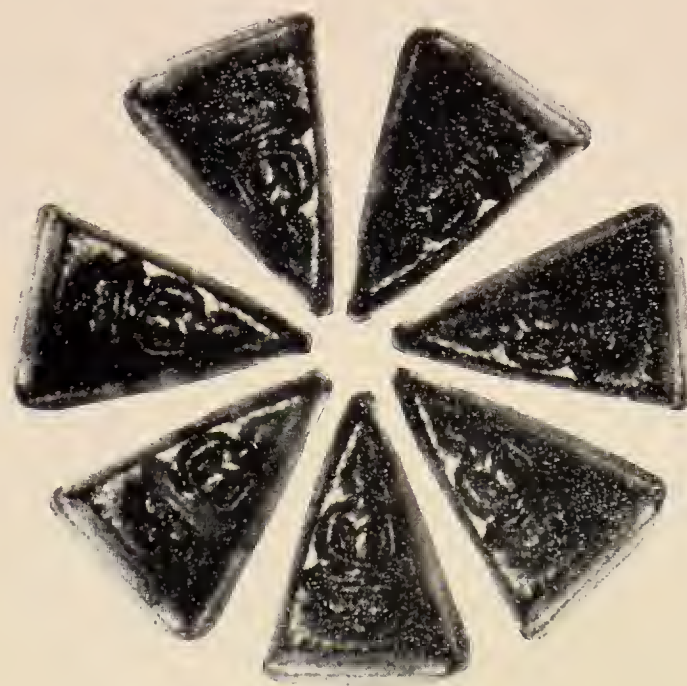
คุณแม่ และ ลูก ๆ

คุณแม่ลูก ๆ และญาติ ๆ
ให้มีการสวดอภิธรรมทุกวัน
พระ ๑๕ ค่ำ ตั้งแต่มรณะจน
ถึงวันฌาปนกิจ

คุณแม่, ลูก ๆ หลาน ๆ

ศพนั้นบำเพ็ญกุศลอยู่บนศาลาการเปรียญ

หลวงพ่อจิตรลดา

หลวงพ่อจิตรลดา

ข้าราชบริพารผู้ที่ได้รับพระราชทานไปแล้วหลายท่านหลายพระองค์ ทั้งเจ้านายและข้าราชสำนัก เมื่อได้บูชาและแขวนเป็นพระเครื่องประจำตัว ก็ปรากฏพระพุทธคุณและเป็นเครื่องคุ้มครองโดยอภินิหารความศักดิ์สิทธิ์ขึ้นหลายครั้งหลายรายเป็นที่ลำลือกันอยู่ ทั้งนี้อย่างน้อยก็ได้มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่นิยมนับถือทั่วกันทั้งแผ่นดิน ทั้งพระศาสนา พระมหากษัตริย์ได้มารวมอยู่ในองค์พระองค์เดียวกัน แม้ทางฝ่ายทหารราชองค์รักษ์และนายตำรวจราชสำนักก็เป็นที่ปรากฏอยู่รวมทั้งองค์ที่ข้าราชการการเมืองบางท่านได้รับพระราชทานไปด้วยแต่นัยว่าไม่โปรดให้เล่าลือออกไป เห็นจะเป็นเพราะว่าวัตถุผสมที่จะสร้างพระไม่มีเหลือพอที่จะสร้างพระราชทานอีกแล้วก็อาจเป็นได้ บรรดาผู้ที่ได้รับพระราชทานไปได้ขนานนามเรียกกันเป็นภายในว่า "สมเด็จหลวงพ่อจิตรลดา" และต่างก็ระมัดระวังรักษาเป็นอย่างดี เพราะถ้าสูญหายไปและตกอยู่ตามร้านใต้ต้นมะขามแล้วจะไม่เป็นการดีแน่แม้จะมีผู้ให้ราคาพระเป็นเรือนหมื่นก็ตาม

"**พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบตรรามาธิบดี จักรีนฤบดินทร์ สยามมินทราธิราชบรมนาถบพิตรเอกอัครศาสนูปถัมภก**" เป็นพระมหากษัตราธิราชที่มีพระราชศรัทธา มั่นต่อพระบวรพุทธศาสนาพระองค์หนึ่ง

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ พระองค์ได้ทรงสร้างพระเครื่อง (พระพุทธรูปพิมพ์หรือพระพิมพ์) ขึ้นพิมพ์หนึ่งเป็นการส่วนพระองค์ที่เรียกว่า "พระกำลังแผ่นดิน" หรือ "พระสมเด็จจิตรลดา" หรือที่พวกนักเลงพระเรียกว่า "หลวงพ่อจิตรลดา"

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๕๐๙ พระองค์ได้ทรงสร้างพระบูชา (พระพุทธรูป) ขึ้นเป็นการส่วนพระองค์เช่นเดียวกันอีก พระพุทธรูปที่ทรงสร้างนี้ ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ขนานพระนามว่า "พระพุทธนวราชบพิตร"

การที่ทรงสร้างพระเป็นการส่วนพระองค์นั้น พระองค์ทรงมีความมุ่งหมายดังนี้

พระกำลังแผ่นดิน ทรงมุ่งหมายพระราชทานแก่ผู้ที่ทูลขอพระราชทาน หรือพระองค์พระราชทานตามพระราชอัธยาศัย เพื่อให้ผู้ที่ได้รับพระราชทานมีความประพฤติดีสมควรที่จะได้รับพระราชทานเพื่อเป็นกำลังของแผ่นดินสืบไปและเพื่อให้บังเกิดความสามัคคีรวมกำลังรักษาแผ่นดิน

ส่วนพระพุทธนวราชบพิตร ทรงมุ่งหมายให้เป็นนิมิตรแห่งคุณพระรัตนตรัย อันเป็นที่เคารพบูชาสูงสุดของพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย และยังเป็นนิมิตหมายแห่งความผูกพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างพระองค์กับบรรดาพสกนิกรของพระองค์ทั่วราชอาณาจักร์อีกด้วย และพระพุทธนวราชบพิตร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะพระราชทานไปประดิษฐานตามจังหวัดต่าง ๆ ทั่วราชอาณาจักรไทย

สำหรับรายละเอียดในการสร้างพระกำลังแผ่นดิน มีดังนี้

แบบพิมพ์ ทรงคิดเองโดยทรงปรึกษากับนายไพฑูรย์ เมืองสมบูรณ์ ข้าราชการกองหัตถศิลป์กรมศิลปากร ทรงออกแบบกรอบเป็นรูปสามเหลี่ยมขนาดฐานกว้าง ๓ กระเบียด ๑ อนุกระเบียด สูง ๑ นิ้ว ๑ กระเบียด ๑ อนุกระเบียด องค์พระเป็นปางสมาธิ ประทับนั่งอยู่บนอาสนะบัว ๒ ชั้น"

มวลสาร ที่พระองค์ทรงนำมาผสมสร้างพระกำลังแผ่นดินนั้น ล้วนแต่เป็นมงคลทั้งสิ้นคือ

ส่วนในพระองค์ ได้แก่ดอกไม้แห้งจากมาลัยที่ประชาชนได้ทูลเกล้า ฯ ถวายในการเสด็จพระราชดำเนินเปลี่ยนเครื่องทรงพระพุทธปฏิมากร (แก้วมรกต) และได้ทรงแขวนไว้ที่องค์พระพุทธปฏิมากรตลอดเทศกาลจนถึงคราวที่จะเปลี่ยนเครื่องทรงใหม่ ดอกไม้แห้งนี้โปรดเกล้า ฯ ให้รวบรวมไว้

เส้นพระเจ้า (เส้นพระเกศของพระองค์) ซึ่งเจ้าพนักงานได้รวบรวมไว้หลังจากทรงเครื่องใหญ่ทุกครั้ง

ดอกไม้แห้ง จากมาลัยที่แขวนพระมหาเศวตฉัตร และด้ามพระขรรค์ชัยศรีในพระราชพิธีฉัตรมงคล

สี ที่ขุดจากผ้าใบที่ทรงเขียนภาพผีพระหัตถ์

ชันและสี ซึ่งทรงขูดจากเรือพระที่นั่งขณะที่ทรงตกแต่ง

ส่วนที่มาจากจังหวัดต่าง ๆ ทุกจังหวัดทั่วราชอาณาจักร์ ซึ่งกระทรวงมหาดไทยได้นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย เป็นมวลสารที่ได้มาจากปูชนียสถานอันศักดิ์สิทธิ์ที่ประชาชนเคารพบูชา และน้ำบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ซึ่งเคยนำมาใช้เป็นน้ำสรงมุรธาภิเษกในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกได้แก่

จังหวัดนครหลวงกรุงเทพธนบุรี ผงธูปและดินจากกระถางธูปที่บูชาในศาลหลักเมืองทุกกระถาง คือหน้าหลักเมือง และหน้าที่บูชาเทพารักษ์ประจำพระนครอันได้แก่ พระเสื้อเมือง พระทรงเมือง พระกาฬ และพระเทพารักษ์ซึ่งเรียกว่าเจ้าพ่อหอกลอง และเจ้าเจตคุปต์ เปลวทองจากหลักเมือง

และผงจากพระปรางค์วัดอรุณราชวราราม ผงธูปและเปลวทองจากพระพุทธรูปสัมฤทธิ์นวโลหะที่เรียกว่า "หลวงพ่อแสน" วัดหงส์รัตนาราม ผงธูปและเปลวทองจากพระพุทธรูปสุโขทัยที่เรียกว่า "หลวงพ่อสุข" วัดหงส์รัตนาราม ดิน–ผงธูปและเกสรดอกไม้จากศาลพระเจ้าตากสินมหาราช

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ผงจากพระปรางค์วัดมหาธาตุ ผงและเปลวทองจากพระพุทธไตรรัตนายก วัดพนัญเชิง ผงจากพระเจดีย์ศรีสุริโยทัย วัดสวนหลวงสบสวรรค์ เปลวทองจากพระมงคลบพิตร

จังหวัดลพบุรี ผงจากศาลพระกาฬ ผงจากศาลลูกศร ผงจากพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ ธัญญมหาปราสาท

จังหวัดสิงห์บุรี ผงจากวิหารพระอาจารย์ธรรมโชติบ้านบางระจัน ดินจากบ่อน้ำพระอาจารย์ธรรมโชติ ผงธูปจากพระนอนจักร์สีห์ ตำบลจักรสีห์ อำเภอเมืองสิงห์บุรี เปลวทองจากพระนอนจักรสีห์ ฯลฯ

จังหวัดอ่างทอง ผงธูปและเปลวทองจากพระมหาพุทธพิมพ์ วัดไชโยวรวิหาร ตำบลไชโย อำเภอไชโย ผงธูปและเปลวทองจากรูปหล่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) วัดไชโยวรวิหาร ผงธูปและเปลวทองจากพระพุทธไสยาสน์วัดป่าโมก ตำบลป่าโมก อำเภอป่าโมก

จังหวัดสระบุรี ผงธูปและเปลวทองจากรอยพระพุทธบาทสระบุรี ผงจากพระพุทธฉาย เกสรดอกบัวที่บูชาพระพุทธบาท

จังหวัดราชบุรี ผงจากพระปรางค์ วัดมหาธาตุอำเภอเมือง

จังหวัดนครปฐม ผงจากองค์พระปฐมเจดีย์ — ผงธูปที่บูชาพระร่วงโรจนฤทธิ์

จังหวัดสุพรรณบุรี — ผงธูปและเปลวทองจากพระบ่าเลไลยก์ — ผงธูปและเปลวทองจากองค์เทวรูปศาลหลักเมือง — ผงจากดอนเจดีย์ — ผงจากเจดีย์วัดสนามชัย ตำบลวิหารแดง อำเภอเมือง — ดินจากสระศักดิ์สิทธิ์ทั้งสี่ ตำบลสระแก้ว

จังหวัดกาญจนบุรี — ผงธูปและเปลวทองจากพระแท่นดงรัง — ผงจากโบสถ์ร้าง วัดท่ากระดาน อำเภอศรีสวัสดิ์

จังหวัดเพชรบุรี — ผงธูปหน้าที่บูชาพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบนพระที่นั่งเวชยันต์วิเชียรปราสาทพระนครคีรี — ผงจากพระเจดีย์พระธาตุจอมเพชร พระนครคีรี — ผงดินจากยอดสูงสุดของพระนครคีรี — ผงธูปจากพระพุทธรูปเชียงแสน พระนครคีรี — ผงดินจากศาลหลักเมืองเก่า - ผงธูปจากเทพารักษ์ศาลหลักเมืองเก่า — ผงธูปจากพระปรางค์วัดมหาธาตุ — ผงธูปจากพระประธานในวิหารหลวง วัดมหาธาตุ

จังหวัดสมุทรสาคร — ผงธูปและดินจากศาลหลักเมือง — ผงธูปจากศาลพันท้ายนรสิงห์

จังหวัดสมุทรสงคราม — ผงธูปและเปลวทองจากพระพุทธรูป วัดเพชรสมุทร (วัดบ้านแหลม)

จังหวัดชัยนาท — น้ำอภิเษกจากวัดพระบรมธาตุ ตำบลชัยนาท – ผงจากองค์พระบรมธาตุเจดีย์ วัดพระบรมธาตุ — น้ำอภิเษกวัดธรรมามูล — เปลวทองและเกสรดอกไม้จากพระพุทธรูปที่เรียกว่า "หลวงพ่อธรรมจักร" วัดธรรมามูล — ผงจากวิหาร หลวงพ่อธรรมจักร์ วัดธรรมามูล

จังหวัดชลบุรี — ผงธูปจากพระพุทธสิหิงค์จำลอง — ผงพระพิมพ์หลวงพ่อแก้ววัดบ่า

จังหวัดฉะเชิงเทรา — เปลวทองจากพระพุทธโสธร วัดโสธรวราราม — เกสรดอกบัวหน้าที่บูชาพระพุทธโสธร — ดอกมะลิหน้าที่บูชาพระพุทธโสธร — ผงธูปจากหลักเมือง

จังหวัดจันทบุรี — ผงดินจากศาลหลักเมือง — ผงดินและเปลวทองจากศาลพระเจ้าตากสินมหาราช — ผงตะไคร่น้ำแห้งจากพระพุทธบาทเขาคิชฌกูฏ — น้ำในคลองนารายณ์ หน้าน้ำตกเขาสระบาป อำเภอเมือง — น้ำจากสระแก้ว ตำบลพลอยแหวน อำเภอท่าใหม่

จังหวัดปราจีนบุรี — ผงธูปจากที่บูชาต้นศรีมหาโพธิ์ อำเภอศรีมหาโพธิ์

จังหวัดเชียงใหม่ — ผงจากพระธาตุเจดีย์ วัดพระธาตุศรีจอมทอง อำเภอจอมทอง — ผงจากพระธาตุเจดีย์ ดอยสุเทพ — ผงธูปจากที่บูชาพระพุทธสิหิงค์ — เปลวทองจากที่บูชาพระพุทธรูป วัดพระศรีจอมทอง — ดอกไม้แห้งที่บูชาพระบรมธาตุ วัดพระธาตุศรีจอมทอง — ดินจากเสาอินทขีลหรือหลักเมือง — ดินจากบริเวณที่ได้ทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ ๘ วัดเจดีย์เจ็ดยอด — ดินจากบริเวณที่ตั้งค่ายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช อำเภอฝาง — เปลวทองและเกสรดอกไม้จากที่บูชาอนุสาวรีย์ครูบาศรีวิชัย

จังหวัดลำพูน — ผงจากองค์พระบรมธาตุหริภุญชัย — ดินจากสุวรรณจังโกฏเจดีย์ วัดจามเทวี (วัดกู่กุด) — เกสรดอกไม้จากแท่นบูชาพระบรมธาตุหริภุญชัย

จังหวัดแพร่ — ผงธูปและดินหลักเมือง — ผงจากพระธาตุเจดีย์ ช่อแฮ่

จังหวัดพิษณุโลก — ทองคำเปลวผสมน้ำรักที่ขูดจากองค์พระพุทธชินราช เพื่อกระทำปิดทองใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ — เกสรบัวหลวงจากที่บูชาพระพุทธชินราช

จังหวัดสุโขทัย — ผงเจดีย์พระมหาธาตุเจดีย์ วัดมหาธาตุ อำเภอเมืองสุโขทัย—ผงพระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ อำเภอศรีสัชนาลัย – ดินกรุพระมหาธาตุเจดีย์ วัดมหาธาตุ อำเภอเมืองสุโขทัย — ดินกรุวัดต้นจันทร์ ตำบลเมืองเก่า อำเภอเมืองสุโขทัย น้ำบ่อทอง อำเภอศรีสัชนาลัย น้ำบ่อแก้ว อำเภอศรีสัชนาลัย

จังหวัดกำแพงเพชร — ผงจากยอดองค์พระบรมธาตุเจดีย์ วัดพระบรมธาตุ ตำบลนครชุม อำเภอเมือง — ดินและเปลวทองจากหลักเมือง

จังหวัดพิจิตร — ดินและเปลวทองจากพระพุทธรูปที่เรียกกันว่า หลวงพ่อเพชร วัดท่าหลวง

จังหวัดอุตรดิตถ์ — เปลวทองจากพระแท่นศิลาอาสน์ — ผงจากพระธาตุเจดีย์ วัดพระบรมธาตุ ฯลฯ

จังหวัดนครราชสีมา — ดินผงธูปและเปลวทองจากหลักเมือง — ดินผงธูปและเกสรดอกไม้จากอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี — ดินจากปราสาทหินพิมาย — ดินทรายผงธูปและเปลวทองจากพระพุทธรูปในปราสาทหิน วัดพนมวัน ฯลฯ

จังหวัดหนองคาย — ผงจากพระธาตุเจดีย์บังพวน — ผงธูปที่บูชาพระพุทธรูปพระใส วัดโพธิ์ชัย

จังหวัดเลย — ผงจากองค์พระธาตุเจดีย์ศรีสองรักษ์

จังหวัดสกลนคร — ผงจากองค์พระธาตุเจดีย์เชิงชุม วัดพระธาตุเชิงชุม ฯลฯ

จังหวัดนครพนม — ผงจากองค์พระธาตุพนม — ผงธูปที่บูชาองค์พระธาตุพนม — ดินจากฐานพระธาตุพนม — ผงธูปและดินจากหลักเมือง

จังหวัดนครศรีธรรมราช — ผงจากองค์พระบรมธาตุ เกสรดอกไม้ที่บูชาพระบรมธาตุ

จังหวัดสุราษฎร์ธานี — ผงจากองค์พระบรมธาตุไชยา — เทียนบูชาพระบรมธาตุไชยา

จังหวัดภูเก็ต — ผงธูปและเปลวทองที่บูชาอนุสาวรีย์ หลวงพ่อแช่มวัดฉลอง ฯ

จังหวัดตรัง — พระผงศรีวิชัยได้จากถ้ำสาย ตำบลบางดี และถ้ำคีรีวิหาร ตำบลเขากอบ อำเภอห้วยยอด — พระว่านศักดิ์สิทธิ์ ปรุงด้วยว่าน ๒๐๐ อย่าง — พระดินดิบ ได้มาจากถ้ำสาย ตำบลบางดี — ผงธูปที่บูชาพระในถ้ำพระพุทธ ตำบลหนองบัว — ดินจากสังเวชนียสถานสี่แห่ง ประเทศอินเดีย

จังหวัดปัตตานี — ดินผงธูปเปลวทองและเกสรดอกไม้จากหลักเมือง — ดินผงธูปเปลวทองจากที่บูชาหลวงพ่อทวดเหยียบน้ำทะเลจืด วัดช้างไห้ อำเภอโคกโพธิ์

จังหวัดยะลา ผงจากองค์ พระพุทธไสยาสน์ วัดคูหามุข — ดินจากหลักเมือง

และมีมวลสารที่ศักดิ์สิทธิ์จากจังหวัดต่าง ๆ อีกหลายจังหวัด เช่น จังหวัดปทุมธานี ประจวบคีรีขันธ์ อุทัยธานี ตราด นครนายก แม่ฮ่องสอน ตาก เพชรบูรณ์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ อุบลราชธานี อุดรธานี ขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ ชุมพร ระนอง กระบี่ พัทลุง สตูล นราธิวาส เป็นต้น และยังมีวัสดุเครื่องผสมอันเป็นมงคล ซึ่งนำมาจากสังเวชนียสถานชมพูทวีปอีกหลายอย่าง ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้มาจาก

- จากสถานประสูติพุทธกุมาร ณ ลุมพินีวัน ประเทศเนปาล
- จากพระแท่นวชรอาสน์โพธิพุทธคยาที่ทรงตรัสรู้
- พระสถูปที่พระบรมศาสดาแสดงพระธรรมจักร์ปฐมเทศนา ที่สารนาถ กรุงพาราณสี
- พระสถูปที่พระพุทธองค์ทรงปรินิพพาน กรุงกุสินารา
- พระคันธกุฎี พระเชตวันมหาวิหาร กรุงสาวัตถี
- พระสถูปถวายพระเพลิงที่กรุงกุสินารา
- พระสถูปที่พระพุทธองค์แสดงยมกปฏิหาริย์

การสร้าง พระองค์ทรงผสมมวลสารดังกล่าวและทรงกดพิมพ์สร้างด้วยพระหัตถ์เอง

การปิดทอง ผู้ที่ได้รับพระราชทาน จะต้องทำการปิดทองที่หลังองค์พระเอง

วุฒิบัตร ผู้ที่ได้รับพระราชทานจะได้รับวุฒิบัตรรับรองการพระราชทาน และลงนามไว้ในทะเบียนส่วนพระองค์ ซึ่งพระองค์ได้ทรงจัดทำบันทึก และทรงเก็บด้วยพระองค์เองในวุฒิบัตรจะมีพระปรมาภิไธย และเลขหมายลำดับการพระราชทาน

ผู้ที่ได้รับพระราชทานเท่าที่ปรากฏมาแล้วส่วนมากมักจะเป็นผู้ต้องเดินทาง หรือตามเสด็จ ฯ เข้าป่า ขึ้นเขา ลงห้วย ทางอากาศ ลงทะเล เป็นนิจสิน ไม่ว่าผู้หญิงหรือผู้ชาย อย่างเช่นเจ้าหน้าที่มนุษย์กบ ซึ่งดำน้ำตามเสด็จ ฯ หรือถวายอารักขาอยู่ ในทะเลก็ได้รับพระราชทาน ฉะนั้นจึงเป็นการยากที่จะบอกไปว่า ใครจะได้รับพระราชทานหรือไม่อย่างไร เพราะเหตุผล หลายอย่างข้อสำคัญที่สุดก็คือมีจำนวนจำกัด และมีจำนวนเล็กน้อย เพียงแต่ผู้เกี่ยวข้องสนองพระเดชพระคุณในส่วนพระองค์ก็แทบไม่เพียงพอแล้ว ส่วนสำหรับจังหวัดต่าง ๆ นั้นเป็นอันว่าได้รับพระราชทานแน่แต่ว่าเป็นของหลวง

มีผู้เล่ากันมาว่า เมื่อคราวพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเรือใบเสด็จข้ามจากฝั่งทะเลหัวหินข้ามอ่าว ๕๔ ไมล์ไปยังแหลมปู่เจ้าเขาสมิงพรายสัตหีบนั้น มีผู้ตามเสด็จบางท่านทำสับสนอลหม่านอย่างไรไม่ทราบเป็นเหตุให้ทั้งสายสร้อยและองค์พระสมเด็จหลวงพ่อจิตรลดาหายไปในระหว่างเดินทางตามเสด็จในทะเล ท่านเจ้าของเสียดายองค์พระที่หายก็แสนเสียดายยิ่งกว่าสายสร้อยทองคำเสียอีก และยังเกรงจะทรงทราบถึงใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเข้าอีก เพื่อนฝูงก็พากันกล่าวขวัญ

คล้ายกับว่าไม่พยายามระมัดระวังรักษาของดี ทำให้ท่านผู้นั้นไม่เป็นอันกินอันนอนอยู่หลายเพลา ภายหลังเมื่อได้บนบานศาลกล่าวต่อองค์พระปฏิญาณว่าต่อไปจะปกป้องรักษาท่านอย่างวิเศษ ขอให้เสด็จกลับคืนมาเถิด และก็เป็นที่น่าประหลาดเหมือนกัน สมเด็จหลวงพ่อจิตรลดา ท่านก็กลับคืนมาจริง ๆ แต่มาเพียงองค์พระเท่านั้นส่วนสายสร้อยทองห้อยพระไม่ได้กลับคืนมาด้วย

ถ้าจะเล่าถึงอภินิหารของสมเด็จหลวงพ่อจิตรลดา ก็ยังมีผู้ที่ได้รับพระราชทานกล่าวขวัญอยู่มากมาย และพากันหวงแหนเป็นชีวิตจิตใจทีเดียว

พระเครื่องสมเด็จ ฯ "หลวงพ่อจิตรลดา" ครั้งแรกเข้าใจว่าจะสร้างประมาณ ๒๐๐ องค์นั้น ภายหลังทรงพระมหากรุณาสร้าง (ด้วยฝีพระหัตถ์) เพิ่มขึ้นอีกประมาณว่าเป็นพันองค์ พระองค์ได้พระราชทานให้พสกนิกรผู้ประกอบกรรมดีโดยมิได้เลือกชั้นวรรณะ นับแต่นายกรัฐมนตรีลงมาจนถึงระดับคนทำสวน และแม้แต่ผู้ไปราชการรบที่เวียตนามก็ยังได้รับพระราชทานไปอีกส่วนหนึ่งด้วย

พรหมรังสีอภิวาท

เอกองค์สมเด็จสร้อย พุฒา – จารย์เนอ
สารพัดกิตติคุณปรา– กฏถ้วน
มหาอุตม์ เวช เมตตา คลาดคลาด คงเอย
เรืองเดชภิญโญล้วน เลิศชั้นเอกสิบร ฯ

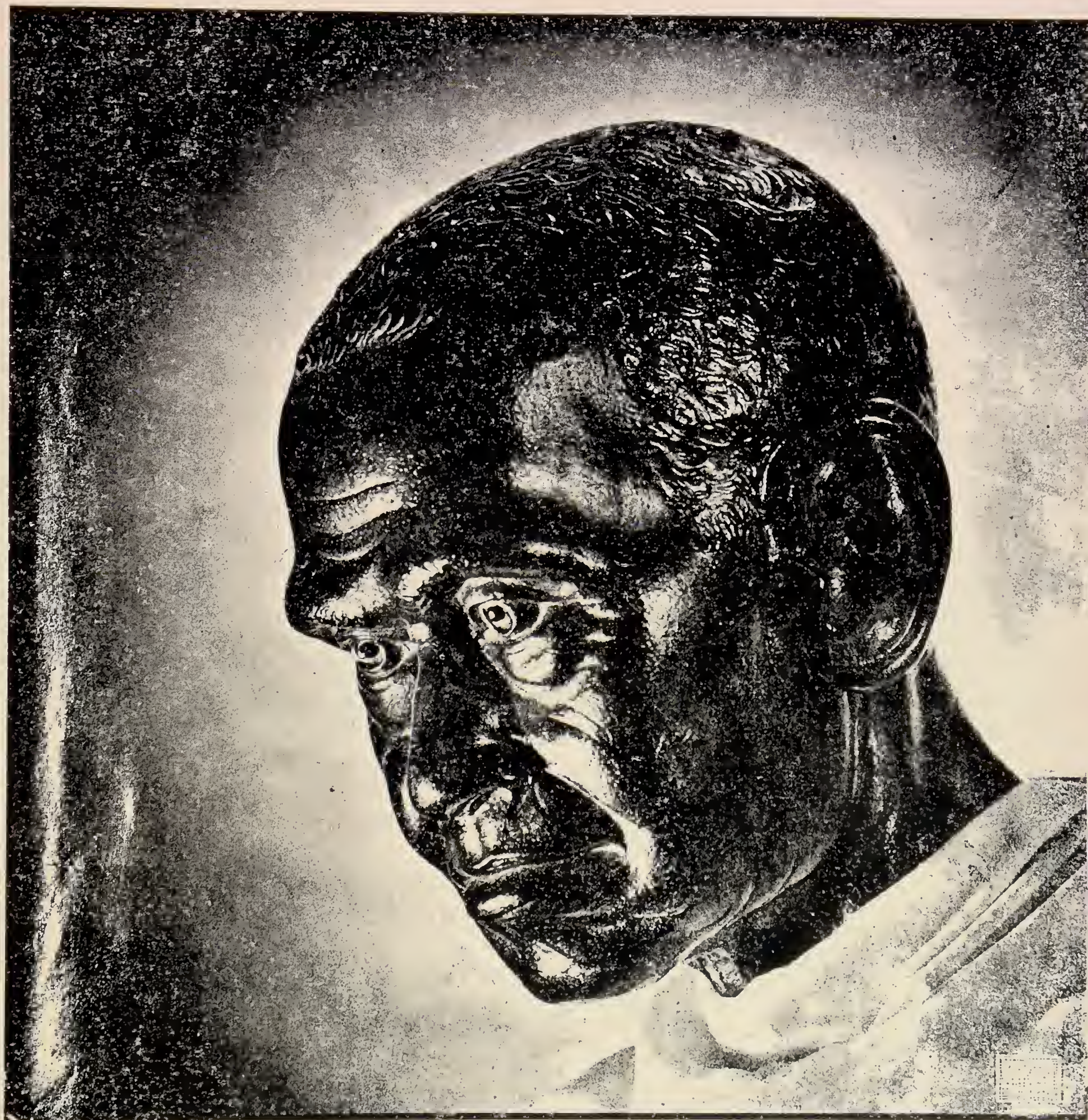
พรหมรังสีปนามกถา

มหาโตหรือขรัวโต
หนึ่ยโสสมณศักดิ์
เหตุมหัยเผ้า
รับทินนามสูงสุด
เจ้าโวหารเทศนา
ครั้นถวายเทศน์ถวายศีล
ถวายเทศน์ประหลาด
รู้พุทธโอวาทหมด
เรื่องแปลกแปลกควรพึ้ง
ก็โปรดอภัยไร้เวร

ประพฤติพิลึกโข
แต่สวามิภักดิ์พระจอมเกล้า
เจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดิน
สมเด็จพุฒาจารย์
ลือชาประสาทพิเศษ
จนรบิลบอกศักราช
เริ่มบรมนาถบรมครู
สุดเผยพจน์เผยอแหวก
ลงเอวังดังใจ
ยกเป็นเถรปาปมุต ฯ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์

(จาก "มหามกุฏราชคุณานุสรณ์")

"ภาพเจ้าพระคุณสมเด็จพุฒาจารย์ (โต) พรหมรังสี" กำลังถวายพระอักษรแด่ **"สมเด็จพระปิยะมหาราช"** สมัยดำรงพระยศเป็น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช องค์รัชทายาท พระพุทธรูปซึ่งประดิษฐานอยู่ในร่มฉัตร์ ๓ ชั้น และพัดยศ คือองค์ประกอบและการทรงศึกษาพระอักษร คัมภีร์ใบลานคือ **"ตำราอักขรสมัย"** ฉลองพระองค์ขาวขลิบยกดิ้นทอง ซึ่งทรงขณะศึกษาพระอักษร ต่อมาได้เป็นต้นกำเนิดของ **"เสื้อคลุยปริญญาของจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย"** และพระพุทธรูปซึ่งปราศจากพระเกตุหมายถึง **"พระศรีอริยเมตตรัยพุทธเจ้า"** ซึ่งเป็นสัญญลักษณ์ประจำตัวเจ้าพระคุณฯ มีความหมายถึงพระโพธิสัตว์ หรือการปรารถนาพุทธภูมิ

สมเด็จฐานสิงห์ ๓ ชั้น กว้าง ๓๐ ซ.ม. ยาว ๕๐ ซ.ม. ตามซุ้มและบริเวณฐาน ประดับด้วยบุษราคัมสีต่าง ๆ นัยว่า สมเด็จพุฒาจารย์ (โต) พรหมรังสี สร้างถวายแด่ สมเด็จวังหน้าวังหลังและวังหลวงรวม ๓ องค์ด้วยกัน สำหรับองค์นี้ถวาย แด่สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (วังหน้า)

ประวัติ

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)

ว่าด้วยชาติภูมิ

เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดระฆังโฆสิตาราม จังหวัดธนบุรี นามเดิมว่าโต นามฉายาว่า พฺรหฺมรํสี เกิดในรัชกาลที่ ๑ (สร้างกรุงรัตนโกสินทรแล้วได้ ๗ ปี) ณ บ้านตำบลไก่จ้น (ท่าหลวง) อำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีวอก จ.ศ. ๑๑๕๐ ตรงกับวันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๓๓๑ เวลาพระบิณฑบาต มีผู้รู้ตำราโหราศาสตร์ได้ผูกดวงชาตาของท่านไว้ดังนี้

ดวงชาตาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังษี)

วันพฤหัสบดีที่ ๑๗ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๓๐

๕ ๑๒ ๕ ปีวอก จ.ศ. ๑๑๕๐

จะต้องอธิบายความนอกเรื่องประวัติ เผื่อผู้ที่ยังไม่รู้เรื่องดวงชาตาแทรกลงตรงนี้ก่อน อันการทำดวงชาตานั้น คือจดจำจักราศีที่สถิตของดวงอาทิตย์และดาวพระเคราะห์ต่าง ๆ ในเวลาเกิดเป็นวิธีมีมาเก่าแก่ดึกดำบรรพ์ ดวงชาตามีที่ใช้ในกิจการหลายอย่าง คืออย่าง ๑ ถ้าจะกำหนดในเวลาฤกษ์ยามทำการให้เป็นสิริมงคลแก่ผู้ใด โหรย่อมเอาดวงชาตาของผู้นั้นมาสอบสวนเลือกเองเวลาอันพระเคราะห์ โคจรสู่จักราศี ซึ่งต้องตำราว่าเป็นสิริมงคลแก่ผู้นั้น กำหนดเป็นเวลามงคลฤกษ์ เป็นต้นว่าฤกษ์ยกกองทัพก็ต้องหาเวลาที่เป็นสิริแก่แม่ทัพ ฤกษ์ปลูกเรือนก็ต้องหาเวลาที่เป็นสิริแก่เจ้าของเรือน ฤกษ์โกนจุกก็ต้องหาเวลาให้เป็นสิริแก่เด็กที่จะโกนจุกฉะนี้เป็นตัวอย่าง อีกอย่าง ๑ ดวงชาตามีที่ใช้ในการพยากรณ์ดีร้ายอันจะพึงมีแก่ตัวบุคคล เพราะเชื่อถือกันมาว่า เมื่อพระเคราะห์โคจรเข้าสู่จักราศีเช่นนั้นมักเกิดความดีหรือความชั่วแก่ผู้มีชาตาเช่นนั้น ๆ เป็นต้นว่าพระเคราะห์ราหูเข้าสู่ราศีอันเป็นลัคนาของผู้ใด ว่าผู้นั้นมักไม่มีความสุขจนกว่าพระเคราะห์ราหูจะพ้นจักราศีนั้นไป ดังนี้เป็นตัวอย่าง อาศัยความเชื่อในข้อนี้จึงมีวิธีขับสาบดวงชาตาหาความรู้ว่าเคราะห์ดีและเคราะห์ร้ายประการใด ยังมีความเชื่อถือกันมาแต่ก่อนอีกอย่างหนึ่ง ว่าดวงชาตาของผู้ใดอาจจะส่อให้รู้ได้ว่าบุคคลผู้นั้นจะดีหรือชั่ว และที่สุดจะมีอายุยืนหรืออายุสั้น ความเชื่ออย่างที่ว่านี้เกิดแต่เอาดวงชาตาของผู้ที่มีเรื่องประวัติ อันปรากฏว่าเป็นคนดีหรือคนชั่วในอดีตกาล มาเป็นหลักสำหรับเทียบเคียงกับดวงชาตาที่จะพยากรณ์ ถ้าเห็นคล้ายคลึงกับดวงชาตาตัวอย่างของข้างฝ่ายคนดีก็พยากรณ์ว่าจะดี ถ้าไปคล้ายคลึงกับดวงชาตาของข้างฝ่ายพวกชั่วก็พยากรณ์ว่าจะชั่ว เป็นเค้าความ ผู้ที่นิยมการพยากรณ์ดังว่ามานี้เมื่อเห็นใครเป็นคนทรงคุณหรือให้โทษอย่างวิสามัญ มักสืบวันและเวลาเกิดของผู้นั้น ผูกดวงชาตาลงตำราไว้เป็นตัวอย่างสำหรับใช้เปรียบเทียบในการพยากรณ์ ผูกดวงชาตาของบุคคลต่าง ๆ ทั้งข้างดีและข้างชั่วจึงมีอยู่ในตำราเป็นอันมากและมักมีคำจดบอกไว้ว่าเป็นผู้มีคุณหรือมีโทษอย่างนั้น ๆ ด้วย

ที่ดวงชาตาของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มีอยู่ในตำราดวงชาตานั้นคงเป็นเพราะผู้พยากรณ์แต่ก่อน เห็นว่าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ทรงคุณสมบัติเป็นอย่างวิเศษ นับว่าเป็นวิสามัญบุรุษผู้หนึ่ง ซึ่งจะหาผู้เสมอเหมือนได้ยากยิ่ง ถ้าได้พิเคราะห์ดูเรื่องประวัติของท่านด้วยวิจารณญาณ ก็จะต้องยอมรับว่าความที่กล่าวนั้นมีมูลความจริงทุกประการ

สกุลวงศ์ของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มารดาชื่อเกศ (ธิดานายชัย) เดิมเป็นชาวบ้านตำบลท่าอิฐ อำเภอท่าโพธิ์ (ปัจจุบันเปลี่ยนเป็นอำเภอเมือง) จังหวัดอุตรดิตถ์ ต่อมาในสมัยหนึ่ง การทำนาไม่ได้ผล เพราะฝนแล้งมาหลายปี จึงย้าย

ภูมิลำเนาไปอยู่ ณ บ้านตำบลไก่จ้น (ท่าหลวง) อำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ฝ่ายบิดาชื่อใดไม่ปรากฏ ๆ แต่ว่าเป็นชาวเมืองอื่น เมื่อท่านเกิดแล้ว (ยังเป็นทารกนอนเบาะ) มารดาพาท่านไปพักอยู่ที่บ้านตำบลไชโย จังหวัดอ่างทอง พอท่านสอนนั่งได้มารดาก็พาท่านมาอยู่ ณ บ้านตำบลบางขุนพรหม จังหวัดพระนคร สืบมา (ภายหลังต่อมาท่านได้สร้างพระพุทธรูปใหญ่เป็นอนุสรณ์ ณ ที่ตำบลทั้ง ๓ นั้น ดังจะกล่าวต่อไปในที่อื่นข้างหน้า)

ว่าด้วยการศึกษา

การศึกษาของเจ้าประคุณสมเด็จฯเมื่อเยาว์วัยได้ศึกษาอักขรสมัยในสำนักเจ้าคุณอรัญญิก วัดอินทรวิหาร จังหวัดพระนคร ครั้นอายุ ๑๒ ปีในปีวอก พ.ศ. ๒๓๔๓ ได้บรรพชาเป็นสามเณรเจ้าคุณบวรวิริยเถร วัดสังเวชวิศยาราม (ชื่อในเวลานั้นเรียกวัดบางลำภูบน) จังหวัดพระนครเป็นพระอุปัชฌาย์ ต่อมาเป็นปีใดไม่ทราบได้ย้ายมาอยู่วัดระฆังเพื่อศึกษาพระปริยัติธรรมต่อไป

ในตอนที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จะย้ายมาอยู่วัดระฆังนั้น มีเรื่องเล่าว่า คืนวันหนึ่งพระอาจารย์ (ว่าสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์นาค เปรียญเอก วัดระฆัง) ฝันว่า มีช้างเผือกเชือกหนึ่งเข้ามากินหนังสือพระไตรปิฎกในตู้ของท่านจนหมดสิ้น แล้วตกใจตื่น ท่านได้พิจารณาลักษณะการที่ฝันเห็นว่า ชะรอยจะมีคนนำเด็กมาฝากเป็นศิษย์และเด็กนั้นจะฉลาดมาก ต่อไปจะเป็นผู้ทรงคุณเป็นอย่างวิเศษคนหนึ่ง ครั้นรุ่งเช้าท่านจึงสั่งพระเณรว่าถ้าวันนี้มีใครนำเด็กมา ขอให้รอพบท่านให้จงได้เผอิญในวันนั้นเจ้าคุณอรัญญิกได้พาสามเณรโตมาถวายเป็นศิษย์ศึกษาพระปริยัติธรรม พระอาจารย์นั้นก็ยินดีรับไว้ด้วยพิเคราะห์เห็นพฤติการเป็นจริงตามความฝัน

ในสมัยที่ท่านเป็นสามเณร ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงอิศสุนทร ทรงโปรดปรานมาก ทรงรับไว้ในราชูปถัมภ์ ถึงได้พระราชทานเรือกันยา หลังคากระแชง ให้ท่านนั่งไปเทศน์และไปกิจอื่น ๆ

แม้พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ทรงพระเมตตาครั้นอายุครบอุปสมบทเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๕๐ ทรงพระกรุณาโปรดให้บวชเป็นนาคหลวงที่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระสังฆราชสุก วัดมหาธาตุ เป็นพระอุปัชฌาย์

เรื่องประวัติของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ อันเนื่องด้วยการศึกษาพระปริยัติธรรมนั้น ได้ฟังผู้หลักผู้ใหญ่เล่ากันมาว่าท่านได้เล่าเรียนในสำนักสมเด็จพุทธโฆษาจารย์ (นาค) เปรียญเอก วัดระฆังเป็นพื้นและได้เล่าเรียนต่อสมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุบ้าง และว่าเมื่อเป็นนักเรียน ท่านมักได้รับคำชมเชยจากครูบาอาจารย์เสมอ ว่ามีความทรงจำดี มีปฏิภาณเป็นอย่างยอดเยี่ยม ดังมีเรื่องเกล็ดเล่ากันเรื่องหนึ่งซึ่งอยู่ข้างจะน่าประหลาด ว่าเมื่อท่านเรียนพระปริยัติธรรมในสำนักสมเด็จพระสังฆราชนั้น ก่อนแต่จะเรียนท่านกำหนดว่า วันนี้ ท่านจะเรียนตั้งแต่นี่ถึงนั่น ครั้นถึงเวลาเรียนท่านก็เปิดหนังสือออกแปลจนตลอดตามที่กำหนดไว้ ท่านทำดังนี้เสมอ จนสมเด็จพระสังฆราชรับสั่งว่า "ขรัวโตเขามาแปลหนังสือให้ฟัง เขาไม่ได้มาเรียนหนังสือกับฉันดอก" ยังมีข้อน่าประหลาดอีกอย่างหนึ่ง ที่ท่านเรียนรู้พระปริยัติธรรมแต่ไม่เข้าแปลหนังสือเป็นเปรียญ แต่เรียกกันว่าพระมหาโตตั้งแต่บวชมา บางทีเรียกกันว่า ขรัวโตเพราะท่านจะทำอย่างไรก็ทำตามความพอใจของท่าน ไม่ถือความนิยมของผู้อื่นเป็นใหญ่ ว่าถึงความรอบรู้พระปริยัติธรรม ปรากฏว่าท่านเชี่ยวชาญแตกฉานในพระไตรปิฎก ถึงได้รับเกียรตินิยมว่าหนังสือดีผู้หนึ่ง

ตรงนี้จะแทรกอธิบายว่าด้วยหนังสือดีลงไว้สักหน่อย สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายให้คำนำเรื่องประวัติวัดเบญจมบพิตร ว่าผู้ที่ได้รับยกย่องว่าหนังสือดีนั้นไม่จำเป็นจะต้องได้เป็นเปรียญประโยคสูง หรือเป็นเปรียญประโยคสูงจะได้รับยกย่องว่าหนังสือดีไปทุกองค์ เพราะแปลหนังสือได้เป็นเปรียญประโยคสูงเป็นสำคัญเพียงว่ารู้ภาษาบาลีดี ความรู้หลักพระศาสนาเป็นส่วนหนึ่งต่างหากจะรู้ได้แต่ด้วยอ่านพระไตรปิฎก คุณธรรมที่ยกย่องว่ารู้หนังสือดีนั้น ท่านกำหนดว่าต้องบริบูรณ์ด้วยองค์ ๒ คือรู้ภาษาบาลีดีจนสามารถอ่านพระไตรปิฎกได้ถ่องแท้เป็นองค์อัน ๑ กับต้องได้อ่านพระไตรปิฎกหมดทุกคัมภีร์หรือโดยมากเป็นองค์อีกอย่าง ๑ จึงนับว่าหนังสือดี ดังนี้

อนึ่ง เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ มีชื่อเสียงว่าสอนหนังสือดี มีลูกศิษย์ลูกหามาก ศิษย์ที่เป็นเปรียญเอกและทรงสมณศักดิ์สูง คือหม่อมเจ้าพระสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ทัด) วัดพระเชตุพน

จะแทรกเรื่องประวัติสังเขปหม่อมเจ้าพระสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ทัด) ลงไว้ตรงนี้ด้วยเพื่อเฉลิมพระเกียรติเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ส่วนหนึ่ง หม่อมเจ้าสมเด็จ ฯ องค์นั้น พระนามเดิมว่า หม่อมเจ้าทัดเป็นหม่อมเจ้าในพระประพันธวงศ์เธอกรมหลวงเสนีบริรักษ์ ประสูติในรัชกาลที่ ๒ เมื่อ ณ วันพุธเดือน ๑๑ แรม ๙ ค่ำ ปีมะเมีย จ.ศ. ๑๑๘๔ พ.ศ. ๒๓๖๕ ในรัชกาลที่ ๓ ทรงผนวชเป็นสามเณรที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วไปอยู่วัดระฆัง ฯ เล่าเรียนในสำนักสมเด็จพระพุฒาจารย์

(โต) แต่ท่านยังเป็นพระมหาโต จนชนมายุครบอุปสมบท โปรดให้ทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๓๘๕ สมเด็จพระสังฆราช ด่อน เป็นพระอุปัชฌาย์ พระมหาโตเป็นพระกรรมวาจาจารย์ ทรงผนวชแล้วไปอยู่วัดระฆัง ฯ ตามเดิม เล่าเรียนพระปริยัติธรรมในสำนักพระมหาโตเป็นพื้น ได้เข้าแปลพระปริยัติธรรมครั้งแรกที่วัดพระเชตุพน เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๙๒ ได้เป็นเปรียญ ๓ ประโยค ถึงรัชกาลที่ ๔ ได้เข้าแปลพระปริยัติธรรมที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ อีกครั้ง ๑ แปลได้อีก ๔ ประโยค รวมเป็น ๗ ประโยค ครั้นถึงปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗ ทรงตั้งเป็นหม่อมเจ้าพระราชาคณะที่พุทธบาทปิลันทน์ ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๓๐ ทรงเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่มีราชทินนามว่า หม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันทน์ธรรมเจดีย์ ดำรงสมณศักดิ์เสมอพระธรรมเจดีย์ถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงเลื่อนสมณศักดิ์เป็นหม่อมเจ้าพระพิมลธรรม และโปรดให้มาครองวัดพระเชตุพนในปีนั้น ต่อมาอีก ๒ ปี ถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๗ ทรงสถาปนาเป็นหม่อมเจ้าพระสมเด็จพระพุฒาจารย์ เจ้าคณะใหญ่ในคณะกลาง ดำรงสมณศักดิ์ที่สมเด็จพระราชาคณะอยู่ ๖ ปี สิ้นชีพตักษัยเมื่อวันที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๓ ชนมายุ ๗๙ ปี

นอกจากศึกษาคันถธุระ (พระปริยัติธรรม) เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้ศึกษาวิปัสสนาธุระอีกอย่างหนึ่ง จะกล่าวถึงเรื่องการเรียนวิปัสสนาธุระก่อน การเรียน "วิปัสสนาธุระ" นั้น คือการเรียนวิธีที่จะชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากกิเลส (การเรียน "คันถธุระ" คือการเรียนคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ด้วยพยายามอ่านพระไตรปิฎกให้รอบรู้พระธรรมวินัย แต่การเรียนคันถธุระนั้นต้องเรียนหลายปี เพราะต้องเรียนภาษามคธก่อน ต่อรู้ภาษามคธแล้วจึงจะอ่านพระไตรปิฎกเข้าใจได้) ผู้ที่บวชแต่พรรษาเดียวไม่มีเวลาพอ จะเรียนคันถธุระ จึงมักเรียนวิปัสสนาธุระอันเป็นการภาวนา อาจเรียนได้ด้วยไม่ต้องรู้ภาษามคธ และถือกันอีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าเรียนวิปัสสนาธุระชำนาญแล้ว อาจจะทรงคุณวิเศษทางวิทยาคมเป็นประโยชน์อย่างอื่นตลอดจนวิชาพิชัยสงคราม เพราะฉะนั้น ผู้ซึ่งบวชแต่พรรษาเดียวจึงมักศึกษาวิปัสสนาธุระ เป็นประเพณีมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาถึงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ผู้ที่บวชแต่พรรษาเดียวหรือแม้หลายพรรษา ก็นิยมศึกษาวิปัสสนาธุระ กันแพร่หลาย กล่าวโดยเฉพาะในรัชกาลที่ ๒ การศึกษาวิปัสสนาธุระเจริญรุ่งเรืองไพศาล ด้วยพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงทำนุบำรุงวิทยาการประเภทนี้มาก ถึงโปรด ฯ ให้อาราธนาพระสงฆ์ทรงคุณวุฒิในทางวิปัสสนาธุระทั้งในกรุงและหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือ มารับพระราชทานบาตร ไตรจีวร กลดและบริขารอันควรแก่สมณฝ่ายอรัญวาสี แล้วทรงแต่งตั้งเป็นพระอาจารย์ บอกพระกรรมฐานแก่พระสงฆ์สามเณรและคฤหัสถ์ กล่าวไว้ในจดหมายเหตุ ดังนี้

"ศุภมัสดุพุทธศักราชสองพันสามร้อยหกสิบสี่ศก สัปปะสังวัจฉระปุศยะมาสกาฬบั๋กขอัฏฐมีดิถีภุมมวาร พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสิทธิอิศรวโรดมบรมจักรพรรดิ์รัตนะพาหนะผู้กิริณีสีเสวก (เศวต) เอกอัครราชามหาหรินทรภินทพงศ์ดำรงกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยามหาสถาน เสด็จออก ณ พระที่นั่งบรมจักรพรรดิ์พิมาน ถวายสังฆภัตตทานแก่พระราชาคณะคามวาสีอรัญวาสี พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ แลเสนาบดีผู้ใหญ่ผู้น้อยเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ทรงพระราชอนุสรณ์คำนึงถึงครั้งแผ่นดินสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงพระราชศรัทธาสังคายนาพระไตรปิฎกฝ่ายคันถธุระ ที่คลาดเคลื่อนเพี้ยนผิด ก็ถูกต้องตามพระบาลี พระสงฆ์สามเณรได้เล่าเรียนบำรุงพระพุทธศาสนาสืบมา แต่ฝ่ายพระวิปั๋สสนาธุระพระสงฆ์สามเณรฆราวาสปฏิบัติวิปลาสต่าง ๆ ตามคติอาจารย์ไม่ต้องด้วยพระบาลีเป็นอันมาก ทรงพระราชศรัทธาบำรุงพระพุทธศาสนาให้ถาวรทั้งฝ่ายคันถธุระแลวิปั๋สสนาธุระ เป็นพระราชอานิสงฆ์ปลงพระทัยหวังดังประทีปแก้วส่องสว่างทางสวรรค์นิพพาน จึงมีพระราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่ง พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นรักษ์รณเรศ อาราธนาสมเด็จพระสังฆราชราชาคณะถานานุกรมเจ้าอธิการ ณ พระอารามหลวง แลอารามนอกกรุง ในกรุงที่มีศรัทธาบำเพ็ญพระสมถะและวิปั๋สสนากรรมฐานถูกต้องตามสมควรด้วยพุทโธวาทานุสาสน์ ทรงอังคาสสังฆภัตตทาน ถวายเครื่องเสนาสนะ บาตรไตร จีวร กลด แลบริขารอันสมควรแก่สมณอรัญวาสี ตั้งแต่งไปเป็นพระอาจารย์บอกกรรมฐานแก่พระสงฆ์สามเณรฆราวาส ปะขาว ชี ผู้มีศรัทธาให้ถูกต้องตามคลองพระพุทธานุญาต ทรงพระราชศรัทธาทั้งนี้ พระ (ราช) หฤทัยตั้งหวังพระสรรเพชญ์โพธิญาณเป็นเบื้องหน้า"

ต่อไปนี้เป็นรายนามพระภิกษุ ที่ทรงแต่งตั้งเป็นพระอาจารย์บอกพระกรรมฐานรวม ๗๖ รูป คือ

ทรงแต่งตั้ง ณ วัน ๓๒/๘ ค่ำ ปีมะเส็งตรีศก

๑. พระอาจารย์พึก วัดมหาธาตุ อายุ ๕๑ พรรษา ๒๘

๒. พระอาจารย์จีน วัดบางซื่อ อายุ ๔๖ พรรษา ๒๕

๓. พระอาจารย์บัว วัดละมุดสีดา อายุ ๔๔ พรรษา ๒๓

๔. พระอาจารย์โช วัดโบสถ์ อายุ ๖๕ พรรษา ๔

บอกสมาธิ ๘

๕. พระอาจารย์จัน วัดทองบางละมาด อายุ ๓๑ พรรษา ๑๑

๖. พระอาจารย์ทอง วัดศะกู อายุ ๖๖ พรรษา ๔๐

๗. พระอาจารย์ด้วง วัดบางขุนพรหม (นอก) อายุ ๖๕ พรรษา ๔๐

๘. พระปลัดเมือง วัดบางจาก อายุ ๔๓ พรรษา ๒๒

บอกปีติ ๕

๙. พระอาจารย์คำ วัดอรุณ อายุ ๕๓ พรรษา ๒๙

๑๐. พระอาจารย์จัน วัดส้มเกลี้ยง อายุ ๖๙ พรรษา ๒๙

๑๑. พระอาจารย์เมือง วัดอินทาราม อายุ ๖๔ พรรษา ๔๓

๑๒. พระอาจารย์นาม วัดช้าง อายุ ๗๐ พรรษา ๒๑

๑๓. พระอาจารย์แก้ว วัดพระนอน อายุ ๖๑ พรรษา ๓๘

๑๔. พระอาจารย์มี วัดสระบัว อายุ ๔๑ พรรษา ๒๐

บอกปีติ–ยุคล–สุข

๑๕. พระอาจารย์จัน วัดบางยี่ขัน อายุ ๗๐ พรรษา ๕๐

๑๖. พระอาจารย์บุญ วัดกลาง อายุ ๔๐ พรรษา ๑๖

๑๗. พระอาจารย์จัน วัดบางแขม นครปฐม อายุ ๔๐ พรรษา ๑๖

๑๘. พระอาจารย์มี วัดค้างเลน (เห็นจะเป็นวัดบางเลน ซึ่งภายหลังเปลี่ยนนามว่าวัดเกษมสุริยัมนาจ) นครปฐม อายุ ๓๙ พรรษา ๑๐

๑๙. พระอาจารย์แก้ว วัดปากน้ำ สมุทรสงคราม อายุ ๓๘ พรรษา ๑๗

๒๐. พระอาจารย์คำ วัดราชสิทธ อายุ ๓๘ พรรษา ๑๕

๒๑. พระอาจารย์จีน วัดมหาธาตุ อายุ ๓๖ พรรษา ๑๖

๒๒. พระอาจารย์ควน วัดพระเชตุพน อายุ ๖๕ พรรษา ๔๓

๒๓. พระอาจารย์สังข์ วัดราชคฤห์ อายุ ๓๑ พรรษา ๑๑

บอกสมถะจบ

๒๔. พระอาจารย์ศรี วัดน้อยสะไก อายุ ๓๑ พรรษา ๑๑

๒๕. พระอาจารย์ตา วัดอัมพวา อายุ ๕๗ พรรษา ๓๕

๒๖. พระอาจารย์จุ้ย วัดบางขุนพรหมนอก อายุ ๔๓ พรรษา ๒๑

๒๗. พระอาจารย์เกิด วัดสระเกศ อายุ ๓๗ พรรษา ๑๖

บอกพุทธคุณ—กายคตาสติ—อานาปานสติ—กสิณ—อสุภ

๒๘. พระอาจารย์บุญ วัดโพธิ์ กรุงเก่า อายุ ๓๘ พรรษา ๑๗

๒๙. พระอาจารย์เกษ วัดหน้าพระเมรุ กรุงเก่า อายุ ๓๖ พรรษา ๑๖

๓๐. พระอาจารย์บัว วัดขนอน กรุงเก่า อายุ ๗๐ พรรษา ๔๗

๓๑. พระอาจารย์เหม็น วัดบางว้า (บ้านหว้า?) กรุงเก่า อายุ ๖๐ พรรษา ๖

บอกพุทธคุณ—กายคตาสติ—กสิณ—อสุภ

๓๒. พระอาจารย์จัน วัดพิชัยธาราม ลพบุรี อายุ ๓๔ พรรษา ๑๓

บอกพุทธคุณ—กายคตาสติ—อานาปานสติ—อสุภ

๓๓. พระอาจารย์คง วัดราษฎร์บุรณะ อายุ ๓๗ พรรษา ๑๐

๓๔. พระอาจารย์เอก วัดพยาเมือง ปทุมธานี อายุ ๓๔ พรรษา ๑๓

๓๕. เจ้าคุณ (วัด) พุทไธ (ศวรรย์) กรุงเก่า อายุ ๘๙ พรรษา ๖๘

๓๖. พระอาจารย์แก้ว วัดธรรมุสราช (ธรรมมิกราช?) กรุงเก่า อายุ ๖๗ พรรษา ๔๗

๓๗. พระอาจารย์อยู่ วัดญาณเสน กรุงเก่า อายุ ๖๔ พรรษา ๒๔

๓๘. พระอาจารย์นาค วัดสุวรรณนาสะบก (วัดท่าสะบก?)สระบุรี อายุ ๔๗ พรรษา ๒๗

๓๙. พระปลัดมา วัดบางขันแตก สมุทรสงคราม อายุ ๔๔ พรรษา ๒๓

๔๐. พระอาจารย์อยู่ วัดแก้วฟ้า สมุทรสงคราม อายุ ๖๖ พรรษา ๔๐

๔๑. พระอาจารย์ศรี วัดบ้านแหลม สมุทรสงคราม อายุ ๔๒ พรรษา ๒๐

๔๒. พระอาจารย์เกษ วัดบางแค สมุทรสงคราม อายุ ๔๓ พรรษา ๑๒

๔๓. พระอาจารย์มี วัดปากง่าม สมุทรสงคราม อายุ ๓๐ พรรษา ๑๐

๔๔. พระอาจารย์รอด วัดปากง่าม สมุทรสงคราม อายุ ๓๑ พรรษา ๑๑

๔๕. พระอาจารย์รอง วัดโพธิ์งาม (วัดโพธิ์โสภาราม) ราชบุรี อายุ ๗๙ พรรษา ๑๘

๔๖. พระอาจารย์เพ็ชร วัดสุวรรณาราม นครปฐม อายุ ๖๓ พรรษา ๔๒

๔๗. พระอาจารย์พร วัดพระทรง เพชรบุรี อายุ ๔๐ พรรษา ๒๐

บอกสมาธิ

๔๘. พระอาจารย์สา วัดบางเชือกหนัง อายุ ๗๑ พรรษา ๔๓

๔๙. พระอาจารย์อยู่ วัดดาวดึงส์ อายุ ๕๘ พรรษา ๓๒

๕๐. พระอาจารย์สุก วัดเกาะ อายุ ๔๐ พรรษา ๑๙

๕๑. พระอาจารย์อยู่ วัดสังกระจาย อายุ ๔๓ พรรษา ๑๘

๕๒. พระอาจารย์รอด วัดบ้านกลึง (บ้านกลิ้ง?) กรุงเก่า อายุ ๘๔ พรรษา ๕๓

๕๓. พระอาจารย์ชู วัดปากกะจับ กรุงเก่า อายุ ๖๑ พรรษา ๑๕

๕๔. พระอาจารย์ฉุน วัดลอดช่อง กรุงเก่า อายุ ๖๗ พรรษา ๒๖

๕๕. พระอาจารย์ฉุน วัดกะสัง กรุงเก่า อายุ ๕๐ พรรษา ๒๙

๕๖. พระอาจารย์เพ็ชร วัด (พระศรีรัตน) มหาธาตุ ลพบุรี อายุ ๓๙ พรรษา ๑๙

๕๗. พระอาจารย์พุก วัดแม่กลอง อายุ ๗๔ พรรษา ๑๓

๕๘. พระอาจารย์เกษ วัดบางน้อย สมุทรสงคราม อายุ ๔๗ พรรษา ๒๔

๕๙. พระอาจารย์ วัดขุนตรา เพชรบุรี อายุ ๗๗ พรรษา ๓๙

๖๐. พระอาจารย์ วัด (ถ้ำ) แกลบ เพชรบุรี อายุ ๖๙ พรรษา ๔๙

๖๑. พระครูศรีปัญญาวิสาลเถรปราจีนบุรี อายุ ๖๓ พรรษา ๔๑

๖๒. พระอาจารย์รอด วัดเงิน สมุทรปราการ อายุ ๕๗ พรรษา ๓๕

บอกปีติจบ

๖๓. พระอาจารย์มา วัดบางโคล่ อายุ ๕๑ พรรษา ๔๑

บอกปีติ–ยุคล–สุข–อสุภ

๖๔. พระอาจารย์จุ้ย วัดเกาะ อายุ ๓๕ พรรษา ๑๕

๖๕. พระอาจารย์นาค วัดปากง่าม ลพบุรี อายุ ๔๒ พรรษา ๒๒

บอกสมถะวิปัสสนา

๖๖. พระอาจารย์ทอง วัดนาโคก สมุทรสงคราม อายุ ๔๐ พรรษา ๒๐

บอกพุทธคุณ–กสิณ–อสุภ

๖๗. พระอาจารย์สุก วัดขุนตรา เพชรบุรี อายุ ๓๕ พรรษา ๑๕

บอกปีติ–ยุคล

ทรงแต่งตั้ง ณ วัน ๘ ๔ ๗ ๓ ค่ำ ปีมะเส็งตรีศก

๖๘. พระสังฆราชา จันทบุรี อายุ ๗๑ พรรษา ๔๔

บอกสมถะวิปัสสนา

๖๙. พระอาจารย์จุ้ย ฉะเชิงเทรา อายุ ๔๕ พรรษา ๒๐

บอกสมถะจบ

๗๐. พระอาจารย์บุญ ฉะเชิงเทรา อายุ ๖๘ พรรษา

๗๑. พระครูธรรมราต วัดมหาธาตุ กรุงเทพฯ อายุ ๖๒ พรรษา ๑๓

๗๒. พระอาจารย์รัก พิษณุโลก อายุ ๗๐ พรรษา ๑๑

บอกปีติ–ยุคล

๗๓. พระอาจารย์เพ็ชร วัดใหญ่หลังสวน ไชยา อายุ ๖๑ พรรษา ๓๙

๗๔. พระอาจารย์พุทธสร วัดดอนมะพร้าว สุราษฎร์ธานี อายุ ๔๖ พรรษา ๒๖

๗๕. พระอาจารย์เพ็ชร วัดดอนตะโก ชุมพร อายุ ๓๗ พรรษา ๑๗

๗๖. พระอาจารย์เทศ วัดดอนตะโก ชุมพร อายุ ๓๓ พรรษา ๗

บอกปีติ

เรื่องประวัติของเจ้าประคุณสมเด็จฯ เกี่ยวกับการศึกษาวิปัสสนาธุระนั้น สันนิษฐานว่าท่านจะได้เล่าเรียนในหลายสำนัก ด้วยในสมัยนั้นโดยเฉพาะในรัชกาลที่ ๒ การศึกษาวิปัสสนาธุระเจริญแพร่หลาย มีครูอาจารย์ผู้ทรงคุณวิเศษมากดังกล่าวมา แต่ที่ทราบเป็นแน่นั้น ว่าท่านได้เล่าเรียนในสำนักเจ้าคุณอรัญญิก วัดอินทรวิหารเจ้าคุณบวรวิริยเถร (อยู่) วัดสังเวชวิศยาราม และเรียนต่อพระอาจารย์แสง ที่จังหวัดลพบุรี และดูเหมือนท่านจะเรียนจนมีความรู้แตกฉานแต่ยังเป็นสามเณร ด้วยปรากฏว่าเมื่อเป็นสามเณรนั้น ครั้งหนึ่งท่านได้เอาปูนเล็กๆ ไปถวายเจ้าคุณบวรวิริยเถร ๑ เต้า กับถวายพระในวัดนั้นองค์ละ ๑ เต้า เวลานั้นไม่มีใครสนใจ มีพระองค์หนึ่งเก็บปูนนั้นไว้แล้วปั้นลูกอมสัก ๓–๔ ลูก ภายหลังกลายเป็นลูกอมศักดิ์สิทธิ์เลื่องลือขึ้น ดังนี้

ตรงนี้จะแทรกเรื่องพระอาจารย์แสง ซึ่งเป็นอาจารย์ของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ลงไว้ด้วย อันเรื่องเกี่ยวกับพระอาจารย์แสงนั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในคราวเสด็จประพาศมลฑลอยุธยา เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๒๑ ดังนี้ "ขรัวแสงคนทั้งปวงนับถือกันว่าเป็นผู้มีวิชา เดินตั้งแต่ลพบุรีเช้าลงไปฉันเพลที่กรุงเทพ ฯ ได้เป็นคนกว้างขวางเจ้านายขุนนางรู้จักมาก ได้สร้างพระเจดีย์สูงไว้องค์หนึ่งที่วัดมณีชลขันธ์ (เดิมเรียกวัดเกาะแก้ว) ตัวไม่ได้อยู่ที่วัดนี้ หน้าเข้าพรรษาไปจำพรรษาอยู่วัดอื่น ถ้าถึงออกพรรษาแล้วมาปลูกโรงอยู่ริมพระเจดีย์องค์นี้ (ซึ่ง) ก่อเองคนเดียวไม่ยอมให้ผู้อื่นช่วย ราษฎรที่นับถือพากันเรี่ยไรส่งอิฐปูน แลพระเจดีย์องค์นี้เจ้าของจะทำไว้เสร็จตลอดไป หรือจะทิ้งผู้อื่นช่วยเมื่อตายแล้วไม่ได้ถามดู ของเธอก็ดีอยู่"

เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จะศึกษาวิปัสสนาธุระเป็นเวลาช้านานอย่างไรหาทราบไม่ ทราบแต่ว่าท่านศึกษาจนมีความเชี่ยวชาญถึงทรงคุณเป็นอย่างวิเศษผู้หนึ่ง ดังจะได้กล่าวในตอนว่าด้วยอภินิหารต่อไปข้างหน้า

ว่าด้วยการก่อสร้าง

ในด้านการก่อสร้างนั้น ปรากฏว่าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้สร้างถาวรวัตถุสถานไว้หลายอย่าง และท่านมักสร้างของที่แปลก ๆ และโต ๆ ว่ากันว่าเพื่อจะให้สมกับนามของท่านที่ชื่อโต กล่าวเฉพาะปูชนียวัตถุที่สร้างเป็นอนุสรณ์เนื่องในตัวท่าน คือสร้างพระนอนใหญ่ที่วัดสะตือ (เหนือพระพุทธบาท) จังหวัดพระนครศรีอยุธยา องค์ ๑ เป็นที่ระลึกว่าท่านได้เกิดที่นั่น สร้างพระนั่งโต (องค์เดิม) ที่วัดไชโย จังหวัดอ่างทอง องค์หนึ่งเป็นที่ระลึกว่า ท่านสอนนั่งได้ที่นั่นและสร้างพระยืนใหญ่ที่วัดอินทรวิหาร จังหวัดพระนครองค์ ๑ เป็นที่ระลึกว่าท่านสอนยืนได้ที่นั่น จะพรรณาว่าด้วยพระพุทธรูปใหญ่นั้นต่อไปโดยลำดับ

พระนอนใหญ่ (พระพุทธไสยาสน์) วัดสะตือ ตามคำบอกเล่าของพระอุปัชฌาย์บัตรจนฺโชติ เจ้าอาวาสวัดสะตือ ว่าสร้างเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ (พระอุปัชฌาย์บัตร เกิดปีขาล พ.ศ. ๒๔๐๙ เมื่อเริ่มสร้างพระนอนใหญ่นี้ตัวท่านมีอายุได้ ๕ ขวบ) เป็นพระก่อด้วยอิฐปูนยาว ๑ เส้น ๕ วา สูง (แต่พื้นถึงรัศมี) ๘ วา ฐานยาว ๑ เส้น ๑๐ วา กว้าง ๔ วา ๒ ศอก องค์พระโปร่ง เบื้องพระปฤษฎางค์ทำเป็นช่องกว้าง ๒ ศอก สูง ๑ วา ประดิษฐานอยู่กลาง

แจ้ง ณ ที่ริมคูวัดด้านตะวันออก หันพระพักตรไปทางทิศตะวันตก พระนอนใหญ่นี้ ว่าตั้งแต่สร้างมายังไม่มีใครได้บูรณะปฏิสังขรณ์ องค์พระและสิ่งก่อสร้างชำรุดทรุดโทรมมาก ถึงปีจอ พ.ศ. ๒๔๖๕ พระอุปัชฌาย์บัตรได้จัดการปฏิสังขรณ์จนสำเร็จเรียบร้อยดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้และการปฏิสังขรณ์นั้นก็อยู่ข้างจะน่าประหลาด จะเขียนแทรกลงไว้ตรงนี้ด้วยพระอุปัชฌาย์บัตรเล่าว่า ท่านได้ปฏิสังขรณ์เอง โดยอาศัยนายเรือกับภรรยา (ไม่ทราบนาม) อยู่บ้านตำบลวังแดง จ.ว.อยุธยา เป็นผู้ช่วยใช้เงินส่วนตัวของท่านทั้งสิ้น ไม่ได้บอกบุญเรี่ยไรใครเลย เป็นแต่ชาวบ้านที่มีศรัทธา ได้จัดหาซื้ออิฐปูนทรายมาช่วยท่านเท่านั้น ทำการปฏิสังขรณ์อยู่ ๔ ปีจึงสำเร็จ (เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๖๘) ว่าสิ้นปูนขาวถึง ๖๕ เกวียน (เฉพาะพระเศียรว่าสิ้นปูนขาว ๑๐ เกวียน แต่สิ้นเงินเท่าไรหาทราบไม่ เพราะได้เงินมาก็ทำไป ไม่ได้จดไว้) เมื่อบูรณะปฏิสังขรณ์สำเร็จแล้ว ต่อมาจะปีใดจำไม่ได้ ท่านได้จัดการนัดสัปปุรุษมาประชุมนมัสการและปิดทองกำหนดในกลางเดือน ๑๒ มีประชาชนในท้องถิ่นและต่างตำบลใกล้ไกล พากันมานมัสการและเที่ยวเตร่อย่างคับคั่งล้นหลามทุกปี เลยเป็นงานนักขัตฤกษ์พระจำปีสืบมาจนทุกวันนี้

พระพุทธรูปใหญ่ วัดไชโย (วรวิหาร) ทรงพระนามว่า "มหาพุทธพิม" (พระนามนี้เห็นจะพระราชทานในรัชกาลที่ ๕ ด้วยโปรดฯ ให้ปฏิสังขรณ์องค์พระใหม่เป็นของหลวงในรัชกาลนั้น) เป็นพระก่อด้วยอิฐปูน ปางมารวิชัย หน้าตัก ๘ วา ๗ นิ้วสูง ๑๑ วา ๑ ศอก ๗ นิ้ว สร้างเมื่อรัชกาลที่ ๔ เดิมสร้างไว้กลางแจ้ง ถือปูนขาวไม่ได้ปิดทองปรากฏในจดหมายเหตุว่า เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาศมณฑลอยุธยา ปีขาล พ.ศ. ๒๔๒๑ เสด็จขึ้นทอดพระเนตรพระโตนี้มีพระราชดำรัสว่า "พระใหญ่ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สร้างนี้ดูหน้าตารูปร่างไม่งามเลย และดูที่หน้าวัดปากเหมือนชรัวโตไม่ผิด ถือปูนขาวไม่ได้ปิดทอง ทำนองท่านจะไม่คิดปิดทอง จึงได้เจาะท่อน้ำไว้ที่พระหัตถ์" ดังนี้ต่อมาเจ้าพระยารัตนบดินทร (รอด กัลยาณมิตร) ที่สมุหนายก ได้จัดการสร้างวัดไชโยใหม่ พร้อมทั้งพระอุโบสถและวิหารพระโตกล่าวไว้ในหนังสือ ระยะทางเสด็จประพาศมณฑลอยุธยา ดังนี้

"วัดไชโยนี้ ต่อมาเจ้าพระยารัตนบดินทร ที่สมุหนายก มีศรัทธาสร้างใหม่พร้อมทั้งพระอุโบสถและวิหารพระโต แต่เมื่อกระทุ้งรากวิหารพระพุทธรูปใหญ่ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สร้างทนกระเทือนไม่ได้พังลง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับสร้างพระโตใหม่เป็นของหลวงตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับสร้างพระโตวัด–

กัลยาณมิตร ช่วยเจ้าพระยานิกรบดินทร (โต ต้นสกุลกัลยาณมิตร) ผู้เป็นบิดาของเจ้าพระยารัตนบดินทรมาแต่ก่อน และทรงรับวัดไชโยเป็นพระอารามหลวงแต่นั้นมา"

เรื่องเกี่ยวกับการปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปใหญ่วัดไชโย มีปรากฏในหมายรับสั่ง สารตราและลิขิต จะคัดสำเนาลงไว้ดังต่อไปนี้

แซงค์ชั่น (Sanction) ที่ ๑ ฎีกาที่ ๑

ฎีกา หลวงพจนวิลาศ เสมียนตรากรมมหาดไทย มายังท่านเจ้าพนักงานผู้จ่ายเงิน ณ หอรัษฎากรพิพัฒน์

ด้วยเจ้าพระยารัตนบดินทร ที่สมุหนายก รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านเจ้าพระยารัตนบดินทรที่สมุหนายก ทำพระพุทธรูปไชโยแขวงเมืองอ่างทองนั้น ได้จ้างช่างไทย–จีนและซื้อสิ่งของต่าง ๆ ทำการจำนวนปีกุนนพศก ศักราช ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) ท่านเจ้าพระยารัตนบดินทร ที่สมุหนายกให้หลวงพจนวิลาศเสมียนตราเบิกเงินแทน บัดนี้ข้าพเจ้าขอเบิกเงินให้ค่าสิ่งของและค่าจ้างไทย–จีนทำการต่างๆ มีรายการแจ้งต่อไปนี้

ซื้อไม้ขอนสักยาว ๕ วา ๘ กำ ๑๐ ต้นๆ ละ ๒๔ เงิน ๓ ชั่ง

ซื้อไม้ไผ่สีสุก ๒๐๐ ลำ ราคาร้อยละ ๑๒ บาท เงิน ๒๔ บาท

ซื้อไม้ไผ่ป่า ๕๐๐ ลำ ราคาร้อยละ ๖ บาท เงิน ๓๐ บาท

ซื้อไม้หลักแพ ๒๐ ต้น ๆ ละ ๕ บาท เงิน ๓ ชั่ง ๒๐ บาท

ซื้อศิลากันคราก ๓๒๐ แผ่นๆ ละ ๒ บาท เงิน ๘ ชั่ง

ซื้อเหล็กตัวอย่าง ๑๗ หาบๆ ละ ๒๕ บาท เงิน ๕ ชั่ง ๒๕ บาท

ซื้อน้ำอ้อย ๑๔,๐๐๐ ทะนาน ราคาร้อยทะนาน เป็นเงิน ๗ บาท ๙ อัฐ ๑๐ เบี้ยเงิน ๑๒ ชั่ง ๓๙ บาท ๕๘ อัฐ

ซื้อปูนซีเมนต์ ๔๐ ถังๆ ละ ๑๐ บาท เงิน ๕ ชั่ง

ซื้อทราย ๑,๒๐๐ เกวียนๆ ละ ๓๒ อัฐ เงิน ๗ ชั่ง ๔๐ บาท

ซื้อปูนศิลา ๗๐๐ เกวียนๆ ๑๑ บาท เงิน ๙๖ ชั่ง ๒๐ บาท

ซื้อหวายพัสเดา ๑๕๐ ขด ราคาร้อยขดเป็นเงิน ๑๒ บาท เงิน ๑๘ บาท

ซื้อปอหนัก ๕ หาบ ๆ ละ ๕ บาท เงิน ๒๕ บาท

ซื้ออิฐ ๕๐๐,๐๐๐ แผ่น ราคาหมื่นละ ๕๐ บาท เงิน ๓๐ ชั่ง ๒๐ บาท

จ้างค่าแรงจีนก่อองค์พระ เงิน ๓๐ ชั่ง

จ้างช่างไทยถือปูนปั้นองค์พระ เงิน ๓๐ ชั่ง

รวมทั้งสิ้นเป็นเงิน ๒๓๑ ชั่ง ๒๑ บาท ๕๘ อัฐ

ถ้าเจ้าพนักงานรับฎีกานี้แล้ว จ่ายเงินสองร้อยสามสิบเอ็ดชั่งยี่สิบเอ็ดบาท ห้าสิบแปดอัฐให้ตามฎีกา ๆ มา ณ วัน ๒ ๒ฯ๗ ค่ำ ปีกุน นพศก ๑๒๔๙ (พ.ศ.๒๔๓๐)

วัน ๕ฯ๗ ๔ ค่ำ ปีกุนนพศก ท่านเสมียนตราได้สลักหลังฎีการับเงินรายนี้จากเจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติเงิน ๒๓๑ ชั่ง ๒๑ บาท ๕๘ อัฐ

ด้วย ณ วัน ๘ ๓ฯ๘ พระยาอนุรักษ์ ฯ รับพระราชโองการใส่เกล้า ฯ สั่งว่า กำหนดก่อพระฤกษ์พระพุทธรูปใหญ่วัดไชโย ณ วัน ฯ๘ ๑ ค่ำ ปีกุนนพศก (พ.ศ. ๒๔๓๐) พระสงฆ์ ๑๐ รูปจะได้เจริญพระพุทธมนต์ ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน ฯ๘ ๒ ค่ำ เวลาเช้า พระสงฆ์ ๑๐ รูปจะได้รับพระราชทานฉันแล้วเจ้าพนักงานจะได้วางแผ่นอิฐ นาค ทอง เงิน ตามพระฤกษ์เหมือนอย่างเคย อนึ่ง ให้คลังวิเศษช่างรักไปคอยรับแผ่นอิฐที่หลวงเสนาภิมุขมาเช็ดรัก ตั้งทูลเกล้า ฯ ถวายตามเคยให้ทันกำหนด อนึ่ง ให้ศุภรัตในซ้ายจัดผ้าสบง ๑๐ ผืน ร่ม ๑๐ คัน รองเท้า ๑๐ คู่ ไปให้แก่ท่านเจ้าพระยารัตนบดินทรให้ทันเวลา อนึ่ง ให้หลวงโลกทีปจัดโหรมีชื่อไปกับท่านเจ้าพระยารัตนบดินผู้หนึ่ง ไปให้ทันพระฤกษ์ตามเคยให้ทันกำหนด อนึ่ง ให้แตร สังข์ ฆ้องไชย ไปลงเรือที่บ้านท่านเจ้าพระยารัตนบดินทรไปคอยประโคมเมื่อเวลาพระสงฆ์สวด–ฉันตามเคยให้ทันกำหนด อนึ่ง ให้เจ้าพนักงานคลังทองจัดทำทองคำเปลว นาค เงิน ไปตั้งทูลเกล้า ฯ ถวายทรงปิดแผ่นอิฐให้ทันกำหนดเวลา

ที่ ๑/๑๐๙ กรุงเก่า ๑ ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วันที่ ๒ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓)

หนังสือ หลวงพจนวิลาศ เสมียนตรากรมมหาดไทย มายังพระยาไชยวิชิตประสิทธิศาสตร์เทศาธิบดีผู้รักษากรุงทราวดีศรีอยุธยาโบราณ

ด้วยพณ ฯ ท่านสมุหนายกมีบัญชาสั่งว่า จะขึ้นไปจัดการแลทำการพิธีให้ช่างเบิกพระเนตรพระพุทธรูปใหญ่ ณ วัดไชโยแขวงเมืองอ่างทอง ขอให้หลวงสุนทรภักดีผู้ช่วยกรุงเก่าขึ้นไป ณ วัดไชโยด้วยนายหนึ่ง แต่กรมการนอกจากหลวงสุนทรภักดีนั้นจะสมัครขึ้นไปหรือไม่ขึ้นไปสุดแต่สมัคร กำหนดพณ ฯ ท่านสมุหนายกจะได้กราบถวายบังคมลาขึ้นมาจากกรุงเทพ ฯ ณ วันที่ ๒๐ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๙ ตรงกับวัน ๒ ๖ ๒ ค่ำ ปีขาลโทศก ๑๒๕๒ เป็นแน่ ให้ท่านพระยาไชยวิชิตขึ้นไปกับพณ ฯ ท่านสมุหนายก ณ วัดไชโยให้ทันกำหนดตามบัญชา

ประทับตรารูปมนุษย์มาเป็นสำคัญ

□ □ □

ที่ ๒/๑๐๙ อ่างทอง ๑ ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วันที่ ๒ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๙

หนังสือ หลวงพจนวิลาศ เสมียนตรากรมมหาดไทย มายังท่านพระยาวิเศษไชยชาญญาณยุติธรรมโกศลสกลเกษตรวิสัย ผู้ว่าราชการเมืองแลผู้ช่วยรักษาเมือง กรมการ เมืองอ่างทอง

ด้วยพณ ฯ ท่านสมุหนายกมีบัญชาสั่งว่า จะขึ้นมาจัดการแลให้ช่างทำการพิธีเบิกพระเนตรพระพุทธรูปใหญ่ ณ วัดไชโย แขวงเมืองอ่างทอง กำหนดพณ ฯ ท่านจะได้กราบถวายบังคมลาขึ้นมาจากกรุงเทพ ฯ ณ วันที่ ๒๐ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๙ ตรงกับวัน ๒ ๖ ๒ ค่ำ ปีขาลโทศก ๑๒๕๒ เป็นแน่ ขอให้พระยาวิเศษไชยชาญ แลผู้รักษาเมืองกรมการแต่งกรมการไปจัดที่พักแลคอยรับรอง ณ วัดไชโย ตามเคยมาแต่ก่อนให้ทันกำหนด อย่าให้เสียราชการได้

ประทับตรารูปมนุษย์มาเป็นสำคัญ

□ □ □

ที่ ๓/๑๐๙ อุไทยธานี ๑ สรรคบุรี ๑ ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วันที่ ๒ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๙

หนังสือ หลวงพจนวิลาศ เสมียนตรากรมมหาดไทย มายังพระยาอุไทยธานี ผู้ว่าราชการเมืองอุไทยธานี พระยาสรรคบุรานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองสรรคบุรี ๑

ด้วยพณ ฯ ท่านสมุหนายกมีบัญชาสั่งว่า จะขึ้นมาจัดการแลให้ช่างทำการพิธีเบิกพระเนตรพระพุทธรูปใหญ่ ณ วัดไชโย แขวงเมืองอ่างทอง ให้พระยาอุไทยธานี พระยาสรรคบุรานุรักษ์ ลงไปช่วยในการเบิกพระเนตรพระพุทธรูปใหญ่ที่วัดไชโยด้วย กำหนดพณ ฯ ท่านสมุหนายกจะได้กราบถวายบังคมลา ออกจากกรุงเทพ ฯ ขึ้นมาที่วัดไชโยแขวงเมืองอ่างทอง ณ วันที่ ๒๐ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๙ ตรงกับวัน ๒ ๖ ๖ ค่ำ ปีขาล โทศก ๑๒๕๒ เป็นแน่ ให้พระยาอุไทยธานี พระยาสรรคบุรานุรักษ์ ปลงใจลงในกองการกุศลรีบลงไปคอยรับรอง และช่วยจัดการที่วัดไชโยแขวงเมืองอ่างทองให้ทันกำหนดตามบัญชาอย่าให้เสียราชการได้

ประทับตรารูปมนุษย์มาเป็นสำคัญ

ด้วยเจ้าพระยารัตนบดินทร ที่สมุหนายก รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งว่าให้ช่างรักขึ้นไปลงรักพระมหาพุทธปฏิมากรวัดไชโยแขวงเมืองอ่างทอง ถ้าช่างรักลงรักเสร็จแล้วกำหนดจะปิดทองในเดือนสิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๙ นั้น ให้เจ้าพนักงานชาวพระคลังทองจัดหาทองคำเปลวประมาณ ๖ - ๗ แสนเตรียมไว้ให้พอปิดพระพุทธรูปใหญ่วัดไชโยให้ทันกำหนด อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง หมายมา ณ วันที่ ๕ ที่ ๑๐ เมษายน รัตน-โกสินทรศก ๑๐๙ (ปีขาล โทศก ๑๒๕๒ พ.ศ. ๒๔๓๓)

ที่ ๓๐๘ ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วันที่ ๑๖ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) สารตรา เจ้าพระยาจักรี ฯ มาถึงพระยาวิเศษไชยชาญ กรมการ เมืองอ่างทอง

ด้วยมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ช่าง (ส) ถาปนาพระพุทธปฏิมากรใหญ่ วัดไชโยเสร็จแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยารัตนบดินทร ที่สมุหนายก ขึ้นมาจัดการบิ่ดทองพระพุทธปฏิมากร วันที่ ๒๔ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) เวลาบ่ายพระสงฆ์ ๑๐ รูป จะได้เจริญพระพุทธมนต์ รุ่งขึ้นวันที่ ๒๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๐ เวลาเช้าพระสงฆ์จะได้รับพระราชทาน เจ้าพนักงานนายช่างจะได้ลงมือปิดทองตามฤกษ์ ให้พระยาวิเศษไชยชาญ กรมการ นิมนต์พระสงฆ์สวด – ฉัน ๑๐ รูป จัดอาสนกะโถนขันน้ำไปแต่งตั้งแลจัดสำรับคาว – หวาน เภสัชอังคาสพระสงฆ์ สวด – ฉันทั้ง ๒ เวลาทันกำหนด แล้วให้ปลูกศาลเทวดาสำหรับโหรบูชาเทวดา ฤกษ์ด้วยศาล ๑ จัดกาบก้านกล้วย ทำบัตรพระเกตุ ๙ ชั้น ๒ บัตร ทำบัตร ๓ เหลี่ยม ๒ บัตร ทำบัตร ๔ เหลี่ยม ๔ บัตร เครื่องหยิบบัตรสำหรับศาล ๔๘ กระทง เทียนเล่มละ ๑ ๔๘ เล่ม ผ้าขาวโหร นุ่ง หุ่ม ๒ สำรับปูรองศาล ๔ ท่อน ส่งให้โหรแต่วันที่ ๒๔ ธันวาคม เวลาบ่าย แล้วให้จัดบายศรีทอง ๓ ชั้น ๒ สำรับ ศีร์ษะสุกร ๒ ศีร์ษะ เทียนเบิกบายศรีหนักเล่มละ ๒ ๑ เล่ม ส่งให้กับโหรวันที่ ๒๕ ธันวาคม เวลาเช้าสำหรับจะได้บูชาเทวดา – ฤกษ์ตามเกณฑ์ กับให้พระยาอ่างทอง กรมการ จัดพิณพาทย์ กองแขก ฆ้องไชย มาคอยเตรียมประโคมเมื่อพระสงฆ์สวด – ฉันตามพระฤกษ์ทั้งสอง ๒ เวลา ถ้าสงสัยสิ่งใดให้ไต่ถามโหรที่ขึ้นบูชาพระฤกษ์เสียก่อน จะได้ทำตามให้ถูกต้องตามอย่างธรรมเนียม

ประทับตราพระราชสีห์ใหญ่มาเป็นสำคัญ

ที่....... ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วันที่ ๑๑ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) ข้าพระพุทธเจ้า เจ้าพระยารัตนบดินทร ที่สมุหนายก กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนราธิประพันธ์พงศ์ รองเสนาบดีกระทรวงคลังมหาสมบัติ ทราบ

ด้วยเมื่อจำนวนรัตนโกสินทรศก ๑๐๙ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าตั้งแซงค์ชั่นเบิกเงินค่าทองคำเปลวปิดองค์พระพุทธรูปใหญ่วัดไชโยแขวงเมืองอ่างทอง ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้ช่างคิดกะประมาณทองคำเปลว ๗๐๐,๐๐๐ แผ่น ราคาพันละ ๑๕ บาท ๓๒ อัฐ เป็นเงิน ๑๓๕ ชั่ง ๕๐ บาท ความแจ้งอยู่ในแซงค์ชั่นที่ ๑ ลงวันที่ ๑ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๙ นั้นแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้เจ้าพนักงานวางฎีกาเบิกเงินรายนี้ไปครบตามแซงค์ชั่นแล้ว ได้จัดซื้อ

ทองคำเปลวตั้งแต่ ๖๐,๐๐๐แผ่น ราคาพันละ ๑๕ บาท ๓๒ อัฐ เป็นเงิน ๑๑๖ ชั่ง ๒๐ บาท เงินที่เบิกไปยังเหลือ ๑๙ ชั่ง ๓๐ บาท บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าให้คุมทองคำเปลว รายจัดซื้อเป็นทอง ๖๐๐,๐๐๐ แผ่นขึ้นไปปิดองค์พระพุทธรูป ราษฎรมีใจศรัทธาพากันนำทองคำเปลวมาช่วยอีก ๑๙,๔๐๐ แผ่น รวมทั้งทองที่จัดซื้อแลทองของราษฎรช่วยเป็นทอง ๖๑๙,๔๐๐ แผ่น ได้ใช้ปิดองค์พระ ทองหลวง ๓๒๔,๗๖๐ แผ่น ข้าพระพุทธเจ้าคิดเอาไว้เผื่อปิดฐานขององค์พระแลสำหรับซ่อมอีก ๑๐๐,๐๐๐ แผ่น รวมเป็นทอง ๔๔๔,๑๖๐ แผ่น ทองคำเปลวที่ยังเหลือ ๑๕๕,๘๔๐ แผ่น เงินที่ราษฎรช่วยในการปิดทอง เป็นเงินตรา ๑๑ ชั่ง ๔๔ บาท ๖๐ อัฐ เงินรายเบิกยังเหลือ ๑๙ ชั่ง ๓๐ บาท รวมเป็นเงิน ๓๐ ชั่ง ๗๔ บาท ๖๐ อัฐ ข้าพระพุทธเจ้าจะให้พนักงานนำเงินส่งพระคลังมหาสมบัติ แต่ทองคำเปลวที่เหลือ ๑๕๕,๘๔๐ แผ่นเท่านั้น จะควรนำมาส่งพระคลังไว้ใช้จ่ายราชการต่อไปหรือจะควรประการใดแล้วแต่จะโปรด

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า ฯ

ตรงนี้จะกล่าววินิจฉัยเรื่อง "พระโต" แทรกลงสักหน่อย อันพระพุทธรูปสร้างขนาดใหญ่อย่างเรียกกันว่า "พระโต" นั้น จะสร้างเป็นพระนั่งขัดสมาธิอย่าง "พระเจ้าพนัญเชิง" ที่พระนครศรีอยุธยาก็ดี เป็นพระนั่งห้อยพระบาทอย่าง "พระป่าเลไลยก์" ที่เมืองสุพรรณบุรีก็ดี หรือเป็นพระนอนอย่าง "พระนอนจักรศรี" ที่เมืองสิงหบุรีก็ดี ไม่ว่าสร้างในประเทศไหน แม้จนในประเทศญี่ปุ่น แต่โบราณเขาย่อมสร้างไว้กลางแจ้งอย่างเดียวกันกับพระเจดีย์ หาทำวิหารบังองค์พระไม่ การสร้างวิหารปกคลุมพระโตเป็นความคิดเกิดขึ้นชั้นหลัง ข้อนี้จะพึงคิดเห็นได้ เช่นพระเจ้าพนัญเชิงก็ดี หรือพระนอนใหญ่ที่ไหล่เขาไหศวรรย์เมืองเพชรบุรีก็ดี เมื่อยังไม่มีวิหารคงเห็นองค์พระพุทธรูปงามเด่นแต่ไกล ที่ทำวิหารบังองค์พาให้เสียงามไป แม้พระโตซึ่งคิดประกอบกับแบบวิหารที่สร้างพร้อมกัน เช่นพระโตวัดกัลยาณมิตร และพระนอนที่วัดพระเชตุพนในกรุงเทพ ฯ เมื่อเข้าไปในวิหารก็ไม่เห็นองค์พระเหมาะตา เพราะเอาวัตถุที่ช่างโบราณเขาคิดสำหรับทำอย่างหนึ่งมาทำเป็นอย่างอื่นจึงพาให้เสียงาม พระโตที่สร้างไว้กลางแจ้งเดี๋ยวนี้ก็มีทั้งในเมืองไทยและเมืองพม่า แต่เมืองพม่าดูเหมือนจะเพิ่งคิดสร้างวิหาร เช่นพระนอนที่เมืองหงสาวดีและพระนั่งที่เมืองแปร บางทีจะสร้างที่อื่นอีก สังเกตดูที่พม่าเอาเสาเหล็กโปร่งอย่างฝรั่งมาทำเสาวิหาร แม้บังองค์พระน้อยกว่าเสาก่ออิฐถือปูนดูก็ยังขัดตาอยู่นั่นเอง แต่ก็เป็นประโยชน์สำหรับรักษาองค์พระจะติว่าการทำวิหารครอบพระโตไม่ดีทีเดียวก็ว่าไม่ได้

ทีนี้พรรณาว่าด้วยถาวรวัตถุสถานในวัดไชโยต่อไป ในหนังสือเรื่องเสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ ปีฉลู ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕ ตอนหนึ่งทรงไว้ดังนี้ วันนี้ (ที่ ๔ตุลาคม) เวลาเช้า ๒ โมง ออกจากพลับพลาเมืองอ่างทอง ถึงวัดไชโยได้แวะขึ้นวัด วิหารทำดี ถึงว่าต่อพระอุโบสถออกมาข้างหน้าดูภายนอกรูปก็เป็นลดหลั่นกันดี ภายในก็สว่างตลอด งานที่ทำก็อยู่ข้างปราณีตในพระอุโบสถปูศิลาแลเขียนรูปภาพพอใช้ เสียแต่พระประธานเป็นแม่ลูกอินอย่างประจุบันนี้ ห่มผ้ามีดอกดวงซึ่งนับกันว่าเป็นพระอย่างราคาแพง พระองค์ใหญ่ (ในวิหาร) พระศอเล็กพระพักตร์ยาว ถ้าหากตั้งนั่งร้านขึ้นไปตรงพระพักตร์เห็นจะยาวเกินขนาด แต่ดูก็เป็นการยากที่จะปั้นให้งามได้ เพราะที่แลดูต้องแลเห็นลูกคางก่อนอื่น เพราะต้องแหงนคอตั้งบ่า ถ้าไม่มีวิหารบังกันกลางแจ้งจะค่อยหาที่ดูง่ายสักหน่อย (งานนมัสการพระโตประจำปีวัดไชโย เริ่มแต่วันแรม ๕ – ๑๐ ค่ำ เดือน ๑๑)

พระยืน วัดอินทรวิหาร เป็นพระก่ออิฐถือปูนปางอุ้มบาตร (เรียกกันว่าหลวงพ่อโต) สร้างเมื่อในรัชการที่ ๔ แต่สร้างไว้เพียงครึ่งพระองค์สูงเพียงพระนาภี การค้างอยู่ช้านาน ต่อมาจะเป็นปีใดไม่ปรากฏ พระครูธรรมานุกูล (ภู) เจ้าอาวาส ได้จัดการสร้างเพิ่มเติมแต่ยังไม่สำเร็จบริบูรณ์ ถึงปีวอก พ.ศ. ๒๔๖๓ พระครูสังฆบริบาล (แดง) ได้ทำการสร้างต่อมา แต่ก็สำเร็จเรียบร้อยเพียงบางส่วน กล่าวไว้ศิลาจารึก ดังนี้

"ศุภมัสดุพระพุทธศาสนากาลล่วงแล้วได้ ๒๔๖๓ ปีจอ สัมฤทธิศก พระครูสังฆบริบาล (แดง) ได้ลงมือทำการปฏิสังขรณ์เมื่อเดือน ๑๑ ณ วันพฤหัสบดี แรม ๑ ค่ำ ประวัติเดิมของพระครูสังฆบริบาล อุปสมบทที่แขวงตะนาว เมื่ออุปสมบทแล้วได้มาสร้างวัดเขาคั่นบันใด ที่จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ แล้วได้มาเล่าเรียนศึกษาพระธรรมวินัย ณ สำนักวรนิเวศ ในพระบารมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ๕ พรรษา เมื่อเสร็จสิ้นพระชนม์แล้ว จึงได้มาทำการปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปองค์โตนี้ พร้อมด้วยเจ้าฟ้า ทายกทายิการาษฎรจนถึงการบัดนี้สิ้นเงินรายได้รายจ่ายไปในการปฏิสังขรณ์เป็นเงินประมาณ ๕ หมื่นบาทเศษ ประวัติเดิมของพระพุทธรูปองค์โตซึ่งมี (พระ) นามว่าพระศรีอริยเมต – ไตรยนี้ คือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เป็นผู้ก่อสร้างไว้แต่ในรัชกาลที่ ๕ แห่งรัตนโกสินทร ได้ครึ่งพระองค์สูง ๙ วาเศษ ยังหาสำเร็จไม่ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๓ ท่านพระครูธรรมานุนูล(ท่านอธิการภู) ผู้ชราภาพอายุ ๙๔ พรรษา ๗๐ เศษ ซึ่งต้องยกเป็นกิตติมศักดิ์อยู่ในวัดอินทรวหาร ได้จัดการปฏิสังขรณ์ต่อมา แต่ก็ยังไม่เป็นผลสำเร็จ (แต่บางส่วน เช่นพระเศียร, พระกร เป็นต้น) ว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ เดิมองค์พระรกร้างมีต้นโพธิ์และต้นไทรขึ้นปกคลุม จึงได้จัดการทำเปลี่ยนแปลงให้แข็ง

แรงส่วนข้างในองค์พระผูกเหล็กเป็นโครง ภายนอกหล่อคอนกรีตด้วยซีเมนต์เบื้องหลังทำเป็นวิหารหล่อคอนกรีตเป็นที่พระยืนพิงวิหารสูงเป็นชั้น ๆ ได้ ๕ ชั้น ถึงพระเกศขาดยอดพระเมาลี แลมีพระจุหามณีเจดีย์สถานเพื่อให้เป็นที่ระลึกแลนมัสการแห่งเทพยาดาแลมนุษย์ทั้งหลาย สิ้นกาลนานทุกวันเสมอไปในพระพุทธศาสนา

ขออำนาจแห่งพระศรีรัตนตรัย จงบันดาลให้เจ้าฟ้านายอำมาตย์คฤหบดีและราษฎรที่เป็นศาสนูปถัมภก ซึ่งตั้งจิตเป็นทายกทายิกาทั้งหลาย จงมีความเจริญสิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคลชนมายุสุขทุกประการ มีแต่ความเกษมสำราญนิราศภัยในปัจจุบันแลอนาคตเทอญ

ครั้งถึงปีชวด พ.ศ. ๒๔๖๗ พระครูอินทรสมาจาร (เงิน) อินฺทสโร เมื่อยังเป็นพระครูสังฆรักษ์ย้ายจากวัดปรินายกมาเป็นเจ้าอาวาสวัดอินทรวิหาร ได้จัดการก่อสร้างต่อมา โดยเป็นประธานบอกบุญเรี่ยไรจากประชาชนทั่วไป ผู้ช่วยเหลือที่เป็นกำลังสำคัญของท่านพระครูอินทรสมาจารที่ควรกล่าวนามให้ปรากฏคือเจ้าคุณและคุณหญิงปริมาณสินสมรรถ พระประสานอักษรกิจ สิบเอกอินทร์ พันธุเสนา และนางพลัด พันธุเสนา พระครูอินทรสมาจารทำการก่อสร้างอยู่ ๔ ปี จึงสำเร็จบริบูรณ์ (สิ้นเงินประมาณ ๑๐,๐๐๐ บาท) มีงานสมโภชเมื่อวันที่ ๔–๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ ต่อมาอีก ๑ ปี ถึงปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๗๒ ทางวัดได้จัดให้มีงานมนัสการและปิดทองเริ่มในเดือนมกราคมเป็นงานนักขัตฤกษ์ประจำปีสืบมา พระโต วัดอินทรวิหาร สูง ๑๖ วาเศษ เป็นพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์องค์หนึ่ง ดังจะกล่าวต่อไปในตอนว่าด้วยอภินิหาร

นอกจากสร้างพระพุทธรูปใหญ่เป็นอนุสรณ์ดังกล่าวมา เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้สร้างถาวรวัตถุสถานอื่น ๆ อีกหลายอย่าง คือ

สร้างกุฏิเล็ก ๆ ไว้ที่วัดอินทรวิหารทางด้านใต้ ๒ หลัง ให้โยมผู้ชายและโยมผู้หญิงของท่านอยู่คนละหลัง มีรูปโยมผู้ชายและโยมผู้หญิงปั้นด้วยปูนอยู่ในกุฏินั้นด้วย แต่รูปนั้นหักพังเสียนานแล้ว

สร้างศาลาไว้หลัง ๑ ที่ปากคลองวัดดาวดึงส์ อยู่ในน้ำข้างอู่ซุงของหลวง กว้างราว ๕ วาเศษ ในศาลานั้นมีอาสนสงฆ์อยู่ด้านใต้ ที่กลางศาลามีธรรมมาสน์ ฯ ศาลานี้อยู่ติดกับบ้านท่านราชพิมล ๆ เป็นอุปัฏฐาก ท่านไปบิณฑบาตที่ไหนมาแล้ว ก็ไปแวะฉันที่ศาลานี้เนือง ๆ ฉันแล้วก็ขึ้นธรรมาสน์เทศน์มีสัปปุรุษมาฟังกันมาก เมื่อท่านราชพิมลถึงแก่กรรมแล้วท่านก็ห่างไม่ใคร่ไปที่ศาลานี้ ต่อมาท่านได้ไปสร้างศาลาไว้อีกหลัง ๑ อยู่ในละแวกบ้านลาว ข้างตรอกวัดใหม่อมตรส บางขุนพรหม มุงด้วยจากเป็นหอฉันของท่านเหมือนศาลาหลังก่อน นายเถื่อนเป็นอุปัฏฐาก

สร้างวิหารหลัง ๑ ใกล้ศาลาหลังที่กล่าวมา วิหารนั้นกว้างประมาณ ๓ วา ยาวประมาณ ๕ วาเศษ ฝาผนังก่ออิฐถือปูน หลังคามุงจาก ในวิหารนั้นมีพระพุทธรูปก่ออิฐถือปูนองค์ ๑ หน้าตักกว้าง ๒ ศอกหันพระพักตร์เข้าข้างฝาผนังด้านตะวันออก องค์พระห่างฝาผนังราว ๑ ศอก ทางด้านตะวันตกนั้นมีพระเจดีย์ก่อด้วยอิฐปูนองค์ ๑ ฐานล่างกว้างประมาณ ๒ ศอก ห่างจากฝาผนังราว ๑ ศอกเศษ วิหารนี้ท่านควรจะสร้างไว้ในวัดใดวัดหนึ่งท่านก็ไม่สร้าง ท่านไปสร้างไว้ในละแวกบ้านซึ่งไม่ควรจะมีวิหาร ต่อมาทางราชการได้ตัดถนนสามเสนมาทางวิหาร วิหารก็ถูกรื้อหมด วิหารมีพระพุทธรูปเป็นเจ้าของพระพุทธรูปก็หันพระพักตร์เข้าฝาผนังเสีย ดูประหนึ่งว่าท่านจะทราบล่วงหน้า ว่าวิหารนี้จะถูกถนนทับ จึงแกล้งสร้างไว้ดูเล่นฉะนั้น

สร้างพระโตนั่งกลางแจ้ง ที่วัดพิตเพียน (วัดกุฎีทอง) จังหวัดพระนครศรีอยุธยา องค์ ๑ เป็นพระก่ออิฐถือปูนปางมารวิชัย หน้าตักกว้าง ๔ วา ๓ ศอก พระโตนี้อธิการสืบสาย อนุจาโร ชี้แจงว่า ได้ทำการปฏิสังขรณ์ถึง ๔ ครั้งแล้ว คือครั้งที่ ๑ (เข้าใจว่าเดิมสร้างค้างอยู่) นายพลอย นางแตงไทย และนางอู่ ร่วมกันปฏิสังขรณ์เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๐๐ (สิ้นเงินเท่าไรไม่ทราบ) ครั้งที่ ๒ พระพักตร์แบะพระนาภีเป็นรูทะลุ เนื่องจากอสุนีบาตตกลงในที่ใกล้เคียงปฏิสังขรณ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ สิ้นเงิน ๕๐๐ บาท ครั้งที่ ๓ พระพาหาเบื้องขวาหลุด เนื่องจากฝนตกหนัก ปฏิสังขรณ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ สิ้นเงิน ๓๐๐ บาท ครั้งที่ ๔ พระศอและพระกรรณพัง ปฏิสังขรณ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๕ (เริ่มปฏิสังขรณ์วันที่ ๑ มีนาคม สำเร็จวันที่ ๒๙ เมษายน) สิ้นเงิน ๖,๘๑๔.๙๐ บาท (เงินที่ใช้จ่ายในการปฏิสังขรณ์ทุกครั้งเป็นเงินส่วนเรี่ยไร)

สร้างพระยืนปางอุ้มบาตร ที่วัดกลาง ตำบลคลองข่อย (ใต้โพธาราม) แขวงจังหวัดราชบุรีองค์ ๑ เป็นพระก่ออิฐถือปูน สูง ๖ วาเศษ มีคำเล่ากันมาแต่ก่อน ว่าที่ที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ สร้างพระยืนนั้นเดิมเป็นป่ารกมาก ท่านเอาเงินสลึงชนิดกลมมาแต่ไหนไม่ทราบ โปรยเข้าไปในป่านั้น ไม่ช้าป่านั้นก็โล่งเตียนไปหมด ท่านก็ทำการได้สะดวกว่าเงินนั้นเป็นตราเก่า ๆ ด้วย และว่าในตอนที่จะสร้างพระองค์นี้ ท่านต้องการไม้ไผ่ เผอิญมีผู้ล่องไม้ไผ่มาทางนั้น ท่านไม่มีเงินจึงไปที่ต้นโพธิ์ในบริเวณนั้น ก็ได้เงินมาซื้อไม้ไผ่ตามประสงค์ ว่าต้นโพธิ์นั้นปัจจุบันนี้ก็ยังปรากฏอยู่ พระพุทธรูปองค์นี้ชำรุดหักพัง (พระเศียรแตกร้าวพระกรทั้ง ๒ หัก) อยู่ช้านาน ต่อมาพระอาจารย์อ้วน พุรหฺมสโร วัดมหาธาตุ กรุงเทพ ฯ ซึ่งมีภูมิเนาเดิมอยู่ในถิ่นนั้น ย้ายมาอยู่วัดกลางได้เป็นประธานจัดการบูรณะปฏิสังขรณ์จนสำเร็จเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๗๔ ตามเสียงเล่าลือของชาวบ้าน ว่าเป็นพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์องค์หนึ่ง ดังจะกล่าวต่อไปในตอนว่าด้วยอภินิหาร

สร้างพระเจดีย์นอน ที่หลังโบสถ์วัดตะครทำ ตำบลบ้านช่างหล่อ จังหวัดธนบุรี ๒ องค์หันฐานหากัน ห่างราว ๒ ศอก แต่องค์ทางด้านใต้รื้อเสียแล้ว นัยว่ามีผู้ลักลอบทำลายด้วยประสงค์จะค้นหาพระสมเด็จ ฯ ยังคงปรากฏอยู่แต่องค์ทางด้านเหนือ ซึ่งในเวลานี้ชำรุดทรุดโทรมมาก (ดูภาพ)

มูลเหตุที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ สร้างพระเจดีย์นอนนั้น เล่ากันว่าเกิดแต่ท่านได้ปรารภว่าในชั้นเดิมพระเจดีย์ที่สร้างกันนั้น สำหรับเป็นที่บรรจุพระธรรม เช่นคาถาแสดงอริยสัจ – **เย ธมฺมา เหตุป – ปภวา ฯลฯ** เป็นต้นเป็นสำคัญ เรียกว่า "พระธรรมเจดีย์" แต่พระเจดีย์ที่สร้างในชั้นหลังต่อมาความประสงค์มาแปรเป็นเพื่อบรรจุอัฐิธาตุของสกุลวงศ์หรืออุทิศให้ผู้ตาย แม้ได้บรรจุปูชนียวัตถุในพระศาสนาไว้ด้วย ก็ไม่นับเป็นพระเจดีย์ในพระพุทธศาสนาจัดเป็นอนุสาวรีย์ฉะเพาะบุคคล ดังนี้ ท่านจึงสร้างพระเจดีย์นอนขึ้นไว้เป็นปริศนาอันหนึ่ง ซึ่งหมายความว่า ต่อไปเบื้องหน้าจะไม่มีใครสร้างพระธรรมเจดีย์อีกแล้ว

สร้างพระพิมพ์ชนิดต่าง ๆ จำนวนมาก เรียกกันว่า " พระสมเด็จ " อธิบายเรื่องพระสมเด็จจะปรกฏต่อไปในตอนหนึ่งต่างหาก

ว่าด้วยพระสมเด็จ

เมื่อจะกล่าวถึงเรื่องพระสมเด็จ จะต้องกล่าวถึงมูลเหตุการสร้างพระพิมพ์ก่อน มูลเหตุที่จะสร้างพระพิมพ์นั้นเกิดแต่พวกสัปปุรุษนิยมไปบูชายังที่สังเวควัตถุทั้ง ๔ คือที่พระพุทธเจ้าประสูติ ตรัสรู้ประทานปฐมเทศนา และปรินิพพาน พากันไปปีละมาก ๆ อย่างเช่นชาวเราขึ้นไปบูชาพระพุทธบาทพวกสัปปุรุษชอบหาสิ่งซึ่งเป็นปูชนียวัตถุพากลับไปบูชาที่บ้านเมืองของตน พวกชาวเมืองในที่เจดีย์สถานนั้น ๆ จึงคิดทำพระพิมพ์ขึ้น สำหรับจำหน่ายในราคาถูก ๆ ให้ซื้อหาได้ทั่วกัน พวกสัปปุรุษก็พากันนิยมยินดี จึงเกิดชอบสร้างพระพิมพ์ขึ้นด้วยประการฉะนี้ แต่พระพิมพ์ที่มาสร้างกันในเมืองไทยนี้ความประสงค์เพื่อจะให้สืบต่ออายุพระศาสนาให้ถาวร จึงสร้างกันคราวละมาก ๆ และมักฝังดินหรือบรรจุไว้ในพระเจดีย์โดยถือว่าเมื่อต่อไปข้างหน้าช้านานถึงพระเจดีย์วิหารศูนย์ไป ใครไปขุดพบพระพิมพ์ก็จะได้เห็นพระพุทธรูปรู้ว่าพระพุทธเจ้าเคยมี เคยโปรดสัตว์ในโลกนี้ ชวนให้ระลึกถึงพระพุทธคุณต่อไป ดังนี้

เหตุที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จะสร้างพระพิมพ์นั้น กล่าวกันว่าเกิดแต่ท่านได้ปรารภถึงพระมหาเถรในปางก่อน ว่ามักสร้างพระพิมพ์บรรจุไว้ในปูชนียวัตถุสถานต่าง ๆ เพื่อเป็นการสืบต่ออายุพระศาสนาให้ถาวรอยู่ตลอดกาล ท่านปรารภจะทำตามคตินั้น จึงได้จัดการสร้างพระพิมพ์ขึ้นไว้เป็นจำนวนมาก ว่าสร้างถึง ๘๔,๐๐๐ เท่าจำนวนพระธรรมขันธ์

เล่ากันมาว่า ในชั้นเดิมเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ดำริจะใช้ช่างทางบ้านช่างหล่อ ทำแม่พิมพ์ภายหลังบรรดาผู้ที่เคารพนับถือและพวกสานุศิษย์ที่สามารถทำแม่พิมพ์ได้ ได้ทำถวาย (เพราะเหตุนี้พระสมเด็จจึงมีหลายแบบหลายอย่างต่างชนิดกัน ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า) และว่าในชั้นแรกใช้มีดโกนแกะเป็นแม่พิมพ์ ต่อมาจึงใช้หินอ่อนบ้าง ไม้แก่นบ้าง ส่วนวัตถุที่ใช้ทำพระนั้น ว่าใช้วัตถุหลายอย่างต่างกันคือผงดินสอ (ที่ได้จากการเรียนมูลกัจจายน์ตามวิธีโบราณ) ดินสอเหลือง ปูนขาว เกษรดอกไม้เปลือกกล้วยหอม เปลือกกล้วยน้ำ ชานหมาก ใบลานเผา อาหารสำรวม และน้ำอ้อย (ว่าพระสมเด็จบางชนิดทำด้วยวัตถุสิ่งเดียว บางชนิดทำด้วยวัตถุหลายอย่างประสมกัน)

ลักษณะการทำพระสมเด็จ เจ้าคุณธรรมถิติ (ลมูล สุตาคโม ป. ๖) วัดระฆัง เขียนบอกอธิบายส่งมาดังนี้

"การสร้างพระสมเด็จครั้งแรกนั้น ว่าเจ้าประคุณสมเด็จฉันกล้วยแล้วเอาเปลือกใส่ภาชนะเก็บไว้ ท่านมีดินสอเหลืองใหญ่อยู่ก้อน ๑ จึงให้นายน้อยผู้เป็นง่อยซึ่งอยู่กับท่าน เอาเลื่อย ๆ ดินสอเหลืองเป็นชิ้นเล็ก ๆ ประสมกับเปลือกกล้วยนั้นเจือด้วยน้ำผึ้งบ้าง น้ำอ้อยเคี่ยวบ้างตำจนละเอียดเข้ากันดีแล้ว จึงให้นายน้อยกับ เจ้าคุณธรรมถาวร (เวลานั้นเป็นพระสมุห์ฐานานุกรมของท่าน) ช่วยกันพิมพ์พระด้วยพิมพ์อย่างเล็ก เป็นรูปหลังเบี้ย ฐาน ๓ ชั้นเสร็จแล้วให้เก็บไว้ในกุฏิชั้นในแล้วให้ทำโดยวิธีนั้นต่อไปอีกจนพอแก่ความต้องการ ท่านก็เริ่มทำวิธีปลุกเสกวันละ ๓ ครั้งคือเช้ากลางวันและเย็นเป็นนิจมิได้ขาด แล้วเอาออกแจกจ่ายแก่ผู้ต้องการทุกคน ต่อมาทำโดยวิธีนั้นอีก แต่วิธีพิมพ์ แปลกออกไป คือเมื่อประสมผงได้ที่แล้วให้เอาออกมาปั้น แล้วคลึงให้เป็นท่อนยาวคล้ายควั่นเทียนแล้วตัดเป็นข้อ ๆ ผ่ากลางเอากดลงในพิมพ์เมื่อแกะออกจากพิมพ์แล้ว ท่านเอามีดเจียนหัวและท้ายกับข้าง ๆ ให้มนเข้าแล้วทำพิธีปลุกเสกเช่นเคย ว่าท่านเอาไปแจกชาววังเมื่อเวลาไปบิณฑบาตเสมอ ท่านทำดังนี้จนหมดดินสอเหลือง (ว่าเมื่อทำพระได้ร้อยองค์ ให้ทำพระชนิดหลังเบี้ยขนาดเท่าปลายนิ้วก้อยองค์หนึ่งเรียกว่าพระคะแนนร้อย เมื่อทำได้พันองค์ ให้ทำพระขนาดใหญ่กว้างราว ๔.๒ ซม. ยาว ๖.๑ ซม. องค์ ๑ เรียกว่าพระคะแนนพัน ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า) ภายหลังต่อมาท่านใช้ดินสอขาวที่ทำเป็นแท่งแล้ว ลงอักขระลบเอาผงเก็บประสมไว้จนพอแก่ความต้องการ ท่านจึงให้ไปแกะกะเทาะปูนขาวที่ล่อน ๆ ตามกำแพงโบสถ์บ้างเสมาบ้าง ซึ่งมีตะไคร่น้ำติดอยู่เป็นส่วนมาก แล้วมาตำประสมกับดินสอ

ขาวที่ท่านทำไว้แล้วจึงพิมพ์ ที่นี้พิมพ์เป็นรูป ๔ เหลี่ยมผืนผ้า ในองค์พระเป็นปรกโพธิ์ แบบทรงเจดีย์และชนิดอื่น ๆ จึงได้ความว่าพระสมเด็จบางองค์เนื้อเหลือง ก็เพราะท่านประสมดินสอเหลืองนั่นเองบางองค์เนื้อขาวเจือเขียวเล็กน้อย เมื่อหักออกดูจะเห็นผงดำ ๆ ติดอยู่ประปราย จึงให้ได้ความสันนิษฐานว่าที่เนื้อติดจะเขียวเล็กน้อยนั้น ก็เพราะกะเทาะปูนขาวที่เอามาตำนั้นเมื่อส่วนประสมที่เจือด้วยของเหลว ตะไคร่น้ำก็คลายความดำของมันออกประสมกับผงที่ประสมนั้น ๆ ที่เนื้อมีผงดำติดอยู่ประปรายก็เพราะตะไคร่น้ำนั้นไม่ได้ถูกย่อยจนละเอียดโดยสิ้นเชิงนั่นเอง

"อนึ่งเจ้าคุณธรรมถาวรเล่าว่า เมื่อหม่อมเจ้าพระสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ทัด) แต่ยังดำรงสมณศักดิ์ที่พระพุทธธุปบาทปิลันทน์ จะทำพระผงดำทุกคราว ได้มาขอผงขาวจากเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ไปประสมกับผงของท่านด้วย (พระนั้นเรียกกันว่า พระพุทธุปบาทปิลันทน์") ทำบรรจุไว้ในพระเจดีย์มุมพระอุโบสถด้านตะวันตกเฉียงใต้ ซึ่งทางวัดระฆังได้เปิดกรุเมื่อ ๒๕ ปีล่วงแล้ว และยังเก็บพระนั้นไว้จนบัดนี้"

เล่ากันว่า เมื่อเจ้าประคุณสมเด็จฯ สร้างพระพิมพ์เสร็จแล้วท่านให้ใส่บาตร กระบุงและสัดไปตั้งไว้ในหอสวดมนต์ ตรงหน้าพระพุทธรูป แล้วโยงสายสิญจน์จากพระพุทธรูปไปวงที่พระพิมพ์นั้นบอกกับพระสงฆ์ที่มาประชุมเจริญพระพุทธมนต์ในพรรษา ว่าขอให้ช่วยปลุกเสกพระของท่านด้วย (นัยว่าเจ้าประคุณสมเด็จฯ ทำดังนั้นด้วยประสงค์จะแสดงให้ปรากฏแก่คนทั้งหลายโดยปริยายหนึ่งว่าพระพิมพ์ของท่านได้ปลุกเสกแล้ว) ต่อมาจึงให้ไปบรรจุ ไว้ในพระเจดีย์วัดต่าง ๆ คือวัดระฆัง วัดชีปะขาว (วัดศรีสุดาราม) วัดไชโย วัดตะไกร (แขวงกรุงเก่า) เรียกที่บรรจุตามนามวัดว่า กรุวัดระฆัง กรุวัดชีประขาว กรุวัดไชโย กรุวัดตะไกร (บางท่านว่า พระสมเด็จมีที่กรุวัดใหม่อมตรสอีกแห่ง ๑)

พระสมเด็จนั้น ว่ามีถึง ๓๐๐ บางท่านก็บอกว่ามีเพียง ๗๐ กว่าพิมพ์เท่านั้น แต่จะขอกล่าวรายละเอียดเพียง ๒๙ พิมพ์ดังนี้ คือ

๑. พระคะแนนพัน (รุ่นแรก) ๓ ชั้น มี ๓ อย่าง คือ สีดำ (อยู่คงกระพันชาตรี) อย่าง ๑ สีขาว มีกลิ่นหอม (แก้โรคต่าง ๆ) อย่าง ๑ สีขาว ไม่มีกลิ่น (ทางเมตตามหานิยม) อย่าง ๑ (ขนาดเดียวกัน กว้าง ๔.๒ ซม. ยาว ๖.๑ ซม.)

๒. ขอบกระด้ง (หลังกาบกล้วย) ๓ ชั้น (เป็นพระคะแนนกรุวัดไชโย) รูปไข่ (กว้าง ๕.๕ ซม. ยาว ๘.๕ ซม.)

๓. พระคะแนนพัน (รุ่นหลัง) ๗ ชั้น กว้าง ๒.๓ ซม. ยาว ๕.๕ ซม.)

๔. หูบายศรี (พระกรรณยาวงอนดุจบายศรี) ๖ ชั้น (กว้าง ๒.๒ ซม. ยาว ๓.๓ ซม.)

๕. หูบายศรี ๗ ชั้น (กว้าง ๒.๔ ซม. ยาว ๓๕ ซม. ว่าหูบายศรี ๖ ชั้น หายากกว่า ๗ ชั้น)

๖. เศียรบาตร (พระเศียรโต เรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า "ทรงไกเซอร์") ๓ ชั้น ด้านหลังมีรอยนิ้วหัวแม่มือ ๒ รอย (กว้าง ๒.๕ ซม ยาว ๓.๘ ซม.)

๗. หลวงพ่อโต (สีอิฐเจือดำ) มี ๓ อย่าง คือ ที่ใต้ฐานมีรอยเล็บหัวแม่มือสองรอยอย่าง ๑ ที่ด้านหลังมีรูหนึ่ง อย่าง ๑ ที่ด้านหลังมีรูสองรูอย่าง ๑ (ขนาดเดียวกัน กว้าง ๒.๕ ซม. ยาว ๓ ซม.

๘. เศียรกระแต (พระพักตร์เรียว) ๓ ชั้น (กว้าง ๒ ซม. ยาว ๓.๔ ซม.)

๙. ทรงเจดีย์ (ลักษณะพระงาม ๓ ชั้น (กว้าง ๒.๒ ซม. ยาว ๓.๖ ซม.)

๑๐. พระประจำวัน (ว่ามีครบทั้ง ๗ วัน พระประจำวันพุธ กว้าง ๒ ซม. ยาว ๔ ซม. พระประจำวันนอกนี้จะมีขนาดอย่างไรหาทราบไม่)

๑๑. ขุนแผน (หลังกาบกล้วย กว้าง ๒.๕ ซม. ยาว ๔.๒ ซม.)

๑๒. ใบลานเผา สีดำ ๓ ชั้น (กว้าง ๒ ซม. ยาว ๔.๖ ซม.)

๑๓. ชานหมาก สีดำ ๓ ชั้น (กว้าง ๒.๑ ซม. ยาว ๓.๔ ซม.)

๑๔. นางพระยา รูปหน้าจั่ว ไม่มีฐาน มี ๒ อย่าง คือ สีแดงหม่น (ค่อนดำ) และสีขาว (ขนาดเดียวกัน ฐานล่างสุดกว้าง ๑.๘ ซม. ยาว ๒.๕ ซม.)

๑๕. ปรกเมล็ดโพธิ์ (ที่บริเวณพระเศียร มีปุ่มกลมเล็กหลายปุ่ม) สีเขียวคล้ำ เรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า "สมเด็จเขียว" ๓ ชั้น (กว้าง ๒ ซม. ยาว ๓.๔ ซม.)

๑๖. พระเจ้าสิบทิศ มีพระเรียงลำดับบนแผ่นกระเบื้องไทย ๑๐ องค์) สีดำ มี ๒ อย่าง คือ พระปางมารวิชัยและพระปางสมาธิ (ขนาดเดียวกัน กว้าง ๑๐.๕ ซม. ยาว ๑๗.๒ ซม.)

๑๗. ปรกโพธิ์ใบ (บริเวณเบื้องบนพระเศียรมีกิ่งและใบโพธิ์) ๓ ชั้น กว้าง ๒.๔ ซม. ยาว ๓.๖ ซม.)

๑๘. อกร่องหูยาน (คือพระอุระเป็นร่อง พระกรรณยาวงอน) สีเหลือง ๗ ชั้น (หนา)

๑๙. คะแนนร้อย (รุ่นแรก) หลังเบี้ย ขนาดเท่าปลายนิ้วก้อย

๒๐. รูปใบโพธิ์ (รูปลักษณะเหมือนใบโพธิ์)

๒๑. ไข่ผ่าซีก (รูปลักษณะเหมือนไข่ผ่าซีก ว่ามีอยู่ที่กรุวัดชีปะขาว)

๒๒. หัวแม่มือ (รูปลักษณะเหมือนนิ้วหัวแม่มือ สีอย่างเดียวกับสมเด็จเขียว เป็นพระหมอเมื่อจะรักษาโรค ให้เอาพระนี้ใส่ในบาตรที่มีน้ำ ถ้าพระจมว่าคนไข้ตาย ถ้าพระลอยว่าคนไข้หาย ว่าพระชนิดนี้เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มักให้แก่ผู้ที่เป็นหมอ)

๒๓. รูปเจดีย์ (คือ ทำเป็นรูปพระเจดีย์ มีม่านแหวก ๒ ข้างว่าพระชนิดนี้ใครจับต้องมักขนลุก)

๒๔. ฐานแซม (คือฐานมีชั้นเล็กแซมชั้นใหญ่ ว่าเมตตามหานิยมดีนัก)

๒๕. เม็ดขนุน (รูปลักษณะกลมรีดังเม็ดขนุน ว่าพระชนิดนี้เก็บรักษายาก มักจะศูนย์หายโดยมาก)

๒๖. บิดทอง (คือ บิดทองทึบทั้งด้านหน้าและด้านหลัง)

๒๗. ดินสอเหลือง หลังเบี้ย ๓ ชั้น (รุ่นแรก)

๒๘. เปลือกกล้วยน้ำ (คือ ทำด้วยเปลือกกล้วยน้ำ)

๒๙. เกสรดอกไม้ (ทำด้วยเกสรดอกไม้ต่าง ๆ)

มีปัญหาว่า พระสมเด็จที่แท้มีลักษณะอย่างไร อธิบายข้อนี้ดูเหมือนจะตอบยากสักหน่อยด้วยปรากฏว่าพระพิมพ์ที่สร้างกันในชั้นหลังต่อมา มีรูปลักษณะเหมือนพระสมเด็จมาก มีท่านผู้รู้ได้กรุณาบอกอธิบายให้ข้อสังเกตไว้ว่าพระสมเด็จที่แท้มีรูปลักษณะดังนี้ คือ

ก. พระนั่งสมาธิ ฐาน ๓–๕–๖–๗–๙ ชั้น มีเส้นนูนขึ้นมา ๑ เส้น เป็นรูปโค้งครึ่งวงรูปไข่รอบองค์พระ รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ตั้งขึ้นทางด้านสูงตามเศียรพระ

ข. มีขนาดต่าง ๆ แต่โดยมากมีขนาดกว้าง ๒ ซม. เศษ ยาว ๓ ซม. เศษ

ค. มีหลายสี คือดำ ดำปนแดงเจือเหลือง เหลืองอ่อน ขาวนวล (ดุจงาช้าง) และสีอิฐ

ง. น้ำหนักเบา (กว่าพระพิมพ์ชนิดอื่น ๆ)

จ. เนื้อละเอียด (ทำนองจะอ่อน ยุ่ย หรือชื้น) แต่เข็งแกร่ง (ว่ามักมีวัตถุชนิดหนึ่งขนาดเล็กสีดำหรือสีแดงฝั่งอยู่ในส่วนใดส่วนหนึ่ง)

ฉ. มักแตกเป็นลายงา (ช้าง) หรือลายสังคโลก (ถ้าใช้ไปนาน ๆ)

จะพรรณาว่าด้วยเรื่องเกี่ยวกับพระสมเด็จต่อไป ได้ฟังเล่ากันมาว่าครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ดำรัสถามเจ้าประคุณสมเด็จฯ ถึงเหตุที่พระพิมพ์ของท่านมีคุณานุภาพศักดิ์สิทธิ์เลื่องลือกันทั่วไป ท่านถวายพรว่าเพราะท่านบริกรรมด้วย "ชินปญชรคาถา" และว่าคาถานั้นเป็นของเจ้าประคุณสมเด็จฯ เรียกกันเป็นสามัญว่า "คาถาสมเด็จ" ได้ค้นพบหลายฉบับ มีตัวเขียนและตัวพิมพ์คัดมาลงไว้มีดังต่อไปนี้

ชินปญชรคาถา

ชยาสนากตา พุทฺธา เชตฺวา มารํ สวาหนํ
จตุสจฺจาสภํ รสํ เย ปิวึสุ นราสภา
ตณฺหงฺกราทโย พุทฺธา อฏฺฐวีสติ นายกา
สพฺเพ ปติฏฺฐิตา มยฺหํ มตฺถเก เต มุนิสฺสรา
สีเส ปติฏฺฐิโต มยฺหํ พุทฺโธ ธมฺโม ทฺวิโลจเน
สงฺโฆ ปติฏฺฐิโต มยฺหํ อุเร สพฺพคุณากโร
หทเย เม อนุรุทฺโธ สารีปุตฺโต จ ทกฺขิเณ
โกณฺฑญฺโญ ปิฏฺฐิภาคสฺมึ โมคฺคลลาโน จ วามเก
ทกฺขิเณ สวเน มยฺหํ อาสุํ อานนฺทราหุโล
กสฺสโป จ มหานาโม อุภาสุํ วามโสตเก
เกสโต ปิฏฺฐิภาคสฺมึ สุริโยวปภงฺกโร
นิสินฺโน สิริสมฺปนฺโน โสภีโต มุนิปุงฺคโว
กุมารกสฺสโป เถโร มเหสี จิตฺตวาทโก
โส มยฺหํ วทเน นิจฺจํ ปติฏฺฐาสิ คุณากโร
ปุณฺโณ องฺคุลิมาโล จ อุปาลี นนฺทสีวลี
เถรา ปญฺจ อิเม ชาตา นลาเต ติลกา มม

เสสาสีติ มหาเถรา　　วิชิตา ชินสาวกา
เอเตสีติ มหาเถรา　　ชิตวนฺโต ชิโนรสา
ชลนฺตา สีลเตเชน　　องฺคมงฺเคสุ สณฺฐิตา
รตนํ ปุรโต อาสิ　　ทกฺขิเณ เมตฺตสุตฺตกํ
ธชคฺคํ ปจฺฉโต อาสิ　　วาเม องฺคุลิมาลกํ
ขนฺธโมรปริตฺตญฺจ　　อาฏานาฏิยสุตฺตกํ
อากาเส ฉทนํ อาสิ　　เสสา ปาการสณฺฐิตา
ชินานาวรสํยุตฺตา　　สตฺตปฺปาการลงฺกตา
วาตมิตฺตาทิสญฺชาตา　　พาหิรชฺฌตฺตุปทฺทวา
อเสสา วินยํ ยนฺตุ　　อนนฺตชินเตชสา
วสโต เม สกิจฺเจน　　สทา สมฺพุทฺธปญฺชเร
ชินปญฺชรมชฺฌมฺหิ　　วิหรนฺตํ มหีตเล
สทา ปาเลนฺตุ มํ สพฺเพ　　เต มหาปุริสาสภา
อิจฺเจวมนฺโต　　สุคุตฺโต สุรกฺโข
ชินานุภาเวน　　ชิตุปทฺทโว
ธมฺมานุภาเวน　　ชิตาริสงฺโฆ
สงฺฆานุภาเวน　　ชิตนฺตราโย
สทฺธมฺมานุภาวปาลิโต　　จรามิ ชินปญฺชเรติ

คำแปลชินปญฺชรคาถา

ขอให้พระพุทธนราสภจอมมุนีนายกทั้ง ๒๘ พระองค์ มีพระพุทธเจ้าพระนามว่าตัณหังกรเป็นอาทิ บรรดาที่ประทับนั่งเหนืออาสนะชัยทรงชำนะมารพร้อมด้วยพาหนะ ได้ดื่มรสคือจตุสัจจธรรมอันประเสริฐ จงมาประดิษฐานอยู่ ณ เบื้องกระหม่อมของข้าพเจ้า

ขอให้พระพุทธ จงมาประดิษฐานอยู่เหนือเศียรเกล้าแห่งข้าพเจ้า

ขอให้พระธรรม จงมาประดิษฐานอยู่ที่ตาทั้งสองข้าพเจ้า

ขอให้พระสงฆ์บ่อเกิดแห่งคุณความดีทั้งปวง จงมาประดิษฐานอยู่ที่อุระแห่งข้าพเจ้า

ขอให้พระอนุรุทธเถระ จงมาประดิษฐานอยู่ที่ดวงหทัย แห่งข้าพเจ้า พระสารีบุตรจงมาประดิษฐอยู่ ณ เบื้องขวา พระโกญฑัญญะจงมาอยู่ ณ เบื้องหลังและพระโมคคัลลานะจงมาอยู่ ณ ส่วนเบื้องซ้าย

ขอให้พระอานนท์และพระราหุลจงอยู่ ณ โสตเบื้องขวา พระกัสสปและพระมหานามทั้งสององค์ จงอยู่ ณ โสตเบื้องซ้าย

ขอให้พระโสภิตจอมมุนี ทรงสมบูรณ์ด้วยสิริความสว่าง (แก่ประชาชน) ประดุจดวงอาทิตย์จงสถิตนั่ง ณ ส่วนเบื้องหลังตั้งแต่ริมผมขึ้นไป (แห่งข้าพเจ้า)

ขอให้พระกุมารกัสสปเถร ผู้มีวาทะอันไพจิตรเป็นบ่อเกิดแห่งคุณความดีอันยิ่งใหญ่ จงมาประดิษฐานอยู่ที่ปาก (วทเน) แห่งข้าพเจ้าเป็นเนืองนิจ

ขอให้พระเถระ คือพระปุณณะ พระองคุลีมาล พระอุบาลี พระนันทะและพระสีวลี ๕ องค์นี้จงเกิดเป็นประดุจต่อมไฝหรือรอยเจิมที่นลาศ (หน้าผาก) แห่งข้าพเจ้า

ขอให้พระอพีติมหาเถระชินสาวกชิโนรส ผู้พิชิตชำนะมารรุ่งโรจน์อยู่ด้วยเดชแห่งศิลนอกจากนั้น จงมาสถิตอยู่ที่อวัยวะน้อยใหญ่ (แห่งข้าพเจ้า)

ขอพระรัตนสูตรจงอยู่ข้างหน้า เมตตสูตรจงอยู่ข้างขวา ธชัคคสูตรจงอยู่ข้างหลัง องคุลีมาลสูตรจงอยู่ข้างซ้าย ขันธปริตรโมรพริตรและอาฏานาฏิยสูตร จงเป็นเพดานกางกั้นในอากาศ ขอบรรดาพระสูตรอันประเสริฐต่าง ๆ ของพระชินะนอกจากนั้น จงตั้งเป็นประดุจกำแพงล้อมไว้ ๗

เมื่อข้าพเจ้ายังดำเนินกิจของตนอยู่ (เข้าใจว่าบวชอยู่) ในธรรมวินัยอันเป็นระบบแห่งพระสัมมาสัมพุทธะ ขอให้บรรดาอุปัทอันตรายทั้งภายนอกและภายในอันเกิดแต่ลมร้ายและศัตรูเป็นอาทิจงถึงความย่อยยับไปด้วยเดชแห่งพระชินมุนี อันหาที่สุดมิได้โดยไม่เหลือในกาลทุกเมื่อ

ขอให้พระพุทธองค์ผู้เป็นพระมหาบุรุษอันประเสริฐทั้งมวลนั้นจงช่วยคุ้มครองป้องกันข้าพเจ้าผู้ยังอยู่ ณ ท่ามกลางแห่งพระธรรมวินัยเป็นระบบพระชินมุนี ณ พื้นปฐพีทุกเมื่อเทอญ

ข้าพเจ้าซึ่งพระมหาบุรุษเหล่านั้นคุ้มครองรักษาดีแล้วในภายในเป็นอันชำนะแล้วซึ่งอุปัทวะภัยด้วยชินานุภาพ ชำนะแล้วซึ่งข้าศึกคือกิเลส (เครื่องข้อง) ด้วยธรรมมานุภาพ ชำนะแล้วซึ่งอันตรายด้วยสังฆานุภาพ อันอานุภาพแห่งพระ-สัทธรรมคุ้มครองแล้ว อยู่ประพฤติพรหมจารย์ในระบบของพระชินพุทธเจ้าแล ฯ

ในหนังสือ "คัมภีร์พุทธมนต์โอสถ" รวบรวมโดยนายแพทย์สาริกบุตร พรรณคุณานุภาพแห่ง "ชินปญฺชรคาถา" ไว้ดังนี้

พระคาถาชินบัญชรของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มีคุณานุภาพมากมาย ผู้ใดได้จำเริญภาวนาไว้เสมอจะเจริญด้วยลาภยศ เจริญชนมายุยืนยาวปราศจากภัยอันตรายทั้งปวง ใช้เสกน้ำมนต์รดแก้สรรพทุกข์โศกโรคภัย ไม่ว่าจะถูกกระทำคุณไสย คุณผีคุณคนทั้งปวง แก้ได้หายสิ้นรดแก้ไข้เรื้อรัง แก้โรควิกลจริตแก้อวมงคลนิมิตได้ทุกประการ ตามแต่จะปรารถนาใช้ได้ทั้งนั้น ใช้ปลุกเสกเครื่องรางของขลัง พระเครื่องเพิ่มอิทธิฤทธิปาฏิหาริย์ขึ้นแล"

มีคาถาอีกบทหนึ่ง ว่าเป็น "คาถาบูชาพระสมเด็จ" เห็นควรรักษาไว้มิให้ศูนย์เสีย จึงจดลงไว้ต่อไปนี้

คาถาบูชาพระสมเด็จ

ปุตฺตกาโม ลเภ ปุตฺตํ ธนกาโม ลเภ ธนํ
อตฺถิ กาเย กายญาย เทวานํ ปิยตํ สุตฺวา ฯ

คำแปลคาถาบูชาพระสมเด็จ

ผู้ใคร่ในบุตรพึงได้บุตร ผู้ใคร่ในทรัพย์พึงได้ทรัพย์ บัณฑิตฟังแล้วว่า ความเป็นผู้เป็นที่รักแห่งเทวาทั้งหลายมีอยู่ในกาย เพราะรู้ได้ที่กาย (ของตนเอง)ฯ

ในหนังสือเทศนา ๑๒ นักษัตร หมื่นพลรามกล้า (เป้า เวชรักษ์) พิมพ์เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๗๘ ตอนหนึ่งกล่าวถึงวิธีใช้พระสมเด็จจะคัดความตอนนั้นมาลงไว้ต่อไปนี้

"เมื่อจะใช้พระสมเด็จพึงทำดังนี้ ตั้งนโม ๓ หน ว่า(สรณคมน์) พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ ฯลฯ ตติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ (ตั้งจิตระลึกถึงเจ้าคุณสมเด็จฯ แล้วว่า อิติปิโส ภควา ยมราชาโน ท้าวเวสสุวัณโณ มรณสุขํ อรหํ สุคโต นโม พุทฺธยา จะเพิ่มความขลังศักดิ์สิทธิ์ขึ้นแล"

ตรงนี้จะแทรกเรื่องตำนานพระพิมพ์เมืองกำแพงเพ็ชร์ลงไว้สักหน่อย ด้วยมีเรื่องเนื่องในเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ปรากฏในจดหมายเหตุเรื่องเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕ ครั้งที่ ๒ ว่าเมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๕ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๔๙) พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสวัดพระธาตุ แขวงจังหวัดกำแพงเพ็ชร์ นายชิต มหาดเล็กเวร ได้ทูลเกล้าฯ ถวายเรื่องตำนานพระพิมพ์และวิธีบูชามีข้อความดังนี้

เมืองกำแพงเพ็ชร์

วันที่ ๒๕ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า นายชิต มหาดเล็กเวร หลานพระยาประธานนคโรทัย จางวางเมืองอุทัยธานี เดิมได้รับราชการในกระทรวงมหาดไทยเป็นตำแหน่งนายอำเภอ อยู่มณฑลนครไชยศรีข้าพระพุทธเจ้าป่วยเจ็บทุพพลภาพ จึงกราบถวายบังคมลาออกจากหน้าที่ราชการ ขึ้นมารักษาตัวอยู่บ้านภรรยาที่เมืองกำแพงเพ็ชร์ ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบเสาะหาพระพิมพ์ของโบราณ ซึ่งมีผู้ขุดค้นได้ในเมืองกำแพงเพ็ชร์นี้ ได้ไว้หลายอย่างพร้อมด้วยพิมพ์แบบทำพระ ๑ แบบ พระราชทานทูลเกล้าฯ ถวาย

ข้าพระพุทธเจ้า ได้สืบถามผู้เฒ่าผู้แก่ถึงตำนานพระพิมพ์เหล่านี้อันเป็นที่เชื่อถือกันในแขวงเมืองกำแพงเพ็ชร์สืบมาแต่ก่อน ได้ความว่าพระพิมพ์เมืองกำแพงเพ็ชร์นี้ มีมหาชนเป็นอันมากนิยมนับถือลือชามาช้านาน ว่ามีคุณานิสงส์แก่ผู้สักการบูชาในปัจจุบัน หรือมีอนุภาพทำให้สำเร็จผลความปรารถนา แห่งผู้สักการบูชาด้วยเอนกประการ

สัณฐานของพระพุทธรูปพิมพ์ตามที่มีผู้ได้พบเห็นนี้แล้วมี ๓ อย่าง คือ พระลีลาส์ (ที่เรียกว่าพระเดิน) อย่าง ๑ พระยืนอย่าง ๑ พระนั่งสมาธิอย่าง ๑

วัตถุที่ทำเป็นองค์พระต่างกันเป็น ๔ อย่าง คือ ดีบุก (หรือตะกั่ว) อย่าง ๑ ว่านอย่าง ๑ เกสรอย่าง ๑ ดินอย่าง ๑ พระพิมพ์นี้ ครั้งแรกที่มหาชนจะได้พบเห็นนั้น ได้ในเจดีย์วัดพระธาตุฝั่งตะวันตกเป็นเดิม

และการที่สร้างพระพิมพ์นี้ขึ้นนั้น ตามสามัญนิยมว่า ณ กาลครั้งหนึ่งเมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วมีพระบรมกษัตริย์พระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า พระยาศรีธรรมาโศกราชเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ ทรงมหิทธิเดชานุภาพแผ่ไปในทิศานุทิศตลอดถึงทวีปลังกา ทรงอนุสรณ์คำนึงในการสถาปนูปถัมภกพระพุทธศาสนา เพื่อให้แผ่ไพศาลยิ่งขึ้นจึงเสด็จสู่ลังกาทวีปรวบรวมพระบรมธาตุสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า นำมาสร้างเจดีย์บรรจุไว้ในคำกล่าวว่า แคว

น้ำบึ่ง และน้ำยมเป็นต้น เป็นจำนวนพระเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ องค์ ครั้งนั้นพระฤษีจึงได้ทำพิธีสร้างพระพิมพ์เหล่านี้ถวายแก่พระยาศรีธรรมาโศกราช เป็นการอุปการะในพระพุทธศาสนา

ครั้งแรกที่จะได้พบพระเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุและพระพิมพ์เหล่านี้ เดิม ณ ปีระกาเอกเศกจุลศักราช ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง กรุงเทพฯ ขึ้นมาเยี่ยมญาติ ณ เมืองกำแพงเพ็ชร์นี้ ได้อ่านแผ่นศิลาจารึกอักษรไทยโบราณที่ประดิษฐานอยู่ ณ พระอุโบสถวัดเสด็จได้ความว่า มีเจดีย์โบราณบรรจุพระบรมธาตุอยู่น้ำปิ่งตะวันตกตรงหน้าเมืองเก่าข้าม ๓ องค์ ขณะนั้นพระยากำแพง (น้อย) ผู้ว่าราชการเมือง ได้จัดการค้นคว้าพบวัดและเจดีย์ตามอักษรในแผ่นศิลา จึงป่าวร้องบอกบุญราษฎรช่วยกันแผ้วถางและปฏิสังขรณ์ขึ้น เจดีย์ที่ค้นพบเดิมมี ๒ องค์ ๆ ใหญ่ซึ่งบรรจุพระบรมธาตุอยู่กลางชำรุดบ้างทั้ง ๓ องค์

ภายหลังพระยากำแพง (อ่อง) เป็นผู้ว่าราชการเมืองแซงพอกะเหรี่ยง (ที่ราษฎรเรียกว่าพญาตะก่า) ได้ขออนุญาตรื้อพระเจดีย์ ๓ องค์นี้ทำใหม่รวมเป็นองค์เดียว

ขณะรื้อพระเจดีย์ ๓ นั้น ได้พบกรุพระพุทธรูปพิมพ์และลานเงินจารึกอักษรขอมกล่าวตำนานการสร้างพระพิมพ์และลักษณะการสักการบูชาด้วยประการต่าง ๆ พระพิมพ์ชนิดนี้มีผู้ขุดค้นได้ที่เมืองสวรรคบุรีครั้งหนึ่ง แต่หามีแผ่นลานเงินไม่ แผ่นลานเงินตำนานนี้กล่าวว่ามีฉะเพาะแต่ในพระเจดีย์วัดพระธาตุฝั่งน้ำปิ่งตะวันตกแห่งเดียว มีสำเนาที่ผู้อื่นเขียนไว้ดังนี้

"ตำบลเมืองพิษณุโลก เมืองกำแพงเพ็ชร์ เมืองพิไชยสงคราม เมืองพิจิตร เมืองสุพรรณว่ายังมีฤษี ๑๑ ตน ฤษีเป็นใหญ่ ๓ ตนคือ ฤษีพิลาไลยตนหนึ่ง ฤษีตาไฟตนหนึ่ง ฤษีตาวัวตนหนึ่งเป็นประธานแก่ฤษีทั้งหลาย จึงปรึกษากันว่า เราท่านทั้งนี้จะเอาอันใดให้แก่พระยาศรีธรรมาโศกราชฤษีทั้ง ๓ จึงว่าแก่ฤษีทั้งปวงว่า เราจะทำด้วยฤทธิ์ ทำด้วยเครื่องประดิษฐานเงินทองไว้ฉะนี้ ฉลองพระองค์จึงทำเป็นเมฆพัดอุทุมพรเป็นมฤตยพิศม์อายุวัฒนะ พระฤษีประดิษฐานไว้ในถ้ำเหวใหญ่น้อยเป็นอนุภาพแก่มนุษย์ทั้งหลายสมณชีพราหมณาจารย์เจ้าไปถ้วน ๕๐๐๐ พรรษา พระฤษีองค์หนึ่งจึงว่าแก่ฤษีทั้งปวงว่า ท่านจงไปเอาว่านทั้งหลาย อันมีฤทธิ์เอามาให้ได้สัก ๑๐๐๐ เก็บเอาเกสรไม้อันวิเศษ ที่มีฤษณาเป็นอาทิให้ได้ ๑๐๐๐ ครั้นเสร็จแล้ว ฤษีจึงป่าวร้องเทวดาทั้งปวงให้ช่วยกันบดยาทำเป็นพระพิมพ์ไว้สถานหนึ่ง ทำเป็นเมฆพัดสถานหนึ่ง ฤษีทั้ง ๓ องค์นั้นจึงบังคับฤษีทั้งปวง ให้เอาว่านตำเป็นผงเป็นก้อนประดิษฐานด้วยมนต์คาถาทั้งปวงให้ประสิทธิ์ทุกอัน จึงให้ฤษีทั้งนั้นเอาเกษรและว่านมาประสมกันดีเป็นพระให้ประสิทธิ์ แล้วด้วยเนาวหรคุณประดิษฐานไว้บนเจดีย์อันหนึ่ง ถ้าผู้ใดให้ถวายพระพรแล้ว จึงเอาไว้ใช้ตามอานุภาพเดิมให้ระลึกถึงคุณพระฤษีที่ทำไว้นั้นเถิด ฤษีไว้อุปเทห์ดังนี้

"แม้อันตรายสักเท่าใดก็ดี ให้นิมนต์พระใส่ศีรษะ อันตรายทั้งปวงหายสิ้นแล ถ้าจะเข้าการณรงค์สงคราม ให้เอาพระใส่น้ำมันหอมเข้าด้วยเนาวหรคุณแล้วเอาใส่ผมศักดิ์สิทธิ์สมความปรารถนาถ้าผู้ใดจะประสิทธิ์แก่หอกดาบศัตราวุธทั้งปวง เอาพระสรงน้ำมันหอมแล้วเสกด้วยอิติปิโสภกูราติ เสก ๓ ที ๗ ที แล้วใส่ขันสำริดพิษฐานตามความปรารถนาเถิด ถ้าผู้ใดจะใคร่มาตุคามเอาพระสรงน้ำมันหอมใส่ใบพลูทาประสิทธิ์แก่คนทั้งหลาย ถ้าจะสง่าเจรจาให้คนกลัวเกรงเอาใส่น้ำมันหอมหุงขี้ผึ้งเสกด้วยเนาวหรคุณ ๗ ทีถ้าจะค้าขายก็ดี มีที่ไปทางบกทางเรือก็ดี ให้นมัสการด้วยพาหุงแล้วเอาพระสรงน้ำหอมเสกด้วยพระพุทธคุณอิติปิโสภกูราติ เสก ๗ ที ประสิทธิ์แก่คนทั้งหลายแล ถ้าจะให้สวัสดีสถาพรทุกวัน ให้เอาดอกไม้ดอกบัวบูชาทุกวันจะปรารถนาอันใดก็ได้ทุกประการแล ถ้าผู้ใดพบพระเกษรก็ดี พระว่านก็ดีพระปรอทก็ดี ก็เหมือนกันอย่าได้ประมาทเลย อานุภาพดังกำแพงล้อมกันภัยแก่ผู้นั้นถ้าจะให้ความศูนย์เอาพระสรงน้ำมันหอมเอาด้าย ๑๑ เส้นชุบน้ำมันหอม

ยันต์;—

ทุธิวิผมฺ
อมพ
ปติพมงคุ

อสํวิสุโลปุสพุภ

และทำไส้เทียนตามถวายพระ แล้วพิษฐานตามความปรารถนาเถิด ถ้าผู้ใดจะสระหัวให้เขียนยันต์นี้ใส่ไส้เทียนเถิด แล้วว่านโมไปจนจบแล้วว่าพาหุง แล้วว่าอิติปิโสกการมหเชยยํมงฺคลํ แล้วว่าพระเจ้าทั้ง ๑๖ พระองค์เอาทั้งคู่ กิริมิทิ กุรุมุทุ กรมทเกเรเมเท ตามแต่จะเสกเถิด ๓ ที ๗ ทีวิเศษนัก ถ้าได้รู้พระคาถานี้แล้วอย่ากลัวอันใดเลยท่านดีค่าไว้ควรเมือง จะไปรบศึกก็คุ้มได้ สารพัดศัตรูแล"

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานคัดต่อมาดังนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า นายชิต

อธิบายเรื่องคุณานุภาพพระสมเด็จ จะปรากฏในตอนว่าด้วยอภินิหารต่อไปข้างหน้า

ว่าด้วยสมณศักดิ์

เจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านเป็นผู้ไม่ปรารถนายศศักดิ์ แม้เรียนรู้พระปริยัติธรรมก็ไม่เข้าแปลเป็นเปรียญ และไม่รับเป็นฐานานุกรมในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงตั้งเป็นพระราชาคณะท่านทูลขอตัวเสีย เล่ากันว่าเพราะท่านเกรงจะต้องรับพระราชทานสมณศักดิ์ ท่านจึงมักหลบหนีไปพักแรม ณ ที่ต่างจังหวัดห่างไกลเนือง ๆ (ว่าโดยมากมักไปธุดงค์) บางทีไปถึงเมืองเขมรก็มี ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงตั้งเป็นพระราชาคณะท่านไม่ขัดกล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงทราบว่าคุณธรรมของท่านยิ่งหย่อนเพียงไร จึงทรงตั้งเป็นพระราชาคณะที่พระธรรมกิติ เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ เวลานั้นท่านมีอายุได้ ๖๕ ปีแล้ว แต่จะทรงตั้งในวันเดือนใดไม่ปรากฏ ๆ แต่ว่าในเดือนยี่ปีชวดนั้น โปรด ฯ พระราชทานนิตยภัตรเพิ่มอีก ๒ บาทมีสำเนาหมายรับสั่ง ดังนี้

"อนึ่ง เพลาเช้า ๓ โมง นายพันตำรวจวังมาสั่งว่า ด้วยพระยาประสิทธิศุภการรับพระราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งว่า ทรงพระราชศรัทธาให้ถวายนิตยภัตรพระธรรมกิติวัดระฆัง เพิ่มขึ้นไปอีกเป็น ๒ บาท เข้ากับเก่าใหม่ เป็นเงินเดือนถวายพระธรรมกิติ เดือนละ ๔ ตำลึง ๒ บาท ตั้งแต่เดือนยี่ ปีชวดจัตวาศก ไปจนทุกเดือนทุกปีอย่าให้ขาดได้"

ในตอนพระราชทานสมณศักดิ์ที่พระธรรมกิติ มีเรื่องเกร็ดเล่ากันซึ่งออกจะขบขัน ว่าเมื่อเวลาพระราชทานสมณศักดิ์นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ มีพระราชดำรัสถามเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ทำไมท่านจึงหนีไม่ยอมรับยศศักดิ์ ทีนี้ทำไมจึงยอมรับไม่หนีอีก ท่านถวายพระพรว่ารัชกาลที่ ๓ ไม่ได้เป็นเจ้าฟ้า เป็นแต่เจ้าแผ่นดินเท่านั้น ท่านจึงหนีได้ ส่วนมหาบพิตรพระราชสมภารเจ้าเป็นทั้งเจ้าฟ้าและเจ้าแผ่นดิน ท่านจะหนีไปทางไหนพ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงพระสรวลไม่ตรัสว่ากระไร แล้วโปรด ฯ ให้มาครองวัดระฆัง ฯ ครั้นเสร็จจากการพระราชพิธีพระราชทานสมณศักดิ์ ท่านก็ออกจากพระบรมมหาราชวัง หอบเครื่องไทยธรรม ถือพัดยศและย่ามมาเองใครจะรับก็ไม่ยอมส่งให้ เดินร้องบอกดัง ๆ ว่า "ในหลวงท่านให้ฉันมาเป็นสมภารวัดนี้จ้ะ" พวกพระเณรและคฤหัสถ์ชายหญิงที่มาคอยรับ ต่างก็เดินตามท่านไปเป็นขบวน เมื่อบอกกล่าวเขารอบวัดแล้วท่านจึงขึ้นกุฏิ

ต่อมาอีก ๒ ปี ถึงปีขาล พ.ศ. ๒๓๙๗ ทรงตั้งเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ที่พระเทพกวีครั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (สน) วัดสระเกศ มรณภาพ จึงทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗ มีสำเนาประกาศที่ทรงตั้งดังนี้

คำประกาศ

ศิริศุภมัสดุ พระพุทธศาสนากาลเป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๐๗ พรรษา ปัจจุบันกาลอุนทรสังวัจฉรปุษยมาส สุกรปักษ์นวมีดิถีครุวารปริจเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎสมมุติ เทพยพงศ์ วงศาดิศวรกษัตริย์ วรขัติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศอุภโตสุชาติสังสุทธเคราหณี จักกรีบรมนารถ อิศรราชรามวรังกูร สุจริตมูลสุสาธิตอุกฤกษฐวิบุลย์บุรพาดุลยกฤษฎาภินิหาร สุภาธิการรังสฤษดิ์ ธัญญาลักษณวิจิตร โสภาคยสรรพางค์ มหาชโนตมางคสผุสด์บาทกมุทยุคลประสิทธิสรรพศุภผลอุดม บรมสุขุมาลมหาบุรุษรัตน์ ศึกษาพิพัทธสรรพโกศล สุวิสุทธวิมลศุภศีลสมาจาร เพชรญาณประภาไพโรจน์ อเนกโกฏิสาธุคุณวิบุลยสันดาน พิพยเทพาวตารไพศาลเกียรติคุณอดุลพิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ์ เอกอัครมหาบุรุษสตพุทธมหากวี ตรีปิฎกาทิโกศลวิมลปรีชามหาอุดมบัณฑิตย์ สุนทรวิจิตรปฏิภาณ บริบูรณคุณสารสยามาทิโลกยดิลก มหาปริวารนายกอนันต์มหันตวรฤทธิเดชสรรพวิเศษศิรินทร มหาชนนิกรสโมสรสมมตประสิทธิวรยศมโหดมบรมราชสมบัตินพปดลเสวตรฉัตราดิฉัตร ศิริรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเศกาภิสิต ปรปักทศทิศวิชิตไชย สกลมไหศวรรย์มหาสวามินทร์ มเหศวรมหินทรมหารามาธิราช วโรดมบรมนารถชาติอาชาวไสย พุทธาทิไตรรัตนสรณารักษ์ อุกฤษฐศักดิ์อรรคนเรศราธิบดี เมตตากรุณาสีตลหฤทัย อโนปมัยบุญการ สกลไพศาลมหารัษฎาธิเบนทร์ ปรเมนทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนารถบรมบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระเทพาระวีมีพรรษายุกาลประกอบด้วยรัตตัญญูมหาเถรธรรมยั่งยืนมานาน และมีปฏิภาณปรีชาปิฎกกลาโกศล แลฉลาดในโวหารนิพนธ์เทศนาปริวัติวิธี แลทำกิจในที่สุดนั้นด้วยดีไม่ย่อหย่อน อุตสาหะสั่งสอนพระภิกษุสามเณรโดยสมควร อนึ่งไม่เกียจคร้านในราชกิจบำรุงพระบรมราชศรัทธาฉลองพระเดชพระคุณเวลานั้น ๆ สมควรเป็นที่อรัญญิกมหาสมณคณิศราจารย์พระราชาคณะผู้ใหญ่มีอิศริยยศยิ่งกว่าสม—ณนิกรฝ่ายอรัญวาสี เป็นอธิบดีครุฐานิยพิเศษ ควรสักการบูชาแห่งนานาเนกบรรพสัชบรรดานับถือพระบรมพุทธศาสนาได้ จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่ง ให้สถาปนาพระเทพกระวี ศรีวิสุทธินายก ตรีปิฎกปรีชามหาคณฤศรบวรสังฆารามคามวาสี เลื่อนที่ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ อเนกสถานปรีชา วิสุทธศีลจรรยาสมบัติ นิพัทธธุตคุณ ศิริสุนทร พรตจาริก อรัญญิกคณิศร สมณนิกรมหาปรินายก ตรีปิฎกโกศล วิมลศีลขันธ์ สถิต ณ วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร พระอารามหลวง มีนิตยภัตราคาเดือนละ ๕ ตำลึง มีถานานุศักดิ์ควรตั้งถานานุกรมได้ ๘ รูป คือ

พระครูปลัด มีนิตยภัตรเดือน ๑ ตำลึง ๒ บาท

พระครูวินัยธร ๑

พระครูวินัยธรรม ๑

พระครูสัทสุนทร ๑

พระครูอมรโมสิต ๑

พระครูสมุห์ ๑

พระครูใบฎีกา ๑

พระครูธรรมรักขิต ๑

ถึงเดือนยี่ ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗ จึงโปรดฯ พระราชทานหิรัญบัฏ ปรากฏในหมายรับสั่ง ดังนี้

"ด้วยพระศรีสุนทรโวหารรับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า จะได้พระราชทานหิรัญบัฏสมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดระฆังโฆสิตาราม ณ วัน ๕ ๒ฯ๕ ค่ำ (ปีชวดฉศก ๑๒๒๖) เวลา ๓ โมงเช้า อนึ่งให้ราชยานจัดเสลี่ยงงา ๒ เสลี่ยง ไปคอยรับหิรัญบัฏที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ไปลงเรือม่านที่ท่าขุนนางเสลี่ยง ๑ ให้ทันเวลา อนึ่งให้อภิรมจัดสัปทนไปกั้นหิรัญบัฏที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ วันไปส่งที่ท่าเรือให้ทันเวลา อนึ่งให้พันพุฒ พันเทพราช จ่ายเลขให้ฝีพาย ๆ เรือม่านลายส่งหิรัญบัฏ ให้พอลำ ๑ อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง"

ครั้นถึงปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ โปรดฯ พระราชทานนิตยภัตรเพิ่มอีก ๑ ตำลึง กล่าวไว้ในหมายรับสั่ง ดังนี้

"อนึ่งเวลาบ่าย ๕ โมง หมื่น.......เวรนายจำนงมาสั่งว่า ด้วยพระศุภรัตกาสายานุกิจรับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ทรงพระราชศรัทธาบำเพ็ญพระราชกุศลให้เพิ่มนิตยภัตรพระราชาคณะนั้น ให้เจ้าพนักงานเคลังมหาสมบัติจัดเงิน กรมนาจ่ายข้าวสาร ให้แก่กัปปิยการก สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เดิม ๕ ตำลึง) เพิ่มอีก ๑ ตำลึง รวมเป็น ๖ ตำลึง (มีรายนามพระราชาคณะได้รับพระราชทานเพิ่มนิตยภัตรรวม ๑๓ รูป) ให้จ่ายให้แต่ ณ วัน ๑ ๑ฯ๒ ค่ำ ปีเถาะนพศก ๑๒๒๙ (พ.ศ. ๒๔๑๐) เสมอทุกปีทุกเดือนอย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง"

เจ้าประคุณสมเด็จฯ ตั้งแต่เป็นพระราชาคณะมา แม้จนเมื่อเป็นสมเด็จพระราชาคณะแล้วท่านก็ประพฤติแปลก ๆ ตามความพอใจของท่านอยู่แต่เดิม อันเรื่องเกี่ยวกับเจ้าประคุณสมเด็จฯ ประพฤติแปลก ๆ นั้นมีปรากฏในจดหมายเหตุบ้าง ได้ฟังเล่ากันบ้าง มีมากมายหลายเรื่องจะประมวลกล่าวเป็นประเภท ๆ ต่อไป

ว่าด้วยคุณธรรม

คุณธรรมของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ที่นับเป็นอย่างยอดเยี่ยมอย่างหนึ่งคือมักน้อยสันโดษ ปรากฏว่าท่านได้ลาภสักการะในทางเทศนาหรือในกิจนิมนต์ใด ๆ ก็มิได้เก็บสะสมไว้ มักเอาไปสร้างปูชนียวัตถุสถานเนือง ๆ (เช่นสร้างพระพุทธรูปดังกล่าวมาข้างต้นแล้ว) แม้ใครขอก็ยินดีบริจาคให้ที่สุดโจรมาลักของ ท่านก็ช่วยอำนวยความสะดวกให้แก่โจร ดังเล่ากันว่า ครั้งหนึ่งท่านนอนอยู่มีโจรขึ้นล้วงกุฏิ โจรล้วงหยิบสิ่งของ (ตะเกียงลาน) ไม่ถึง ท่านช่วยเอาเท้าเขี่ยส่งให้โจร แล้วบอกให้โจรรีบหนีไป อีกเรื่อง ๑ ว่า ท่านไปเทศน์ในต่างจังหวัดโดยทางเรือได้เครื่องกัณฑ์เทศน์หลายอย่างว่ามีเสื่อหมอนด้วย ขากลับมาพักแรมคืนกลางทาง มีโจรพายเรือเข้ามาเทียบเรือของท่าน พอโจรล้วงหยิบเสื่อได้แล้ว เผอิญท่านตื่นขึ้นจึงร้องบอกว่า "เอาหมอนไปด้วยซิจ๊ะ" โจรได้ยินตกใจกลัวรีบพายเรือหนี ท่านจึงเอาหมอนโยนไปทางโจรนั้น โจรเห็นว่าท่านยินดีให้จึงพายเรือกลับมาเก็บหมอนไป บางทีท่านแกล้งพูดสัพยอกผู้ที่ต้องการสิ่งของด้วยถ้อยคำอันชวนให้ขบขันก็มี เช่นดังคราวหนึ่งท่านไปเทศน์โดยเรือพาย (นัยว่าเทศน์ที่บ้านคหบดีผู้หนึ่ง บ้านอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา แถววัดสามปลื้ม) ท่านนั่งกลาง มีศิษย์ ๒ คนพายหัวท้ายขากลับมากลางทางศิษย์ ๒ คิดแบ่งเครื่องกัณฑ์เทศน์กันศิษย์คน ๑ ว่ากองนี้ของข้า อีกคน ๑ ว่ากองนั้นของข้าท่านจึงถามว่า "ของฉันกองไหนล่ะจ๊ะ ?" ว่าเมื่อถึงวัดศิษย์ ๒ คนนั้นได้เอาเครื่องกัณฑ์เทศน์กันหมด ท่านก็มิได้ว่ากล่าวอย่างใด

คุณธรรมของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ อย่างหนึ่งคือขันติ ในข้อนี้ดูเหมือนจะหาผู้เสมอเหมือนได้โดยยาก จะยกมาสาธกเป็นอุทาหรณ์ประกอบด้วยความที่กล่าวนี้ ได้ฟังเล่ากัน เรื่อง ๑ ว่า บ่าวของท่านพระยาคนหนึ่ง บ้านอยู่หลังตลาดบ้านขมิ้น จังหวัดธนบุรี เสพสุรามึนเมาเข้าไปหาเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ถามว่า "นี่หรือคือสมเด็จที่เขาเลื่องลือกันว่ามีวิชาอาคมดี ?" พอพูดขาดคำก็ตรงเข้าชก แต่ท่านหลบเสียก่อนหาทันถูกชกไม่ แล้วท่านบอกให้บ่าวคนนั้นรีบหนีไปเสีย ด้วยเกรงว่ามีผู้พบเห็นจะถูกจับกุมมีโทษ ความนั้นได้ทราบถึงท่านพระยาผู้เป็นนายจึงจัดการลงโทษบ่าวนั้น โดยเอาโซ่ล่ามไว้กับขอนไม้ที่สนามหญ้าหน้าบ้าน ท่านทราบเรื่องได้ไปเยี่ยม เอาเงิน ๑ สลึง กับอาหารหวานคาวไปให้บ่าวคนนั้นทุกวัน ฝ่ายท่านพระยาคิดเห็นว่า การที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ทำดังนั้น ชะรอยท่านจะมาขอโทษโดยทางอ้อม จึงให้แก้บ่าวคนนั้นปล่อยให้เป็นอิสสระเสรีต่อไป เรื่อง ๑ ว่า เขานิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปในงานพิธีมงคลโกนจุก ณ ที่บ้านตำบลบางพลัด

จังหวัดธนบุรี บ้านของเขาอยู่ในสวน มีคลองเข้าไปขณะที่ศิษย์พายเรือเข้าไปในคลองนั้น ศิษย์คนพายท้ายได้เห็นปลาตีน ตัว ๑ จึงเอาพายตี แต่ตีหาถูกไม่ปลานั้นได้วิ่งหนีไปทางหัวเรือศิษย์คนหัวเรือจึงเอาพายตีแต่ก็ตีไม่ถูกอีกโคลนได้กระเด็นเปื้อนจีวรเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ หมด แต่ท่านนั่งนิ่งมิได้ว่ากล่าวอย่างใด ครั้นถึงบ้านงานเจ้าภาพแต่ละคนอื่น ๆ ต่างรุมกันถามถึงเหตุที่จีวรเปื้อนโคลน ท่านตอบว่า "พวกโยมเขาตีปลาตีนกันจ้ะ" เรื่อง ๑ ว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปสวดมนต์ในพระบรมมหาราชวัง จะเป็นงานพระราชพิธีอะไรหาทราบไม่ ขณะที่กำลังสวดมนต์อยู่นั้นเด็กศิษย์ได้หลีกไปเที่ยวเล่นในที่อื่น จนสวดมนต์จบแล้ว ศิษย์คนนั้นก็ยังมิกลับมา ท่านจึงถือพัดกับย่ามออกจากวังมานั่งคอยอยู่ในเรือ ซึ่งจอดอยู่ที่ท่าช้างวังหลวง สักครู่หนึ่งศิษย์นั้นก็กลับมาพอศิษย์จะแก้โซ่ท่านได้ร้องห้ามว่า "อย่าเพิ่งแก้ ขรัวโตใจยังไม่ดี" ต่อมาราวอีก ๒–๓ นาที ท่านจึงบอกศิษย์ว่า แก้โซ่ได้ขรัวโตใจดีแล้ว อีกเรื่อง ๑ เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปในกิจนิมนต์ด้วยเรือเก๋งพอท่านก้าวลงเรือยังไม่ทันจะนั่งเรียบร้อยดี ศิษย์ก็รีบแจวเรือด้วยกำลังแรง ก้นท่านจึงกระแทกกับพื้นเรือแทนที่ท่านจะขัดเคืองท่านกับพูดว่า "พ่อจะอวดว่าพ่อแรงแต่คนเดียวนะ คนอื่นที่เขาแรงกว่าพ่อยังมีอีกถมไป"

คุณธรรมอีกอย่างหนึ่งคือคารวะ ได้ยินผู้หลักผู้ใหญ่เล่ากันว่าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เคารพในพระพุทธพระธรรมมากถ้าไปพบพระพุทธรูปท่านจะหลีกห่างราว ๔ ศอก แล้วนั่งลงกราบ (หรือนั่งไหว้) ที่สุดไปพบหุ่นพระพุทธรูปท่านก็ทำดังนั้น มีผู้ถามท่านตอบว่า "ดินก้อนแรกที่หยิบขึ้นมาปั้นหุ่น ก็นับเป็นองค์พระแล้ว เพราะผู้ทำตั้งใจมาแต่เดิมที่จะทำพระพุทธรูป" ในหนังสือ "บุญญวัตร" นายชุ่ม จันทนบุบผา เปรียญเรียบเรียง (พระราชสุธีชอบ สังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การศึกษาพิมพ์ชำร่วยเป็นที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพอุบาสิกาเผื่อน จันทนบุบผา ณ เมรุวัดระฆังโฆสิตาราม วันที่ ๙ มิถุนายน ๒๔๙๕) ตอนหนึ่งกล่าวถึงว่าเรื่องเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เคารพหุ่นพระพุทธรูป จะคัดความตอนนั้นมาลงไว้ด้วย ดังต่อไปนี้

"ข้าพเจ้าได้รับคำบอกเล่าจากท่านพระครูปลัดสัมพิพัฒนศีลาจารย์ (ชม จันทนบุบผา) ฐานะของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ม.ร.ว. เจริญ อิศรางกูร ณ อยุธยา) ผู้เป็นลุงมาอีกต่อหนึ่งท่านเล่าว่าเมื่อครั้งท่านเป็นเด็กวัย ๑๕ ปี ได้เป็นศิษย์ของท่านปลัดฤกษ์ไปสวดมนต์ที่บ้านชาวเหนือ (คือบ้านช่างหล่อปัจจุบันนี้) ไปพร้อมกับสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ที่บ้านงานนั้นเขาเอาหุ่นพระพุทธรูปตั้งผึ่งแดดไว้ห่างทางเดินราว ๒ ศอก เมื่อสมเด็จ ฯ เดินผ่านมาในระยะนี้ ท่านก้มกายยกมือขึ้นพนมเหนือศีรษะกระทำคารวะ พระและศิษย์ที่ไปด้วยก็กระทำตามเมื่อขึ้นบ้านงานและนั่งบนอาสนะเรียบร้อยแล้ว นายเทศผู้ช่วยเจ้าภาพซึ่งคุ้นเคยกับสมเด็จ ฯ ได้เรียนปฏิบัติถามว่า "กระผมสงสัยเพราะไม่เคยเห็นคุณสมเด็จ ฯ กระทำดังนี้" ท่าน

จึงตอบว่า "แต่ก่อนไม่เคยเห็นจริงจ๊ะ แต่วันนี้เป็นเหตุบังเอิญจ๊ะ เพราะฉันเดินผ่านมาในเขตอุปจารของท่านไม่เกิน ๔ ศอก จึงต้องทำดังนี้" นายเทศเรียนว่า "ยังไม่ยกตั้งขึ้นและยังไม่เบิกพระเนตร จะเป็นพระหรือครับ" "เป็นจ๊ะ เป็นตั้งแต่ผู้ทำหุ่นยกดินก้อนแรกวางบนกระดานแล้วจ๊ะ เพราะผู้ทำตั้งใจให้เป็นองค์พระอยู่แล้ว เรียกอุทเทสิกเจดีย์ยังไรเล่าจ๊ะ" เมื่อสวดมนต์จบแล้ว ขากลับผ่านมาท่านก็กระทำอย่างนั้นอีก รุ่งขึ้นท่านไปฉัน ตอนนี้ท่านเห็นพระตั้งอยู่ไกลออกไปราว ๖ ศอก ต่อจากทางที่ท่านผ่านไปเมื่อวาน ท่านไปหยุดยืนอยู่ตรงหน้าพระ และประนมมือพร้อมด้วยพระที่ไปด้วยประมาณ ๑ นาที แล้วจึงขึ้นไปบนเรือนเมื่อกระทำภัตตกิจเสร็จ เจ้าภาพถวายเครื่องสักการะและท่านยถาสัพพีเสร็จแล้ว ท่านก็นำธูปเทียนดอกไม้ที่เจ้าภาพถวายมาสักการะบูชาพระที่หุ่นขึ้นไว้นั้น พร้อมกับพระสงฆ์ที่ตามมาด้วยกันแล้วจึงกลับวัด"

เล่ากันว่า ถ้าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปพบพระเณรแบกหนังสือคัมภีร์ไปเรียน ท่านจะต้องนั่งประนมมือหรือก้มกายแสดงคารวะพระธรรม แม้ใครจะฉายรูปฉายาลักษณ์ของท่านในอิริยาบถใดก็ตามถ้าหากในที่นั้นมีหนังสือเทศน์ ท่านจะต้องหยิบขึ้นมาถือประหนึ่งเทศน์เสมอ อีกอย่างหนึ่งถ้าท่านไปพบพระเณรกำลังแสดงธรรม (เทศน์) อยู่ ท่านจะต้องหยุดฟังจนจบแล้วจึงไปในที่อื่นว่าท่านปรารถนาจะประพฤติตามเยี่ยงอย่างพระพุทธเจ้าที่ทรงเคารพในพระธรรมดังมีเรื่องเล่าว่า ครั้งหนึ่งพระอนุรุทธเถรเจ้ากำลังแสดงธรรมอยู่ พระพุทธเจ้าเสด็จผ่านไปก็ประทับยืนฟังอยู่จนจบซึ่งเป็นเวลานานมาก เมื่อพระอนุรุทธทราบจึงทูลขออภัยที่ทำให้ทรงยืนนาน แต่พระองค์ตรัสตอบว่า แม้จะนานกว่านั้นสักเท่าไรก็จะประทับ ยืนอยู่เพราะพระองค์ทรงเคารพในพระธรรม ดังนี้ว่ากันว่าพระภิกษุจะอายุมากหรือน้อยอย่างไรก็ตาม เมื่อไปกราบท่าน ๆ ก็กราบบ้าง (ว่าจะกราบท่านกี่ครั้ง ท่านก็กราบตอบเท่านั้นครั้ง) พระอุปัชฌาย์เดช วัดกลางธนรินทร์จังหวัดสิงห์บุรี เล่าครั้งหนึ่งเข้าไปหาเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เมื่อกราบท่าน ๆ ก็กราบตอบ พระอุปัชฌาย์เดชนึกประหลาดใจจึงกราบเรียนถามว่าทำไมท่านจึงต้องทำดังนั้น ท่านตอบว่า ท่านทำตามบาลีพุทธฎีกาที่ว่า วนฺทโก ปฏิวนฺทนํ ผู้ไหว้ (กราบ) ย่อมได้รับไหว้ (กราบ) ตอบ ดังนี้

เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ นั้น กล่าวกันว่า อัธยาศัยไม่ชอบแสดงยศศักดิ์ให้ปรากฏ ชอบแต่ประพฤติเป็นอย่างพระอนุจร (พระลูกวัด) เป็นต้นว่าไปทางเรือ เมื่อเห็นศิษย์แจวเรือเหนื่อยก็ให้นั่งเสียท่านแจวแทนก็มี ว่าคราวหนึ่งท่านแจวเรือผ่านหน้าพระที่นั่ง (ขณะที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เสด็จประทับพระที่นั่งชลังคพิมาน) พอเรือจะผ่านหน้าพระ

ที่นั่ง ท่านก็นั่งลงเอาแจวพุ้ยน้ำในลักษณะกึ่งแจวกึ่งพายมีผู้ถามถึงเหตุที่ท่านทำดังนั้น ท่านตอบว่า เพราะมีหมายรับสั่งประกาศห้าม ไม่ให้พระสงฆ์แจวเรือพายเรือเวลาเสด็จทางชลมารคและประทับริมน้ำ ได้คัดสำเนาหมายรับสั่งนั้นมาลงไว้ด้วยดังต่อไปนี้

"ด้วยพระยาอภัยรนฤทธิ์รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งว่าเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคไปรับพระที่วัดเขมาภิรตาราม ณ วันศุกร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ทรงทอดพระเนตรเห็นพระภิกษุสงฆ์ยืนแจวเรือ ขึ้นล่องตามลำน้ำผ่านพระที่นั่ง ทรงเห็นจับได้ถึง ๓ ราย โปรดเกล้า ฯ ให้เอาพระภิกษุนั้นไปมอบให้พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นอุดมแลกรมธรรมการ ตั้งแต่นี้ไป ห้ามมิให้พระภิกษุสามเณรพายเรือแจวเรือขึ้นล่องตามลำน้ำเมื่อเวลาเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคแลเด็จลงประทับพระที่นั่งชลังคพิมาน พระที่นั่งริมน้ำนั้น ให้กรมธรรมการจัดเรือสกัดหัวน้ำท้ายน้ำห้ามพระภิกษุสงฆ์อย่าให้ภายเรือแจวเรือขึ้นล่องตามลำน้ำ เมื่อเวลาเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคและเสด็จพระที่นั่งชลังคพิมานพระที่นั่งริมน้ำ เป็นอันขาดทีเดียวเสมอทุก ๆ ครั้ง ระวังอย่าให้มีความผิดเป็นอันขาดทีเดียว อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่งหมายมา ณ เดือนยี่ ปีมะเมียสัมฤทธิศก จ ศ. ๑๒๒๐ (พ.ศ.๒๔๐๒)"

ยังมีเรื่องเล่ากันต่อไป ว่าคราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้รับนิมนต์ไปในงานที่บ้านแขวง จังหวัดนนทบุรี ขากลับเจ้าภาพได้ให้บ่าว ๑ คนผัวเมียแจวเรือมาส่ง ขณะที่มาตามทางจะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ บ่าว ๒ คนนั้นเกิดเป็นปากเสียงเถียงกัน ถึงกล่าวถ้อยคำหยาบคายต่าง ๆ ท่านได้ขอร้องหญิงชาย ๒ คนนั้นให้เลิกทะเลาะวิวาทกันและให้เข้ามานั่งในประทุน แล้วท่านได้แจวเรือมาเองจนถึง วัดระฆัง อีกเรื่อง ๑ ว่าเขาอาราธนาท่านไปสวดมนต์ที่บ้านในสวน ตำบลราษฎร์บูรณะ จังหวัดธนบุรี บ้านของเขามีคลองเล็กเข้าไป ท่านก็ไปด้วยเรือสำปั้นกับศิษย์ เอาพัดยศไปด้วย เวลานั้นน้ำแห้งเข้าคลองไม่ได้ ท่านก็ลงเข็นเรือกับศิษย์ของท่าน ชาวบ้านเห็นก็ร้องบอกกันว่า "สมเด็จเข็นเรือโว้ย" ท่านบอกว่า "ฉันไม่ใช่สมเด็จดอกจ้ะ ฉันชื่อขรัวโตจ้ะ สมเด็จท่านอยู่ในเรือนั่นแน่จ้ะ" พร้อมกับชี้มือไปที่พัดยศ (หมายความว่ายศอยู่ที่พัดนั้น) แล้วชาวบ้านก็ช่วยกันเข็นเรือไปจนถึงบ้านงาน

อนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เป็นผู้มีกิริยาวาจาอ่อนละไมเป็นปกติท่านจะพูดจาปราศัยกับใคร ทั้งที่เป็นผู้ใหญ่และเด็กก็ใช้คำรับคำขานว่า จ๋า จ้ะ ที่สุดสัตว์เดรัจฉานท่านก็ประพฤติเช่นนั้น ดังเล่ากันว่าท่านไปพบสุนัขนอนขวางทางอยู่ ท่านพูดกับสุนัขนั้นว่า "โยมจ๋า ขอฉันไปทีเถิดจ้ะ" แล้วก็ก้มกายหลีกทางไป มีผู้ถามท่านว่า ทำไมท่านจึงทำเช่นนั้น

ท่านตอบว่า "ฉันรู้ไม่ได้ว่าสุนัขนี้จะเคยเป็นพระโพธิสัตว์หรือมิใช่" ดังนี้ (ปรากฏว่าพระโพธิสัตว์เคยเสวยพระชาติเป็นสุนัข ความพิศดารแจ้งอยู่ในกุกกุรชาดก ในตติยวรรคแห่งเอกนิบาต)

ว่าด้วยการบริหาร

ในด้านการบริหารนั้น ปรากฏว่าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้ปกครองบังคับบัญชาการในพระอาราม เฉลิมพระราชศรัทธาเป็นเวลานานถึง ๒๐ ปี ว่าในยุคนั้นวัดระฆังเจริญรุ่งเรืองมาก แต่นโยบายการปกครองของท่านนั้นอยู่ข้างจะน่าประหลาด ด้วยปรากฏว่าไม่มีการลงโทษทัณฑ์หรือว่ากล่าว ห้ามปรามแต่อย่างใด ดูเหมือนท่านจะให้ผู้ทำผิดพิจารณาเห็นโทษด้วยตนเองเป็นสำคัญ ข้อนี้จะพึงสังเกตุเห็นได้จากเรื่องราวที่จะกล่าวต่อไปนี้

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปธุระกับนายเทศ ขณะเดินผ่านหลังพระอุโบสถ พบพระหมู่หนึ่งกำลังเตะตะกร้อกัน ท่านได้เอาพัดด้ามจิ้วบังหน้าเป็นทีว่าไม่เห็น นายเทศถามว่า ทำไมท่านจึงไม่ห้าม ท่านตอบว่า "ถึงเวลาเลิกเขาเลิกกันเองจ้ะ ถ้าไม่ถึงเวลาเลิก แม้เราจะห้ามเขา ๆ ก็ไม่เลิก" ต่อมาพระเหล่านั้นเตะตะกร้อกันอีก คราวนี้ท่านให้ไปตามพระเหล่านั้นมาฉันน้ำร้อนน้ำชากับน้ำตาล แล้วถามเป็นทำนองอยากรู้ว่า การเตะตะกร้อต้องฝึกหัดนานไหม ลูกข้างลูกหลังเตะยากง่ายอย่างไร ดังนี้เป็นต้น ว่าพระเหล่านั้นจะรู้สึกนึกคิดกันอย่างไรไม่ทราบ ต่างก็เลิกไม่เตะตะกร้อกันแต่นั้นมา

ตรงนี้จะแทรกเรื่องสามเณรเตะตะกร้อ ที่ศาลาพระมหาปราสาทลงไว้สักหน่อย ด้วยการนั้นเป็นมูลให้เกิดความนิยมเตะตะกร้อตามวัดต่าง ๆ ในภายหลังต่อมา ความปรากฏในเรื่องประวัติวัดมหาธาตุว่า ครั้งหนึ่งในรัชกาลที่ ๓ สามเณรที่มาคอยเรียนหนังสือที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เตะตะกร้อ กันในศาลาพระมหาปราสาท เจ้าพนักงานห้ามปรามแล้วนำความขึ้นกราบทูล ดำรัสว่า "เจ้ากูจะเล่นบ้างก็ช่างเจ้ากูเถิด" ดังนี้ กล่าวกันว่าเนื่องแต่เรื่องนี้เป็นมูลเหตุ จึงเกิดความนิยมกีฬาเตะตะกร้อแพร่หลายไปตามวัดต่าง ๆ ด้วยอ้างเหตุว่าแม้แต่ในหลวงก็ไม่ทรงว่ากล่าวห้ามปราม

คราวหนึ่งพระวัดระฆัง ๒ องค์ จะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏเกิดเป็นปากเสียงทุ่มเถียงกันที่หน้าวัด (ตรงบริเวณที่ตั้งโรงเรียนสตรีวัดระฆังปัจจุบันนี้) องค์ ๑ ว่า "พ่อไม่กลัว" อีกองค์ ๑ ว่า "พ่อก็ไม่กลัว" ในชั้นแรกคำทุ่มเถียงก็เป็นไปอย่างเบา ๆ แล้วก็ดังขึ้น ๆ โดยลำดับจนได้ยินถึงเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ (กุฏิของท่านอยู่ริมคลองวัด ไม่ห่างท่าเรือจ้างเดิมนัก)

ท่านจึงเอาดอกไม้ธูปเทียนเข้าไปหาพระที่ทุ่มเถียงกันนั้นนั่งประนมมือพูดว่า "พ่อเจ้าประคุณฉันขอฝากตัวกับพ่อด้วย ฉันเห็นแล้วว่าพ่อเจ้าประคุณเก่งนัก นึกว่าเอ็นดูต่อฉันเถิดพ่อคุณ" พระ ๒ องค์ได้ฟังดังนั้นก็เลิกทะเลาะกลับกุฏิ ว่าในภายหลังพระ ๒ องค์นั้น ได้ปรองดองกลับเป็นมิตรดีกันต่อไป

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปธุระ ณ ที่แห่งหนึ่งขากลับท่านได้เดินผ่านมาทางวัดชนะสงคราม พบพระวัดระฆังกำลังสวดตลกคะนองที่ในวัดนั้น ท่านจึงแวะเข้าไป นั่งยอง ๆ ประนมมือกล่าวว่า "สาธุ ๆ ๆ "แล้วลุกขึ้นเดินหลีกไป ว่าต่อมาพระเหล่านั้นต่างรู้สึกว่าตนมีความผิดเกิดละอายบางองค์ก็สึก องค์ที่อยู่ก็ตั้งใจสังวรไม่ประพฤติเช่นนั้นอีก

คราวหนึ่งพระวัดระฆังเกิดวิวาทตีกันศีรษะแตก องค์ที่ถูกตีมาฟ้องเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ซึ่งในเวลานั้นยังเป็นที่พระเทพกวี ท่านว่าคุณตีเขาก่อนนี่จ๊ะ พระองค์นั้นก็เถียงว่าไม่ได้ตี ท่านก็ยังยืนคำอยู่ดังนั้น พระองค์นั้นไม่พอใจไปฟ้องสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) วัดอรุณ ฯ ให้หาท่านไปสอบถามท่านก็ยืนคำอยู่อย่างนั้น สมเด็จพระวันรัตจึงถามว่า เจ้าคุณเทพกวีรู้ได้อย่างไรว่าพระองค์นี้ตีก่อนท่านตอบว่าท่านรู้ได้ตามพระพุทธภีกาว่า "เวรไม่ระงับเพราะจองเวร เวรต่อเวรมันตอบแทนกัน (หมายความว่าพระองค์ที่ถูกตีนั้น ในอดีตชาติได้ตีเขาก่อน)" ดังนี้ สมเด็จพระวันรัตจึงว่า ถ้าเช่นนั้นเจ้าคุณเทพ ฯ จงระงับอธิกรณ์อย่าให้เป็นเวรกัน ท่านจึงให้โอวาทสั่งสอนพระฝ่ายโจทก์ฝ่ายจำเลยความสังเขปว่า ให้ตั้งอยู่ในสมณสัญญา มีหิริโอตัปปะ และไม่พึงจองเวรอาฆาตมาดร้ายกันต่อไป แล้วท่านเอาเงินทำขวัญให้แก่ฝ่ายโจทก์ ๓ ตำลึง (๑๒ บาท) และว่า "ท่านทั้ง ๒ ไม่มีความผิด ฉันเป็นผู้ผิดจ้ะ เพราะฉันปกครองไม่ดี"

กล่าวกันว่าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปพบเห็นที่ใดซึ่งพระเณรทำรกสกปรก เช่นทิ้งเปลือกหรือเมล็ดผลไม้ไปทางหน้าต่าง ท่านก็เก็บกวาดจนเรียบร้อย พระเณรรู้เข้าก็ไม่กล้าทำเช่นนั้นอีก ว่าบางทีพระเณรไม่ลงทำวัตร ท่านก็ลงไปทำแต่องค์เดียว ไม่ช้าพระเณรก็ลงทำวัตรหมด

ได้ฟังเล่ามาแต่ก่อน ว่าตามปกติเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไม่ใคร่มีเวลาว่าง เพราะไปในกิจนิมนต์บ้าง ไปดูแลควบคุมการก่อสร้างบ้าง บางปีก็ไปธุดงค์ เนื่องด้วยเหตุนี้ ท่านจึงมอบการวัดให้พระครูปลัดปกครองดูแลแทน และท่านได้บอกพระเณรในวัดว่า ถ้ามีกิจไปนอกวัดให้บอกลาพระครูปลัดก่อน แม้ตัวท่านจะไปไหนก็บอกลาพระครูปลัดเหมือนกัน ว่าครั้งหนึ่งท่านไปไม่ทันงานพระราชพิธีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ดำรัสถามถึงเหตุที่มาล่าช้า ท่านถวายพระพรว่า เพราะท่านคอยลาพระครูปลัด ซึ่งจำวัดยังไม่ตื่น เล่ากันมาดังนี้

ว่าด้วยเครื่องเทศน์

เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เป็นธรรมกถึกเทศนาดีมีชื่อเสียงคนนิยมมาก กล่าวกันว่าท่านเทศน์ดีมีชื่อเสียงแต่ยังเป็นสามเณร และว่าท่านเทศน์ไพเราะทั้งธรรมวัตรและมหาชาติ ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระเมตตามาก ถึงโปรด ฯ ให้อุปสมบทเป็นนาคหลวงที่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แม้พระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลต่อ ๆ มาก็ทรงพระเมตตาทุกพระองค์ เทศนาของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ โดยเฉพาะพระธรรมเทศนาที่ท่านถวายในรัชกาลใดรัชกาลหนึ่งนั้น เข้าใจว่ายังจะมีต้นฉบับเหลืออยู่บ้าง ด้วยปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทรรัชกาลที่ ๕ ว่าประเพณีการถวายเทศน์แต่ก่อนนั้นผู้เทศน์จะต้องจดคำที่ได้เทศนาลงในสมุดไทยถวายอีกด้วย ได้ให้สืบหา คงพบแต่ ๒ เรื่องคือเทศนา ๑๒ นักษัตรเรื่อง ๑ เทศนามูลปริยายสูตรเรื่อง ๑ จะกล่าวถึงเรื่องเทศนา ๑๒ นักษัตรก่อนเทศนา ๑๒ นักษัตรนั้นเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้แสดงที่บ้านท่านพระยาผู้หนึ่ง (นัยว่าพระยาโชฎึกราชเศรษฐี (จ๋อง)) มีผู้จดบันทึกไว้ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ทรงค้นพบอยู่ในพวกหนังสือเก่าได้คัดลอกมาขอให้ท่านเจ้าคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) วัดบรมนิวาสเมื่อยังเป็นที่พระราชกระวีตรวจและทำคำอธิบายไว้เพิ่มเติมต่อท้าย โปรดให้พิมพ์แจกจ่ายเป็นสาธารณกุศลเป็นครั้งแรกจำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม เมื่อ ร.ศ. ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔) ปรากฏว่ามีคนนิยมอ่านกันมากต่อมาได้จัดพิมพ์อีกหลายครั้ง [๑] คัดมาลงไว้ต่อไปนี้

"ท่านพระยาผู้หนึ่งเคยนิมนต์พระมาแสดงพระธรรมเทศนาให้ฟังอยู่เนือง ๆ ที่บ้านของท่านวันหนึ่งท่านคิดอยากจะฟังเทศน์จตุราริยสัจจึงใช้บ่าวคนหนึ่งว่า เจ้าจงไปนิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ที่วัดมาเทศน์อริยสัจสักกัณฑ์หนึ่งในค่ำวันนี้ ท่านหาได้เขียนฎีกาบอกชื่ออริยสัจให้บ่าวไปไม่ บ่าวก็รับคำสั่งไปนิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ที่วัดว่า เจ้าคุณที่บ้านให้มาอาราธนาเจ้าประคุณไปแสดงธรรมที่บ้านค่ำวันนี้ เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จึงถามว่า ท่านจะให้เทศน์เรื่องอะไร บ่าวลืมชื่ออริยสัจเสียจำไม่ได้นึกคะเนได้แต่ว่า สิบสองนักษัตร จึงกราบเรียนว่าสิบสองนักษัตรขอรับผม แล้วก็กราบลามา

ฝ่ายเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ก็คิดว่า เห็นท่านพระยาจะให้เทศน์อริยสัจ แต่บ่าวลืมชื่อไปจึงมาบอกว่าสิบสองนักษัตรดังนี้ พอถึงเวลาค่ำท่านก็มีลูกศิษย์ตามไป เข้าไปแสดงพระธรรมเทศนาที่บ้านท่านพระยาผู้นั้น มีพวกอุบาสกอุบาสิกามาคอยอยู่ด้วยกันมาก

เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ จึงขึ้นธรรมาสน์ ให้ศีลบอกศักราช แลตั้งนโม ๓ หนจบแล้ว จึงว่าจุณณียบทสิบสองนักษัตรว่า "มูสิโก อุสโภ พยคฺโฆ สโส นาโค สปฺโป อสฺโส มกฺกโฏ กุกฺกุโฏ สุนโข สูกโร" แล้วแปลเป็นภาษาไทยว่า มูสิโก หนู อุสโภ วัวผู้ พยคฺโฆ เสือ สโส กระต่าย นาโค งูใหญ่ สปฺโป งูเล็ก อสฺโส ม้า เอฬโก แพะ มกฺกโฏ ลิง กุกฺกุโฏ ไก่ สุนโข สุนัข สูกโร สุกร ดังนี้

ฝ่ายท่านพระยาเจ้าของกัณฑ์กับพวกสัปปุรุษาทายก ก็มีความสงสัยว่าทำไมเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จึงมาเทศน์สิบสองนักษัตรดังนี้เล่า แลสงสัยว่าบ่าวจะไปนิมนต์ท่านเรียกชื่ออริยสัจผิดไปดอกกระมัง ท่านพระยาจึงเรียกบ่าวคนนั้นเข้ามาถามว่าเจ้าไปนิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เทศน์เรื่องอะไร บ่าวก็กราบเรียนว่านิมนต์เทศน์เรื่องสิบสองนักษัตรขอรับผม ท่านพระยาว่านั่นปะไรเล่า เจ้าลืมชื่ออริยสัจไปเสียแล้วไปคว้าเอาสิบสองนักษัตรเข้า ท่านจึงมาเทศน์ตามเจ้านิมนต์นั่นซี

ฝ่ายเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ก็เป็นผู้ฉลาดเทศน์ ท่านจึงอธิบายรำพรรณหน้าธรรมาสน์ว่าอาตมภาพก็นึกอยู่แล้วว่า ผู้ไปนิมนต์จะลืมชื่ออริยสัจเสีย ไปบอกว่าบพิตรให้นิมนต์สิบสองนักษัตรอาตมภาพก็เห็นว่าสิบสองนักษัตรนี้ คือเป็นต้นทางของอริยสัจที่แท้ทีเดียว ยากที่บุคคลจะได้ฟังธรรมเทศนาเรื่องสิบสองนักษัตรสักครั้งสักหน เทศน์ที่ไหน ๆ ก็มีแต่เทศน์อริยสัจทั้งนั้น ไม่มีใครจะเทศน์สิบสองนักษัตรสู่กันฟังเลย ครั้งนี้เป็นบุญลาภของบพิตรเป็นมหัศจรรย์ เทพยเจ้าผู้รักษาพระพุทธศาสนาจึงได้ดลบันดาลให้ผู้รับใช้เคลิบเคลิ้มไป ให้บอกว่าเทศน์สิบสองนักษัตรดังนี้ อาตมภาพก็มาเทศน์ตามผู้นิมนต์เพื่อจะให้สาธุชนแลบพิตรเจ้าของกัณฑ์ได้ฟังธรรมเทศนาเรื่องสิบสองนักษัตร อันเป็นต้นทางของอริยสัจทั้งสี่จะได้ธรรมสวนานิสงฆ์อันล้ำเลิศ ซึ่งจะได้ให้ก่อเกิดปัจจเวกขณญาณในอริยสัจทั้งสี่

แท้ที่จริงธรรมเนียมนับปี เดือน วัน คืน นี้ นักปราชญ์ผู้รู้โหราศาสตร์แต่ครั้งโบราณตนปฐมกาลในชมภูทวีปบัญญัติตั้งแต่งขึ้นไว้คือกำหนดหมายเอาชื่อดวงดาราในอากาศเวหามาตั้งเป็นชื่อปี เดือน วันดังนี้ คือ

(๑) หมายเอาชื่อดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดาวอังคาร ดาวพุธ ดาวพฤหัสบดี ดาวศุกร์ ดาวเสาร์ รวม ๗ ดวงมาตั้งเป็นชื่อวันทั้ง ๗ วัน แลให้นับเวียนมาทุกเดือนทุกปี

(๒) หมายเอาชื่อดวงดาวรูปสัตว์ แลดาวรูปสิ่งอื่น ๆ มาตั้งเป็นชื่อเดือนทั้ง ๑๒ เดือนมีดังนี้ คือ

เดือนเมษายน	ดาวรูปเนื้อ
เดือนพฤษภาคม	ดาวรูปวัวผู้

เดือนมิถุนายน	ดาวรูปคนคู่หนึ่ง
เดือนกรกฎาคม	ดาวรูปปูบ่าหรือปูทะเล
เดือนสิงหาคม	ดาวรูปราชสีห์
เดือนกันยายน	ดาวรูปนางสาวที่น่ารักใคร่
เดือนตุลาคม	ดาวรูปคันชั่ง
เดือนพฤศจิกายน	ดาวรูปแมลงบ่อง
เดือนธันวาคม	ดาวรูปธนู
เดือนมกราคม	ดาวรูปมังกร
เดือนกุมภาพันธ์	ดาวรูปหม้อ
เดือนมีนาคม	ดาวรูปปลา (ตะเพียน)

(๓) หมายเอาดาวรูปสัตว์ ๑๒ ดาวที่ประจำอยู่ในท้องฟ้าอากาศเป็นชื่อปีทั้ง ๑๒ ปี ดังนี้ คือ

ปีชวด	ดาวรูปหนู
ปีฉลู	ดาวรูปวัวผู้
ปีขาล	ดาวรูปเสือ
ปีเถาะ	ดาวรูปกระต่าย
ปีมะโรง	ดาวรูปงูใหญ่ ดาวนาค
ปีมะเส็ง	ดาวรูปงูเล็ก
ปีมะเมีย	ดาวรูปม้า
ปีมะแม	ดาวรูปแพะ
ปีวอก	ดาวรูปลิง
ปีระกา	ดาวรูปไก่
ปีจอ	ดาวรูปสุนัข

ปีกุน	ดาวรูปสุกร

รวมเป็นชื่อดาวรูปสัตว์ ๑๒ ดวง ตั้งเป็นชื่อ ๑๒ ปี ใช้เป็นธรรมเนียมเยี่ยงอย่างนับปีเดือนวันคืนนี้ เป็นวิธีนับอายุกาลแห่งสรรพสิ่งสรรพสัตว์ในโลกทั่วไป ที่นับของใหญ่ ๆ ก็คือนับอายุโลกธาตุ นับเป็นอันตรกัลป มหากัลป ภัทรกัลป เป็นต้น แลนับอายุชนเป็นร้อย ๆ คือ ๑๒ ปีเรียกว่ารอบหนึ่ง แล ๑๒ รอบ เป็น ๑๔๔ปี แต่มนุษย์เราเกิดมาในกลียุคครั้งนี้ กำหนดอายุเป็นขัยเพียง ๑๐๐ ปี แลในทุกวันนี้อายุมนุษย์ก็ลดถอยลงน้อยกว่า ๑๐๐ ปีก็มีมาก ที่มีอายุกว่า ๑๐๐ ปีขึ้นไปถึง ๑๕๐ ปี หรือ ๒๐๐ ปีก็มีบ้างในบางประเทศตามจดหมายเหตุของประเทศต่าง ๆ ได้กล่าวมาแต่มีเป็นพิเศษแห่งละ ๑ คน ๒ คน หรือ ๓ คน ๔ คน เท่านั้น หาเสมอทั่วกันไปไม่ แต่ที่อายุต่ำกว่า ๑๐๐ ปีลงมานั้น มีทั่วกันในทุกประเทศ จึงเป็นที่สังเกตได้ว่า คำเรียกว่ากลียุคนี้ เป็นภาษาพราหมณ์ชาวชมพูทวีปแปลว่าความชั่วร้าย คือสัตว์เกิดมาในภายหลัง อันเป็นครั้งคราวชั่วร้ายนี้ย่อมทำบาปอกุศลมาก จนถึงอายุสัตว์ลดน้อยถอยลงมากด้วยสัตว์ที่เกิดในต้นโลกต้นกัลปนั้นเห็นจะมากไปด้วยเมตตากรุณาแก่กันแลกัน ชักชวนกันทำบุญกุศลมาก อายุจึงยืนหลายหมื่นหลายพันปี แลยังจะต้องไปข้างปลายโลก บางทีสัตว์จะทำบาปอกุศลยิ่งกว่านี้ อายุสัตว์บางทีก็จะเรียวน้อยถอยลงไปจนถึง ๑๐ ปีเป็นขัย และสัตว์มีอายุเพียง ๕ ปี จะแต่งงานเป็นสามีภรรยาต่อกันก็อาจจะเป็นไปได้ แลในสมัยเช่นนั้น อาจจะเกิดมิคสัญญีขาดเมตตาต่อกันแลกันอย่างประหนึ่งว่านายพรานสำคัญในเนื้อ จะฆ่าฟันกันตายลงเกลื่อนกลาดดังมัจฉาชาติต้องยาพิษทั่วไปในโลก แต่สัตว์ที่เหลือตายนั้นจะบ่ายหน้าเข้าหาบุญก่อสร้างการกุศล ฝูงคนในครั้งนั้นจะกลับมีอายุนานยิ่ง ๆ ขึ้นไป จนอายุตลอดอสงขัย ซึ่งแปลว่านับไม่ได้นับไม่ถ้วน ภายหลังสัตว์ทั้งปวงก็กลับตั้งอยู่ในความประทาท ก่อสร้างบาปอกุศลครุ่น ๆ ไปอีกเล่าอายุสัตว์ก็กลับลดน้อยถอยลงมาอีก ตามธรรมดาของโลกเป็นไปดังนี้

สมเด็จพระพุทธเจ้าของเรา ผู้เป็นพระสัพพัญญูตรัสรู้แจ้งในธรรมทั้งปวง พระองค์จึงทรงแสดงธรรมที่จริง ๔ ประการไว้ให้สัตว์ทั้งหลายรู้แจ้ง คือ

๑. ความทุกข์มีจริง

๒. สิ่งให้เกิดทุกข์มีจริง

๓. ธรรมเป็นที่ดับทุกข์มีจริง

๔. ข้อปฏิบัติให้ถึงธรรมเป็นที่ดับทุกข์มีจริง

นี่แลเรียกว่าอริยสัจ ๔ คือเป็นความจริง ๔ ประการ ซึ่งเพิ่มอริยเข้าไปอีกคำหนึ่งนั้น คืออริยาแปลว่าพระผู้รู้ประเสริฐอย่าง ๑ พระผู้ไกลจากกิเลสอย่าง ๑ รวมอริย สัจจะ สองคำเป็นนามเดียวกัน เรียกว่า อริยสัจ แลเติมจตุรสังคยานามเข้าอีกคำหนึ่ง แลแปลงตัว ะ เป็นตัว า เพื่อจะให้เรียกสละสลวยแก่ลิ้นว่า จตุราริยสัจ แปลว่าความจริงของพระอริยเจ้า ๔ อย่าง

ซึ่งท่านอ้างว่าความจริง ๔ อย่างนี้เป็นของพระอริยนั้น อธิบายว่าต่อเป็นพระอริยเจ้าจึงจะเห็นจริง คือพระอริยเจ้าเห็น ความเกิดความแก่ ความเจ็บ ความตาย ซึ่งสัตว์เวียนว่ายทนรับความลำบากอยู่ในวัฏฏสงสารนั้น ให้เกิดความทุกข์จริง

ตัณหาคือความอยากความดิ้นรนของสัตว์นั้น ให้เกิดความทุกข์จริง

พระอมตมหานิพพาน ไม่มีเกิดแก่เจ็บตายเป็นที่ดับทุกข์จริง แลสุขจริง

ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์จริง

พระอริยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมเห็นจริงแจ้งประจักษ์ในธรรม ๔ อย่างดังนี้ แลสั่งสอนสัตว์ให้รู้ความจริงเพื่อจะให้ละทุกข์เข้าหาความสุขที่จริง

แต่ฝ่ายปุถุชนนั้นเห็นจริงบ้างแต่เล็กน้อย ไม่เห็นความจริงแจ้งประจักษ์เหมือนอย่างพระอริยเจ้าทั้งปวง พวกปุถุชนเคยเห็นกลับไปว่าเกิดแล้วตาย ๆ แล้วเกิดก็ดี ไม่เป็นทุกข์อะไรนัก บ้างก็ว่าเจ็บก็เจ็บ สนุกก็สนุก ทุกข์ก็ทุกข์ สุขก็สุข จะกลัวทุกข์ทำไม

บ้างก็ว่าถ้าตายแล้วเกิดใหม่ ได้เกิดที่ดี ๆ เป็นท้าวพระยามหาเศรษฐีมั่งมีทรัพย์สมบัติมากมายแล้ว ก็หากลัวทุกข์อะไรไม่ ขอแต่อย่าให้ยากจนเท่านั้น

บ้างก็ว่าถ้าตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ได้เสวยทิพยสมบัติ มีนางฟ้านับพันแวดล้อมเป็นบริวาร เป็นสุขสำราญชื่นอกชื่นใจดังนั้นแล้ว ถึงจะตายบ่อย ๆ เกิดบ่อย ๆ ก็ไม่กลัวทุกข์กลัวร้อนอะไร

บ้างก็ว่าไปอมตมหานิพพานไปนอนเป็นสุขอยู่นมนานแต่ผู้เดียวไม่มีคู่เคียงเรียงหมอนจะนอนด้วยแล้ว เขาก็ไม่อยากจะไปเขาเห็นว่าอยู่เพียงเมืองมนุษย์กับเมืองสวรรค์เท่านั้นดีกว่า เขาหาอยากไปหาสุขในนิพพานไม่ พวกปุถุชนที่เป็นโลกีย์ย่อมเห็นไปดังนี้

นี่แลการฟังเทศอริยสัจ จะให้มีความจริง แลเห็นธรรมที่ดับทุกข์เป็นสุขจริงของพระอริยเจ้าทั้ง ๔ อย่างนั้น ก็ควรฟังเทศน์เรื่อง ๑๒ นักษัตรเสียก่อน จะได้เห็นว่า วัน คืน เดือน ปี ซึ่งเป็นอายุของเราย่อมล่วงไปทุกวันเวลา ประเดี๋ยวก็เกิด ประเดี๋ยวก็แก่ ประเดี๋ยวก็เจ็บ ประเดี๋ยวก็ตาย เราเวียนวนทนทุกข์อยู่ด้วยความลำบาก ๔ อย่างนี้แลไม่รู้สิ้นรู้สุด เมื่อเราสลดใจเบื่อหน่ายต่อความเกิดแก่เจ็บตายในโลกแล้วเราก็ควรรีบเร่งก่อสร้างบุญกุศลจนกว่าจะได้มีบารมีแก่กล้า จะได้ความสุขในสวรรค์ แลสุขในอมตนิพพานในภายหน้า ซึ่งไม่มีความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นสุขเที่ยงแท้ถาวรอย่างเดียวไม่มีทุกข์มาเจือปนเลย

แลเรื่อง ๑๒ นักษัตร คือดาวชื่อเดือน ๑๒ ดาว แลดาวชื่อปี ๑๒ ปี แลดาวชื่อวันทั้ง ๗ วันนี้เป็นที่นับอายุของเราไม่ให้ประมาทแลให้คิดพิจารณาความจริงในอริยสัจทั้ง ๔ ที่พระพุทธเจ้าแสดงสั่งสอนเราไว้ ให้รู้ตามนั้นทีเดียว

สาธุชนทั้งหลายผู้มาได้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่อง ๑๒ นักษัตร กับอริยสัจ ๔ ด้วยในเวลานี้ไม่ควรจะโทมนัสเสียใจต่อผู้ไปนิมนต์ ควรจะชื่นชมโสมนัสต่อผู้รับใช้ไปนิมนต์อาตมภาพมาเทศน์ด้วยถ้าไม่ได้อาศัยผู้นิมนต์เป็นต้นเหตุดังนี้แล้วที่ไหนจะได้ฟังธรรมเทศนาเรื่อง ๑๒ นักษัตรด้วย ควรจะโมทนาสาธุการอวยพรแก่ผู้ไปนิมนต์ จงมาก เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้

ฝ่ายท่านพระยาเจ้าของกัณฑ์กับสัปรุษทายกทั้งปวง ได้ฟังธรรมเทศนาเรื่อง ๑๒ นักษัตรกับอริยสัจทั้ง ๔ ของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ แล้วต่างก็ชื่นชมยินดีหน้ายิ้มแย้มแจ่มใส บ้างยิ้มน้อยยิ้มใหญ่ไม่ใคร่จะวายยิ้มเลยแทบทุกคน ท่านพระยาเจ้าของกัณฑ์จึงว่าข้าขอบใจเจ้าคนไปนิมนต์ ขอให้เจ้าได้บุญมาก ๆ ด้วยกันเถิด

ต่อไปนี้เป็นคำอธิบายขยายความเรื่องเทศน์ ๑๒ นักษัตร ซึ่งท่านเจ้าประคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์(จันทร์ สิริจนฺโท) วัดบรมนิวาสเรียบเรียง แต่เมื่อยังเป็นที่พระราชกวี

เมื่อได้อ่านเรื่องเทศนาของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังจบลงแล้วข้าพเจ้ามีความเลื่อมใสต่อวาทะถ้อยคำของท่านอย่างประหนึ่งว่าได้นั่งฟังอยู่ด้วยในเวลานั้น คิดขอบใจท่านผู้อุตสาหะเรียบเรียงพิมพ์ขึ้นไว้ให้พวกเราได้ฟังเทศน์ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ ซึ่งล่วงลับไปแล้วนานประมาณกาล แต่ท่านแสดง ๑๒ นักกษัตกัณฑ์นี้มาถึงบัดนี้ (พ.ศ. ๒๔๕๔) อยู่ในระหว่าง ๖๐ ปี นับว่าคนละสมัยกับพวกเรา แต่ถึงกระนั้นก็ยังไพเราะจับใจ เพราะเป็นโวหาราธิบายเกิดจากปรีชาญาณของท่านแท้ ทำให้พวกเรารู้สึกได้ว่านักปราชญ์เก่า ๆ ท่านเฉียบแหลมว่องไวมาก กลับร้ายให้เป็นดีบำรุงสามัคคีให้ปรากฏในที่นั่งอันเดียวกันได้ น่าเลื่อมใสจริง ๆ แต่เมื่อฟังแล้วตรองดูก็ยังสด ๆ ชื่น ๆ น่าจะเป็นของท่านยุคเดียว

คราวเดียวกับพวกเรา สมด้วยพุทธภาษิตว่า สตญฺจ ธมฺโม นชรํ อุเปติ ธรรมของสัปปุรุษย่อมไม่เข้าถึงซึ่งความชรา วาทะถ้อยคำของท่านเป็นของจริงจึงเป็นธรรมอันไม่ตาย สมด้วยพุทธบรรยายว่า สจฺจํ เว อมตา วาจา คำจริงเป็นวาจาอันไม่ตาย ครั้นตรองตามสายกระแสที่ท่านแนะนำว่า ๑๒ นักษัตรเป็นต้นทางแห่งอริยสัจก็ได้ความเข้าใจ จึงเรียบเรียงความเข้าใจตามกระแสความของท่านไว้อีกแผนกหนึ่ง เพื่อคนภายหลังจะได้รู้ว่าความรู้ความฉลาดของนักปราชญ์ย่อมยิ่งหย่อนตามยุคตามคราวฉะนี้

คือเข้าใจความว่าคนโบราณในชมพูทวีป ได้จัดประสมดวงดาวในท้องอากาศสมมติให้เป็นสมบัติต่าง ๆ ตามระหว่างดวงดาวที่แลเห็นอยู่ใกล้กัน พอประสมให้ชัดด้วยกันว่าเป็นรูปสัตว์ประเภทนั้น ๆ แล้วจึงตั้งชื่อ วัน เดือน ปี ตาม คงคิดตั้งชื่อวันก่อนเพราะเป็นของต้องใช้อยู่เสมอ จึงหมายสิ่งที่ใหญ่ยิ่งในท้องอากาศ คือดวงอาทิตย์ ว่าวันอาทิตย์แลหมายดวงจันทร์ที่ ๒ ลงมา ว่าวันจันทร์แลหมายดวงดาว ที่แลเห็นใหญ่แลเล็กลงไปตามลำดับให้ชื่อว่า ดาวอังคาร ดาวพุธ ดาวพฤหัสบดี ดาวศุกร์ ดาวเสาร์ ให้ชื่อวันตาม ว่าวันอังคาร วันพุธ วันพฤหัสบดี วันศุกร์ วันเสาร์

ส่วนเดือนนั้นคงหมายเอาดวงจันทร์เป็นหลัก กำหนดแต่ดวงจันทร์เกิดใหม่ ตามนิยมทวีขึ้นจนเต็มดวงได้ ๑๕ วัน เป็นศุกลปักษ์กำหนดแต่ดวงจันทร์นับลงไปตามลำดับได้ ๑๔ วันบ้าง ๑๕ วันบ้างหมดดวงเป็นกาฬปักษ์ นิยมกันว่าเดือนดับหรือเดือนลับ ดูเหมือนจะนิยมกันว่า เดือนเกิดใหม่แล้วเดินขึ้นสู่ความเจริญเต็มที่คือข้างขึ้น แล้วเดินขึ้นสู่ความเสื่อมคือข้างแรม ถึงวันสิ้นเดือนเท่ากับตายครั้งหนึ่ง บางทีเขาจะนิยมพระจันทร์เดินรอบหนึ่งคือข้างขึ้นข้างแรม ให้ชื่อกันว่าเดือนหนึ่ง ถ้าจะนับแต่เดือนหนึ่งเท่านั้นก็ไม่พอใช้ เพราะฤดูทั้ง ๓ บังคับอยู่ ๑๒ เดือนจึงเป็นรอบหนึ่ง อาศัย ๑๒ เดือนเป็นรอบนั้น บุรพบุรุษของพวกเราจึงหมายอะไรอันหนึ่งซึ่งนิยมกันในสมัยนั้นมา ตั้งแต่เกณฑ์ให้ชื่อว่า เดือน ยี่ เดือน ๓ เดือน ๔ ถึงเดือน ๑๒ เป็นรอบหนึ่ง ถ้าจะโยงเข้าหาดวงดาวตามมคธภาคว่า มิคสิระ ปุสสะ เป็นต้น ความก็ไม่ลงกัน จึงเห็นได้ว่าสมมติเดือนเป็นการภายหลัง แยกชาติแยกภาษามาแล้วจึงได้ตั้งขึ้น ประเทศสยามก็อย่างหนึ่ง คืออ้าย ยี่ สาม สี่ เป็นต้น ชาวมคธก็อย่างหนึ่ง คือ มิคฉิระ เป็นต้น พวกกำหนดดวงอาทิตย์เป็นเดือนก็อย่างหนึ่ง คือ เมษายน พฤษภาคม เป็นต้น หมายดวงดาวก็ไม่ลงกัน ตั้งต้นปี กลางปี สิ้นปีก็ไม่ลงกัน ส่วนปีนั้นก็คงหมายถึงฤดูทั้ง ๓ ประชุมเดือนได้ ๑๒ ให้ชื่อกันว่าปีหนึ่ง ถ้าจะนับแต่ว่าปีหนึ่ง ๆ ร่ำไปก็ไม่เพียงพอแก่ความต้องการจะใช้ จึงได้ให้ชื่อปีตามชื่อแห่งดวงดาวที่ตั้งชื่อไว้แล้วนั้นให้เป็นปีชวด ปีฉลูเป็นต้นไป ให้ได้ ๑๒ ปีเป็นรอบเหมือนกับเดือน แต่คงตั้งภายหลังเดือน เพราะต่างภาษาก็

แตกต่างกันมาก ดังชาวสยามว่า ชวด ว่าฉลู ความเห็นก็ไม่ลงกันภาคกับมคธ ที่ว่า มุสิโก อุสุโภ ชาวสยามฝ่ายเหนือยังมีพิเศษแตกต่างออกไปว่า ปีใจ้ ปีเป้า เป็นต้น บางทีชาติอื่น ๆ ก็คงไม่ลงกันแต่คงหมายฤดูร้อน ๔ เดือน ฤดูฝน ๔ เดือน ฤดูหนาว ๔ เดือนเหมือนกันรวมเป็นปีหนึ่ง นี้ว่าโดยประเทศที่ฤดูทั้ง ๓ ปรากฏ ส่วนประเทศที่มีฤดูหนาวมากหรือฤดูร้อนมาก เขาจะนิยมกันอย่างไรเราก็รู้ไปไม่ตลอด เพราะเป็นแต่การอนุมานเท่านั้น

ซึ่งเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์แสดงว่า การกำหนดนับ วัน คืน เดือน ปี ย่อมเป็นต้นทางแห่งพระจตุรริยสัจ เมื่อฟังแล้วตรองตามดูก็แยบคายดังกำหนดวันแลคืนเป็นต้น คือหมายสว่างด้วยแสงอาทิตย์ว่าวัน มืดเพราะดวงอาทิตย์ลับไปว่าคืนรวมสว่างกับมืด คือวันกับคืนเป็นหนึ่ง ให้ชื่อว่าวันอาทิตย์ แล้ววันจันทร์ ต่อไปถึงวันเสาร์ แลตั้งต้นไปใหม่ไม่มีที่สิ้นสุด ส่วนเดือนก็หมายดวงจันทร์ กำหนดกุศลปักษ์ กาฬปักษ์ คือดวงจันทร์เกิดขึ้นแล้วแลดับไปครั้งหนึ่ง ให้ชื่อว่าเดือนหนึ่ง เมื่อต้องการจะให้เดือนมากขึ้น จึงหาดวงดาวหรืออะไรอันหนึ่ง มาเป็นนิมิตให้ชื่อเดือนตามนิมิตให้ครบ ๑๒ เดือน ถ้าจะให้มากกว่า ๑๒ เดือนก็ไม่ได้ เพราะฤดูบังคับตัวอยู่ คือท้องฟ้าอากาศโลกธาตุกลับคืนสู่อาการเดิมจึงต้องมีแต่ ๑๒ เดือน เท่านั้นก็เพียงพอ

ส่วนปีนั้นกำหนด ๑๒ เดือน ตามส่วนของฤดูทั้ง ๓ เป็นรอบให้ชื่อว่าปีหนึ่ง เมื่อต้องการจะให้ปีมากขึ้น จึงหาดวงดาวที่นิยมเป็นรูปสัตว์ต่าง ๆ มาตั้งเป็นนิมิต ให้ชื่อปีไปตามให้ได้ ๑๒ ปีตามส่วนของเดือนเท่านั้น

ความจริงการบัญญัติปีให้ได้ ๑๒ ปีเช่นนี้ก็ไม่มีอะไรเป็นเกณฑ์จะให้น้อยหรือให้มากก็ควร เพราะไม่มีเครื่องขีดขั้น การที่ไม่รู้เท่าสมมติยึดมั่นเป็นตัวอุปาทาน ว่าวันอาทิตย์จริง วันจันทร์จริง ฯลฯ เดือนอ้ายจริง เดือนยี่จริง ฯลฯ ปีชวดจริง ปีฉลูจริง ฯลฯ นี้ เอาเข้าใจว่ามันหมุนเวียนเปลี่ยนผลัดไปมาเป็นตัววัฏฏะ เป็นชาติสมุทัยก่อให้เกิดทุกข์ ถ้าเราจะค้นคว้าเอาความจริง จะว่าดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์นั้นหรือเป็นวันอาทิตย์วันจันทร์ หรือดินฟ้าอากาศเป็นวันอาทิตย์ วันจันทร์ หรือตัวของเราเป็นวันอาทิตย์ วันจันทร์ ดวงจันทร์นั้นหรือเป็นเดือน หรือดินฟ้าอากาศเป็นเดือน ฤดูร้อน ฤดูฝน ฤดูหนาวนั้น หรือเป็นปี หรือดินฟ้าอากาศเป็นปี หรือตัวของเราเป็นปี แท้ที่จริงก็ไม่มีอะไรเป็นวันคืนเดือนปี เป็นแต่อาศัยดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดินฟ้าอากาศ แลตัวของเราประสมกันเข้าเป็นชาติสังขาร หมายเอาดวงอาทิตย์ดวงจันทร์ แลดวงดาวที่ตนสมมติขึ้นไว้เป็นนิมิตรให้ชื่อไปตามวันอาทิตย์ วันจันทร์ เดือนอ้าย เดือนยี่ ปีชวด ปีฉลู ไปเท่านั้น เช่นเดียวกันกับบุรพบุรุษของเราแต่ยังไม่เคยนุ่งผ้า พากันสมมติปลากระเบนขึ้นไว้ก่อนยังไม่ใช้เหล็กตาปูพากันสมมติตัวปูตาปูขึ้น

ไว้ก่อน ครั้นถึงสมัยนุ่งผ้าห้อยแหลม ลงไปคล้ายกับชายปลากระเบน ก็เลยถือเอาเป็นนิมิตรให้ชื่อว่าชายกระเบน ครั้นถึงสมัยใช้เหล็กตาปู แลเห็นเส้นเหล็กโปน ๆ คล้ายกับตาปู ก็เลยถือเอาเป็นนิมิตรให้ชื่อว่าเหล็กตาปูเท่านั้น ความเป็นจริง ดวงอาทิตย์เดือนดาว ดินฟ้าอากาศ แลตัวของเรา แต่ละสิ่งจะเป็นวันคืนเดือนปีสักนิดหนึ่งก็ไม่มี สิ่งไรเคยเป็นอยู่อย่างไรก็เป็นอยู่อย่างนั้น พวกมนุษย์เราเคยเกิดแก่เจ็บตายมาอย่างไร ก็แก่เจ็บตายไปอย่างนั้น ความจริงคำที่ว่าเกิดแก่เจ็บตายก็เป็นแต่สมมติให้รู้อาการเท่านั้น ถ้าว่าตามปกติหรือสภาวะหรือตามธรรมดาแล้วก็เป็นตัวธรรมฐีติ ธรรมนิยามธรรมดาหากเป็นอยู่อย่างนั้นเอง การซึ่งรู้ตามอาการของวันคืนเดือนปี หรือเกิดแก่เจ็บตายที่เป็นอยู่อย่างไรก็คงเป็นอยู่อย่างนั้น คือรู้จริงตามสมมติ กำหนดตามสมมติเป็นอาการแห่งทุกข์การซึ่งรู้ตามอาการที่หมุน ๆ เวียน ๆ กลับไปกลับมาแห่งวันคืนเดือนปีหรือเกิดแก่เจ็บตายนั้น ชื่อว่าเห็นตามลักษณะอาการของสังขารเป็นกรรมกิเลสเป็นชาติสมุทัย

การซึ่งรู้ธรรมฐีติ ธรรมนิยาม ธรรมดารู้เท่าสังขาร คือรู้เท่าสมมติ ทั้งรู้ทั้งเห็นว่าวันคืนเดือนปีไม่มี เกิดแก่เจ็บตายก็ไม่มีโดยปรมัตถ์การที่สมมติดับไปนั้น เป็นลักษณะอาการของนิโรธญาณจักษที่รู้เห็นอาการของทุกข์แลอาการของสมุทัย แลอาการของนิโรธนั้นเองเป็นมรรคคือเป็นสมฺมาทิฏฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป เพราะสมฺมาทิฏฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป เป็นผู้ส่องผู้บังคับ ให้วจีกรรมเป็นสมฺมาวาจา ให้กายกรรมเป็นสมฺมากมฺมนฺโต ให้โวธานเป็นสมฺมาอาชีโว ให้วิริยธรรมเป็นสมฺมาวายาโม ให้สติเป็นสมฺมาสติ ให้สมาธิธรรมเป็นสมฺมาสมาธิ ผู้มีญาณจักษุรู้เห็นทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ทั้ง ๔ สัจนี้ว่าพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติในสรีราวยวะ ยาววาหนาคืบ กว้างกำมานี้เอง ชื่อว่าธมฺมญฺญู ผู้รู้ธรรม ที่รู้อาการของทุกข์มีชาติชราเป็นต้น รู้อาการของสมุทัยมีอวิชชา สังขารเป็นต้น รู้อาการของนิโรธ มีรู้เท่าสมมติ รู้เท่าสังขารเป็นต้น รู้อาการของมรรค สมฺมาทิฏฐิสมฺมาสงฺกปฺโปเป็นต้น ชื่อว่าอตฺถญฺญู ผู้รู้อาการของธรรม ผู้รู้เนื้อความของธรรม ที่มีปัญญารู้เห็นว่าสรีรายวะนี้เองเป็นหรือเป็นต้นโดยบัญญัติ แลรู้อาการของธรรมแตกต่างโดยประเภทตั้ง ๘๔๐๐๐ พระธรรมขันธ์ เป็นอัตถะ คือรู้เนื้อความของธรรม ได้แก่รู้อาการของตนนั่นเอง ชื่อว่าอตฺตญฺญูผู้รู้ตน เมื่อรู้ว่าธรรมและอัตถะเป็นตน ตนเป็นตัวธรรมแลเป็นตัวอัตถะเช่นนั้นแล้วความประพฤติเป็นไปของผู้นั้นย่อมเป็นมตฺตญฺญู กาลญฺญู ปริสญฺญู ปุคฺคลญฺญู รู้มาตรารู้กาล รู้บริษัท รู้บุคคลอยู่เอง ผู้ที่บริบูรณ์ด้วยคุณสมบัติเห็นปานนั้นนักปราชญ์ท่านให้ชื่อว่า สปฺปุริโส บุรุษผู้มีตนอันสงบผู้ที่มีสัปปุริสธรรมในตนท่านให้ชื่อว่า สัปปุรุษ ผู้ที่มีอริยธรรมในตนท่านให้ชื่ออริย ผู้ที่มีสัปปุริสธรรมแลอริยธรรมในตนท่านนิยมว่าเป็นผู้ถึงพระรัตนไตรสรณาคมเป็นเขมสรณาคม ผู้ถึงไตรสรณาคมได้ชื่อว่าอตฺตทีปา ธมฺมทีปามีตัวเป็นเกาะเป็น

ผึ่ง มีธรรมเป็นเกาะเป็นผึ่ง ชื่อว่า อตฺตสรณา ธมฺมสรณา มีตัวเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นที่พึ่ง เมื่อทำตัวเป็นเกาะเป็นผึ่ง เป็นที่พึ่งอาศัยแก่ตนได้แล้ว ก็เป็นผู้ไม่เสียทีพบพระพุทธศาสนาได้ เนื้อความที่ว่า ๑๒ นักษัตร เป็นต้นทางแห่งพระอริยสัจ ดังบรรยายมานี้

ส่วนท่านแสดงถึงยุคถึงไขย ที่ว่าหมู่สัตว์ที่ตั้งอยู่ในความไม่ประมาทมีอายุยืนขึ้นไปตามลำดับ จนถึงอสงไขยปี หมู่สัตว์ที่ตั้งอยู่ในความประมาท มีอายุน้อยถอยลงไปจนถึง ๑๐ ปีเป็นเขต ในระหว่างอายุ ๕ ปี เป็นเขตแต่งงานบ่าวดังนี้ ควรถือเอาเนื้อความซึ่งเป็นปัจจุบัน ตัดอดีตอนาคตออกเสียตรองดูให้ดี ถ้าหมู่สัตว์ที่ไม่ประมาท ตั้งใจจะรักษาวจีกรรมให้เป็นสมฺมาวาจาอยู่ทุกเมื่อ ตั้งใจรักษากายกรรมให้เป็นสมฺมากมฺมนฺโตแลสมฺมาอาชีโวอยู่ทุกเมื่อ คือมีความอุสาหะประกอบการงานที่ไม่มีโทษ คือการทำสวนทำนา การค้าขาย การวาด การเขียน การปั้ก การเย็บ ไม่ว่าการใด ๆ ที่ปราศจากโทษ คือไม่เป็นการเบียดเบียนผู้อื่นให้ได้ความเดือดร้อนเพราะกายกรรมของตน ได้โภคทรัพย์มาบำรุงร่างกายเป็นสมฺมาอาชีโว ชื่อว่าเป็นพวกไม่ประมาท เมื่อตั้งอยู่ในความไม่ประมาทเช่นนั้น อายุที่ควรจะอยู่ไปได้ตามเขต ตามกาลเพียงใดก็จะอยู่ไปได้เพียงนั้น แลจะเป็นเหตุเป็นปัจจัยอุดหนุนความเจริญบริบูรณ์แลความสุขสำราญ แก่บุตรแลหลานสืบตระกูลวงศ์ให้ภิญโยยิ่งขึ้นไปไม่มีสิ้นสุด ความไม่ประมาทอาจเป็นทางแห่งความเจริญได้ โดยความเป็นจริงอย่างนี้ ส่วนความประมาทนั้นอาจเห็นได้ว่า เป็นทางให้มีอายุน้อยอายุสั้นจริง ความประมาทนั้นคือความไม่เอาใจใส่ในกิจการงานซึ่งเป็นหน้าที่ของตน คือปล่อยใจให้ไหลไปตามอารมณ์ต่าง ๆ เป็นคนทำอะไรไม่จริง ชื่อว่า ปมาโทประมาท อธิบายว่าพ่อนาประมาทในการทำนาก็อดข้าว ชาวสวนประมาทในการทำสวน คือไม่หมั่นดายหญ้ารดน้ำพรวนดิน ตามกิจสวนของตนก็ไม่ได้ผล ชาวค้าขายถ้าไม่เอาใจใส่ในการค้าขาย คือไม่หมั่นตรวจตราของซื้อของขายต้นทุนกำไรก็จักขาดทุนศูนย์ทรัพย์ ผู้เป็นข้าราชการถ้าประมาทต่อการงานหน้าที่ของตน ก็อาจจักทำการงานให้เสื่อมเสียลงไปได้ เมื่อเป็นคนประมาทต่อกิจอันใดอายุในกิจอันนั้นก็สั้นก็น้อย บางทีจะไม่ยืนอยู่ในหน้าที่อันนั้นถึง ๑๐ ปีก็เป็นได้ ถ้าประมาทต่อชีวิต คือไม่เอาใจใส่บริหาร ไม่รู้ประมาณในปัจจัยเครื่องบำรุงชีวิตคืออาหารวัตถุที่จะพึงกลืนกินทั้งสิ้น เป็นส่วนกวลิงการหาร ถ้าไม่รู้ประมาณก็เป็นเหตุทอนอายุให้สั้นน้อยลงได้ อารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น ซึ่งเป็นวัตถุเครื่องสัมผัสให้เกิดอารมณ์ต่าง ๆ ดังเครื่องใช้สอย มีผ้านุ่งห่ม แลที่อยู่อาศัยหรือฤดูเย็นร้อนเป็นต้น เมื่อมีสัมผัสตามหน้าที่ของตน เป็นส่วนผัสสาหาร ถ้าไม่รู้ประมาณก็เป็นเหตุทอนอายุให้สั้นให้น้อยลงได้ความคิดอ่านตรึกตรองเจตสิกธรรมเครื่องต่อใจเป็นส่วนมโนสัญเจตนาหาร ถ้าไม่รู้ประมาณก็เป็นเหตุทอนอายุให้สั้นให้

น้อยลงได้ วิญญาณทั้ง ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น คือที่รู้ไปตามเจตสิกธรรมนั้น ๆ เป็นอาหารสำหรับร่างกายจิตใจส่วนหนึ่ง เป็นส่วนวิญญาณาหาร ถ้าไม่รู้ประมาณก็เป็นเหตุทอนอายุให้สั้นให้น้อยลงได้ เมื่อไม่รู้ประมาณในอาหารซึ่งเป็นปัจจัยแก่ชีวิตโดยปริยายใดปริยายหนึ่ง ก็ชื่อว่าเป็นคนประมาทต่อชีวิต อาจที่จะเป็นคนมีอายุสั้น อายุน้อยได้โดยไม่ต้องสงสัย บางทีมีกำหนดไว้ว่า ๕ ปีจะแต่งงานให้มีสามีภรรยาก็จะไม่สำเร็จ เพราะโทษแห่งความประมาทบันดาลให้เป็นอันตรายแก่ชีวิตเสียขึ้นชื่อว่าความประมาทแล้วเป็นอันหาทางดีได้ด้วยยาก เมื่อเข้าใจว่าความประมาทมีโทษโดยส่วนเดียว ความไม่ประมาทมีคุณโดยส่วนเดียว แล้วตั้งใจรักษาธรรมอันเดียวคือความไม่ประมาทเท่านั้น ก็อาจจักประสพความสุข ซึ่งเป็นส่วนโลกีย์แลโลกุตตระตามความประสงค์ทุกประการ

จักอธิบายคำที่ว่าไม่ประมาทอันเดียว อาจให้ความสำเร็จสุขประโยชน์ส่วนโลกีย์โลกุตตระได้ แลอาจให้เจริญอายุจนถึงอสงไขยได้นั้นพอให้เข้าใจได้อีกวาระหนึ่ง ส่วนโลกีย์นั้นถ้าไม่ประมาทต่อวัตถุอันใดวัตถุอันนั้นก็จะให้คุณตามปรารถนา เหมือนอย่างธาตุทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ บุรพบุรุษของพวกเราสั่งสอนว่าอย่าประมาทให้เคารพยำเกรง ส่วนธาตุดินให้ชื่อว่าพระธรณี เชิญให้ท่านเป็นที่บ้านที่สวน ที่ไร่ที่นา เชิญให้เป็นหม้อไหให้เป็นโอ่งอ่างกระเบื้อง อิฐปูน ให้เป็นตึกร้านเรือนโรงสำเร็จได้ทุกประการ เพราะความไม่ประมาท

ส่วนธาตุน้ำนั้นให้ว่า พระคงคา เชิญมาดื่มมาอาบเชิญรดต้นไม้ของปลูกต้มหุง เชิญให้รักษาผักรักษาปลาแลล้างขัดถ่ายเทสำเร็จตามความประสงค์ทุกประการ

ส่วนธาตุลมนั้นให้ชื่อว่า พระพาย เมื่อมีความเคารพแล้ว เชิญให้พัดโบกแก้ร้อนให้เย็น เชิญให้พัดในเตาแลอั้งโล่ เชิญสูบเป่าในเตาตีเหล็กตีทอง เชิญให้พัดผลักใสใบเรือเล่นตามคลองตามแม่น้ำตามทะเล สำเร็จตามความปรารถนาทุกประการ

ส่วนธาตุไฟนั้นท่านให้ชื่อว่า พระเพลิง เมื่อตั้งอยู่ในความเคารพไม่ประมาทยิ่งสำเร็จกิจมาก เป็นต้นว่าเชิญให้ต้มให้หุงให้เผาอิฐเผาปูนไม่ให้เผาหม้อเผาไห ให้ย่างเนื้ออย่างปลา เชิญส่องที่มืดให้สว่างสำเร็จได้ทุกอัน จะพรรณนาไม่มีสิ้นสุด แต่ต้องอาศัยความไม่ประมาทอย่างเดียว ถ้าประมาทต้องฉิบหาย พึ่งท่านไม่ได้ทีเดียว ที่พรรณนามานี้โดยปกติธรรมดาหากอาศัยกันมาอย่างนั้น ครั้นความไม่ประมาทในหมู่มนุษย์เจริญหนักขึ้น มนุษย์ที่เป็นนักปราชญ์เจริญขึ้น ๆ ต่างคนต่างคิดเห็นคุณพระธาตุทั้ง ๔ ต่างคนต่างก็อยู่ในความเคารพ เชื้อเชิญให้ท่านพร้อมใจกันเป็นพาหนะดังเรือไฟเรือยนต์ รถไฟรถยนต์

เป็นต้น เมื่อบ้านเมืองไม่มีบ่าวมีทาสใช้แล้ว ต้องเชิญท่านมารับการงานแทน คือเชิญให้ท่านสูบน้ำมาไว้อาบไว้กินจนถึงบนบ้านบนเรือน ให้ท่านช่วยวิดน้ำเข้านาเข้าสวน เชิญให้ท่านตำข้าวซ้อมข้าวสีข้าวให้เลื่อยให้จัก เชิญท่านให้เผ้าถนนหนทางเผ้าบ้าน เผ้าเรือนให้ดีพิมพ์ ที่สุดลงไปจนถึงผ้านุ่งผ้าห่มและเชิญให้ท่านเป็นทูตส่งข่าวไปทางไกลดังโทรเลขโทรศัพท์เชิญให้ท่านช่วยได้ไม่มีที่สิ้นสุด เป็นอสงไขยคือนับไม่ถ้วน และยังซ้ำให้มีความเจริญขึ้นเป็นลำดับ แต่ก่อนเมื่อจะส่งข่าวไปทางไกลต้องสร้างสะพานให้เดิน คือสายโทรเลข ภายหลังนักปราชญ์ไม่ประมาทหนักขึ้นสร้างแต่ที่อยู่แลปรุงอาหารให้เป็นที่พอใจแล้วเชิญเสด็จโดยทางอากาศคือโทรเลขไม่มีสายก็สำเร็จได้

ฝ่ายผู้ที่ใช้เครื่องจักร์เครื่องยนต์ต่าง ๆ นั้น แต่เบื้องต้นก็ใช้แต่เพียงฟืนแลถ่านเท่านั้นครั้นต่อมาใช้น้ำมันที่กลั่นออกจากวัตถุต่าง ๆ ให้เป็นอาหาร การก็สำเร็จมาโดยลำดับ ครั้นความไม่ประมาทของนักปราชญ์เจริญขึ้น ลงความเห็นว่าการที่หาฟืนหาถ่านหาน้ำมันมาให้เป็นอาหารนั้นเป็นการลำบาก ต้องเปลืองเงินเปลืองแรงมากต้องตักตวงถ่ายเทขนเข้าของออกทั้งอันตรายก็มาก เห็นว่าไม่จำเป็นจะให้เปลืองมาก สิ่งทั้งปวงย่อมสำเร็จด้วยปรีชาญาณทั้งสิ้น จึงคิดตั้งหุ้มอมีกระจกแก้วหนาปิดอยู่เบื้องบนล่อดักเอาแสงอาทิตย์ เกิดเพลิงขึ้นแผลงฤทธิ์หมุนเครื่องจักร์เครื่องกล สูบน้ำเข้านาเข้าสวนสีข้าว เลื่อยไม้ ก็สำเร็จได้ ถ้าจะต้มหุงตามธรรมดาเล็กน้อยก็ตั้งหม้อรับแสงอาทิตย์ให้เล็กลงพอควรแก่ความต้องการ การที่คิดนั้นก็สำเร็จทุกอย่างดังพวกที่สร้างอาวุธ เบื้องต้นก็ใช้ปืนชุดแลคาบศิลา ภายหลังดีขึ้นเป็นชั้น ๆ ลงท้ายไม่ต้องใช้ปืนก็ได้ ใช้ลูกระเบิดแทนถือติดตัวไปได้มาก ๆ ลูกประมาณเท่าผลหมาก ก็อาจทำลายฝาผนังแลกำแพงตึกรามใหญ่โตให้ทะลายลงไปได้ การคิดนั้นก็สำเร็จด้วยไม่ประมาท การที่คิดสำเร็จได้ใหญ่โตถึงเพียงนี้ ก็คงอาศัยฉันทะที่มีในตนเป็นเหตุภายในอาศัยวัตถุเล็กน้อยซึ่งมากระทบเป็นเหตุภายนอก ดังพวกทำปืนก็คงคิดจากกระบอกไม้ พวกไฟฟ้าก็คงคิดจากแว่นฉายไฟจากดวงอาทิตย์ พวกเรือเหาะก็คงคิดจากนกบินเป็นเหตุ เมื่อภายในแลภายนอกสัมปยุตเป็นอัญญมัญญปัจจัยมีกำลังกล้าขึ้น ก็ให้วิชานั้นสำเร็จความประสงค์

การที่พรรณนามาโดยยืดยาวเช่นนี้ มีประสงค์จะให้รู้จักคุณแห่งความไม่ประมาท อาจยังโลกให้เจริญได้เป็นอสงไชยอจินไตยใช้ธาตุทั้ง ๔ สำเร็จเป็นกายสิทธิ์ได้

เหตุใดธาตุทั้ง๔ จึงให้ชื่อว่าพระนั้นพระนี่ ชะรอยจะถือเอาเนื้อความว่าเป็นของประเสริฐคือเป็นธรรมเพราะเป็นของกลางอย่างหนึ่ง เพราะเป็นของทรงไว้ซึ่งสัตว์อย่างหนึ่ง เพราะเป็นของให้ความปรารถนาของผู้ไม่ประมาทสำเร็จได้ทุกประการอย่างหนึ่งเพราะเป็นของมีฤทธาศักดานุภาพไม่มีที่สิ้นได้อย่างหนึ่ง จึงชื่อว่าพระ เมื่อรู้จักพระรู้จักเจ้าเช่นนั้นแล้ว ก็อาจจักหา

ที่พึ่งในทางรูปาวจร อรูปาวจรแลโลกุตตรได้ วิธีทางแห่งรูปาวจรนั้น อรูปาวจรและโลกุตตร ก็ต้องอาศัยความไม่ประมาทในตัวของตนเองเท่านั้น ผู้ที่เห็นแต่ผลคือวิชาที่เขาทำสำเร็จแล้ว ดังเห็นว่าคนโน้นเขามีวิชาอย่างนี้ ๆ คนชาตินั้นดีทำของใช้ได้ดี ๆ อย่างนี้ ๆ คนภาษานั้นดีมีสติปัญญามีความรู้ และพรักพร้อมเป็นสามัคคีอย่างนี้ ๆ ที่หลงชมแต่ผลของวิชาอย่างนี้เป็นลักษณะแห่งความประมาท อาการที่ไม่ประมาทนั้น คือเมื่อเห็นผลต้องเห็นเหตุด้วยคือเห็นว่าวิชาเหล่านั้นเกิดแต่เหตุคือตนหรือคนเช่นเดียวกันกับด้วยเรา วิชาสารพัดซึ่งมีอยู่ในโลกฉายออกไปจากตนมีตนเป็นเหตุทั้งสิ้น เหมือนอย่างธาตุดินน้ำลมไฟอากาศวิญญาณ ต้องเข้าใจว่าเป็นของมีบริบูรณ์ในตัวของเราทุกประการ แม้วิชาทั้งหลายที่บรรยายมาแล้วนั้น ย่อมเกิดจากตนหรือคนผู้คิดจะได้เกิดจากสิ่งอื่นหามิได้ ส่วนคนผู้คิดนั้นก็มีธาตุน้ำดินลมไฟอากาศวิญญาณเหมือนกันกับเรา ถึงผีสางเทวดาอินทร์พรหมก็คงมีธาตุ ๖ เหมือนกัน แม้ถึงพระขีณาสพเจ้าผู้ลุโลกุตตรธรรม นับด้วยแสนแห่งโกฏิเป็นอันมากซึ่งปรากฏในพระคัมภีร์แสดงพุทธศาสนานั้น ๆ ก็ไม่อื่นไปจากธาตุ ๖ เหมือนกัน แต่เหตุใดท่านจึงลุล่วงไปได้ ก็เพราะความไม่ประมาทตน เห็นว่าวิชาในโลกซึ่งเห็นปรากฏอยู่ทั้งสิ้นนั้น เป็นของมีในตนวิชาในทางธรรม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา วิชาวิมุติ ซึ่งเป็นองค์อริยมรรคอริยผล จะไปมีอยู่ในที่ไหนก็คงมีอยู่ในตนทั้งสิ้น เมื่อเห็นว่ามนุสสชาติคืออัตภาพที่ตนได้นี้ เป็นตัววิชาติ เป็นชาติกายสิทธิ์ ถ้าไม่ประมาทตัวไม่ดูถูกดูหมิ่นตัว ตั้งเจตนากรรมทำกิจที่ตนต้องประสงค์นั้น ๆ ก็จักสำเร็จได้ด้วยความไม่ประมาททุกประการ แลพึงเข้าใจว่า ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นสวากฺขาโตภควตาธมฺโม คือเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้วและให้เห็นชัด ด้วยตนว่า ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นของมีที่ตนคือบัญญัติว่ากายวาจาใจนี่เองเมื่อเห็นว่ากายวาจาใจเป็นศีลสมาธิ ปัญญา ก็ชื่อว่าเห็นธรรมที่ตน ความรู้ความเห็นนั่นแหละเป็นลักษณะอาการแห่งพระพุทธคุณ ตัวสภาวะที่รับรู้รับเห็นนั่นแหละเป็นลักษณะอาการของพระธรรมคุณ ความเพียรที่ให้เกิดความรู้ความฉลาดนั่นแหละเป็นลักษณะอาการแห่งพระสังฆคุณ คือสุปฏิปนฺโนรัตนะทั้ง ๓ ย่อมถึงแก่ตนด้วยอาการอย่างนี้ หรือจะว่าตนถึงพระรัตนตรัยก็ได้ เมื่อเห็นตนถึงพระธรรมอาจยังประโยชน์ที่ตน ประสงค์ให้สำเร็จเช่นนั้นจะต้องยินดีในการเส้นสรวงวิงวอนเชื้อเชิญให้อะไรต่ออะไร มาช่วยด้วยเหตุอะไรเชิญให้พระปัญญา พระวิริยะพระขันตีพระสัจจะที่มีอยู่แล้วในตนนั่นแหละให้มาช่วยให้มาเป็นที่พึ่ง จึงจะสมกับด้วยพระพุทธภาษิตบรมพุทโธวาทว่า อตฺตาหิ อตฺตโน นาโถ ตนเองเป็นที่พึ่งแก่ตนดังนี้ ผู้เชื่อตนว่าเป็นที่พึ่งแก่ตนได้จริงเช่นนั้นศีลพัตตปรามาสย่อมตั้งอยู่ ไม่ได้เองแล ฯ

ทีนี้จะกล่าวถึงเทศนามูลปริยายสูตรต่อไป เทศนามูลปริยายสูตรนั้น จารในใบลานเป็นอักษรขอมหวัด (ตัวเกษียน) อยู่ข้างจะอ่านยาก ที่หน้าปกเขียนบอกว่า "ลายมือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ของเจ้าคุณธรรมถาวร (ช่วง) วัดระฆัง ให้หอพระสมุดฯ วันที่ ๑๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๙" แต่ความตอนต้น (หน้า ๑ – ๓๔) ขาดหาย ถึงกระนั้นก็ควรพิมพ์ให้แพร่หลายด้วยเป็นสำนวนเก่าและหายาก จึงคัดมาลงไว้ดังต่อไปนี้

"ตามนัยพระศาสนา ตามนัยพระอรรถกถา นัยศาสนาเป็นต้นว่า รูป อตฺตโน สมนุปสฺสตินัยอรรถกถาอันกล่าวแล้วในวาระทั้งหลาย ๒๔ มีปฐวีวาระเป็นต้นก็ดีฯ

(๑) เกจิอาจารย์ทั้งหลายกล่าวซึ่งเอกัตตนัยว่า เอกตฺตํ ซึ่งนานัตตนัยว่า นานตฺตํฯ อปเรอาจาย์ว่า เอกตฺตสญฺญิ อตฺตา โหติ อโรโค ปรมฺมรณา นานตฺตสญฺญิอตฺตา โหติ อโรโคปรมฺมรณาฯ คำอย่างนี้เป็นทิฏฐาภินิเวศ เหตุนั้น คำของเกสัญเจ อปเรสัญจอาจารย์ทั้งสิ้นไม่ควรแท้เหตุอันพระองค์ไม่ประสงค์ในบ่อนนี้ฯ เอวํ สพฺพํ สกฺกายํ ทฺวิธา ทสฺเสตฺวา สมเด็จพระทรงแสดงซึ่งสักกายทั้งปวง โดยประการ ๒ คือ เอกัตต นานัตต อย่างนี้แล้ว สมเด็จทรงประมวลมาซึ่งสักกายนั้นแท้แล้วและแสดง ก็ทรงตรัสว่า สพฺพํ สพฺพโต ในลำดับฯ โยชนานัย ในบทคือ สพฺพํ สพฺพโต นั้นว่าพาลปุถุชนคนโง่ ๆ อสฺสาเทนฺโต ยินดีซึ่งสิ่งทั้งปวงเกิดชื่อว่า ตณฺหามญฺญนาย มญฺญติ สำคัญด้วยตัณหา

(๑) เมื่อสำคัญถึงสรรพสิ่งว่าควรนิมิตรจัดแจงแต่งตกตามนัยเป็นต้นว่า เอเต สตฺตา มยานิมฺมิตา เป็นอาทิชื่อว่า มานมญฺญนาย มญฺญติสำคัญด้วยมานะ

(๑) เมื่อสำคัญด้วยสิ่งทั้งปวง โดยนัยเป็นต้นว่า สพฺพํ ปุพฺเพกตกมฺมเหตุ บ้าง สพฺพํ อิสฺสรนิมฺมานเหตุ บ้าง อเหตุ อปจฺจยา สพฺพํ นตฺถิ สพฺพํ นตฺถิบ้าง อย่างนี้ชื่อว่า ทิฏฺฐิมญฺญนาย มญฺญติ สำคัญด้วยทิฐิ

(๑) กถํ สพฺพสฺมึ มญฺญติ อย่างไรเรียกว่า ปุถุชนสำคัญในสิ่งทั้งปวง เอกจฺโจ ชนพวกหนึ่งในโลกนี้เห็นไปว่า มหาอตฺตาเม ตัวกูใหญ่ก็กำหนดไปโดยรอบซึ่งโลกสันนิวาสทั้งปวงโดยภาวะเป็นโอกาสแห่งตัวแล้วก็สำคัญว่า โสโข ปน อยํ อตฺตา ตัวกูนี้ในที่ทั้งปวง นี่ทิฏฐิมัญญนาแห่งปุถุชน

(๑) เมื่อบุคคลผู้นั้นยังรักในตัวก็ดี ยังมานะอัตตสิเนหะเป็นวัตถุก็ดีให้เกิดขึ้นตัญหามัญญนา มานมัญญนา ก็มีเวทิตพฺพา เสสํ คำที่เศษจากนี้อันบัณฑิตพึงรู้โดยนัยอันกล่าวแล้วในปฐวีวาระแท้ เอวํ สพฺพํ สกฺกายํ เอกตฺตํ ทสฺเสตฺวา พระองค์ทรงแสดงซึ่งภาวะเป็นหนึ่งแห่งกายทั้งปวงดั่งนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงซึ่งภาวะเป็นหนึ่งนั้น โดยนัยแม้อันอื่น ก็ทรง

ตรัสว่า นิพฺพานํ นิพฺพานโตในลำดับนั้น ๆ วินิจฉัยในบทคือ นิพฺพานํ บรมทิฏฐธรรมนิพพานมาใน ๕ วาระ โดยนัยเบื้นต้นว่า ยโตโข อยํ อตฺตา ปญฺจหิ กามคุเณหิ สมปฺปิโต ปริจาเรติ เอตฺตาวตาโข โภ อยํ อตตา ปฺรมทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานฺ ปตฺโตโหติ ฯ เมื่อยินดีซึ่งนิพพานเช่นนี้ ชื่อว่า ตณฺหามญฺญนาย มญฺญติยินดีด้วยตัญหา

(๑) ยังมานะให้เกิดอย่างนี้ว่า มาเนน อหมสฺมิ นิพฺพานปฺปตฺโต ชื่อว่า มานมญฺญนาย มญฺญติ สำคัญด้วยมานะ

(๑) เมื่อถือเอาซึ่งสิ่งบ่มิใช่นิพพานแท้ โดยว่านิพาน เพราะยินดีซึ่งนิพาน ชื่อว่า ทิฏฺฐิมญฺญนาย มญฺญติ

(๑) เมื่อถือตัวอันอื่นจากนิพพานแล้ว สำคัญว่า โสโข ปนอยํ อตฺตะ ตัวกูนี้ในนิพพานชื่อว่า นิพฺพานสฺมึ มญฺญติ สำคัญในนิพพานนี่ทิฏฐิมัญญนาแห่งปุถุชน

(๑) เมื่อปุถุยังรักในตนยังมานะมีอัตตสิเนหะเบื้นวัตถุก็ดีให้เกิดขึ้น ตัณหามัญญนามานมัญญนาก็มี นัยนี้อันบัณฑิตพึงรู้แม้ใน นิพฺพานโต มญฺญนา หิ (จริง) ใน นิพฺพานโต มญฺญนา แม้นั้นว่า อยํปน อนุสงฺคคิ (ลานชำรุด) เยตฺถ เอโส สกฺกาโย กายตัวนี้ เห็นท่านใดสรรพสำคัญย่อมเกิดในกายตัวแห่งปุถุชน อันบ่มิรู้ซึ่งกายตัวด้วยประการนั้น อยํ กายตัวพึงเกลียด กระวนกระวายยิ่ง นำมาซึ่งทุกข์ คนพาลไม่มีผู้จูงจากบั่งนึก มัญญนาก็ย่อมจับเอาซึ่งคนพาลนั้น สำคัญด้วยตัณหาย่อมมีแก่คนพาลอันเห็นซึ่งกายตัว โดยว่างาม โดยว่าสุข เหมือนสำคัญว่างามว่าสุขในไฟแห่งแมลงเม่า

(๑) สำคัญด้วยมานะย่อมมีแก่คนพาลอันตั้งซึ่งนิจจสัญญา เห็นซึ่งสมบัติว่าดี เหมือนตัวกลิ้งคูถในอาจม สำคัญด้วยทิฐิย่อมมีแก่คนปราศจากบั้ญญา อันเห็นซึ่งกายตัวว่า อตฺตา อตฺตนิโยว เหมือนสำคัญในแว่น แห่งสัต์อันติดในแว่น ปุถุชนติดอยู่ด้วยบ่วงใด บ่วงนั้น ๆ มารสุขุม หย่อนแลแต่เปลื้องยาก คือ มัญญนา ปุถุชนดิ้นรนอยู่มากบ่มิอาจจะล่วงซึ่งกายตัว เหมือนม้าอันผูกหย่อนล่ามไว้ใกล้ ๆ เสามั่นปุถุชนมัวมนท์อยู่ด้วยกายตัวอันชาติ ชราโรคาทิทุกข์เบียนเบื้นนิจ เรากล่าวแก่ท่านเจริญจงมีแก่ท่าน ๆ จงดูซึ่งกายตัวโดยไม่มีสุขไม่งาม ทำลายใช่ตัว ปกติแห่งกายตัวอย่างนี้นักปราชญ์เห็นดั่งนั้นละเสียซึ่งสำคัญทั้งปวงสรรพแล้วก็ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง เอวํ ภควา ปฐวีอาทิสุ วตฺถูสุสพฺพสกฺกาย ธมฺมมูลภูตํ ปุถุชนสฺสเสตฺ ปวตฺตึ ทสฺเสตฺวา สมเด็จพระทรงแสดงซึ่งประพฤติแห่งปุถุชนอันบังเกิดเบื้นมูลเหตุแห่งสักกายธรรมสรรพทั้งปวง ในพัศดุทั้งหลายมีปถพีเบื้นอาทิดั่งอันถวายมานี้แล้ว เมื่อทรงแสดงซึ่งประพฤติแห่งองค์พระเสขะ ในปฐวาทิวัตถุทั้งหลายนั้นแท้ ก็ทรงกล่าวคำเบื้นต้นว่า โยปิ โส ภิกฺขเว ภิกฺขุ เสโข ในลำดับ ฯ วินิจฉัยในบทเบื้นต้นนั้น คำว่า โย เบื้นอุทเทสวจนะ คำว่า โส

เบื่นนิเทสวจนะฯบี่ อักษรมีสัมบิณฑเบื่นอรรถ ฯ บี่ อักษรย่อมประมวลเองซึ่งบุคคลโดยอารัมมณสภาวะนั้นด้วย เหมือน บี่ อักษรในประโยคทั้งหลายเบื่นต้นว่า อยํบี่ ธมฺโม อนิยโต ไม่ประมวลโดยบุคคลสภาค ฯ หิ จริง บุคคลมีทิฐิอันวิบัติอันกล่าวในหนหลัง บุคคลมีทิฐิอันบริบูรณ์อันกล่าวในบ่อนนี้ภาวะแห่งบุคคลมีทิฐิวิบัติและบุคคลมีทิฐิบริบูรณ์เบื่นสภาคหามิได้

อนึ่งอารมณ์แม้แห่งบุคคลทั้งหลายในหนหลังอย่างใด อารมณ์แห่งทิฏฐิสัมบื่นนบุคคลทั้งหลายนี้ ก็อย่างนั้น ฯ เตน วุตฺตํ เหตุนั้นท่านจึงว่า อารมฺณสภาเคน ปุคฺคลํ สมฺบี่ณฺเฑติ โน ปุคฺคลสภาเคน ฯ สมเด็จพระอันบัณฑิตทั้งหลายพึงรู้ว่าทรงแสดงซึ่งพระเสขะอันจะพึงกล่าวในบัดนี้สกลวจนะด้วยบทแม้นี้ คือ โยบี่โส ฯ คำว่า ภิกฺขเว ภิกฺข มีนัยอันกล่าวแล้วแท้ๆ ในบทคือ เสโข วินิจฉัยว่าบุคคลชื่อ เสโข โดยอรรถว่ากระไร บุคคลชื่อเสโข โดยอรรถว่าได้ซึ่งเสขธรรม ฯ วุตฺตญฺเหตํ ท่านกล่าวไว้ว่า กิตฺตาวตา นุโข ภนฺเต เสโข โหตีติ อิธ ภิกฺขเว เสขายสมฺมาทิฏฺฐิยา สมนฺนาคโต โหติ ฯ ป ฯ เสเขน สมฺมาสมาธินา สมนฺนาคโตโหติ เอตฺตาวตาโข ภิกฺขเว เสโข โหติ นัยหนึ่งว่า สิกฺขตีติบี่ เสโข ผู้ใดศึกษา ผู้นั้นชื่อเสขะ ฯ วุตฺตญฺเหตํ ท่านว่า สิกฺขตีติโข ภิกฺข ตสฺมา เสโขติ วุจฺจตีติ กิญฺจ สิกฺขติ อธิสีลํบี่ สกฺขติ อธิจิตฺตํ บี่สิกฺขติ อธิปญฺญํบี่ สิกฺขติสิกฺขตีติโข ภิกฺขุ ตสฺมา เสโขติ วุจฺจติ ฯ

อนึ่ง กัลยาณปุถุชนผู้ใดกระทำให้บริบูรณ์แห่งอนุโลมปฏิปทาบริบูรณ์ด้วยศีล มีทวารอันสำรวมในอินทรีย์ทั้งหลาย รู้ประมาณในโภชนะ ประกอบเนือง ๆ ซึ่งชาคริยานุโยค ประกอบเนือง ๆ ซึ่งภาวนานุโยคแห่งธรรมทั้งหลายอันเบื่นบั๊กษ์ฝ่ายแห่งโพธิ สิ้นบุรพราตรีและอปรราตรี อยู่กระทำในใจว่า อชฺช วา เสฺว วา อญฺญตรํ สามญฺญผลํอธิคมิสฺสามิ ฯ โสบี่ กัลยาณปุถุชนแม้นั้น อันท่านเรียกว่า สิกฺขตีติ เสโข ฯ

อนึ่ง พระเสขะอันถึงซึ่งปฏิเวธแท้ อันท่านประสงค์ในบ่อนบทเสโขนี้ ปุถุชนนั้นท่านไม่ประสงค์ ฯ อุปฺปตฺตํ มนสํ เอเตนาติ อปฺปตฺตมานโส มานสํ อรหัต เอเตน ชเนน อันชนนี้ อุปฺปตฺตํ ยังบ่มิถึง อิติเหตุนั้น โส ปุคฺคโล บุคคลนั้น อปฺปตฺตมานโส ชื่อว่า ราคก็ดี จิตก็ดี อรหัตก็ดีอันท่านเรียกว่า มานสะ ฯ หิ จริง ราคว่า มานโส ในประโยคนี้ อนฺตลิกฺเข จโร โปโส ยฺวายญฺจรติ มานโส ฯ จิตฺต ว่า มานสํ ในประโยคนี้ จิตฺตํ มโน มานสํ ฯ อรหตฺต ว่า มานโส ในประโยคนี้อปฺปตฺตามานโส เสโข กาลํ กยิรา ชเนสุตา อรหัตสิ่งเดียวอันท่านประสงค์ในบทคือ อปฺปตฺตามานโสแม้นี้ ฯ เหตุนั้น อรรถรูปว่า อปฺปตฺตราหตฺโตเสโข พระเสขะมีอรหัตยังไม่ได้ ปตฺถยมาโน ปรารถนา โยคกฺเขมํ ซึ่งอรหัต อนุตฺตรํ อันประเสริฐ อรรถว่า อสทิสํ ไม่เหมือน ฯ จตูหิโยเคหิ เขมํ เกษมจากโยคะ ๔ อันโยคะไม่เบียน โยคกฺเขมํ ประสงค์เอาอรหันต์แท้ ฯ

บทปตฺถมาโน ปรารถนามี ๒ คือ ตณฺหาปตฺถนา ๑ ฉนฺทปตฺถนา ๑ ปตฺถนา ในประโยคคือ ปตฺถมานสฺสหิ ปชปฺปิตาทิสิเวทิตํ จาปิ ปกปฺปิเตสุ นี้ ตณฺหาปตฺถนา ฯ ปตฺถนา ในประโยคคือฉนฺท ปาปิมโต โสตํ วิทสตํ วินฬิกตฺตํ ปามุชฺชพหุลา โหถ เขมํ ปตฺเถถภิกฺขโว นี้ กตฺตุกามฺยตา กุสลฉนฺทปตฺถนา ๆ นี้แท้อันท่านประสงค์ในบ่อนนี้ เตน เหตุนั้น อตฺโถ อรรถแห่งบท คือ ปตฺถย มาโน เวทิตพฺโพอันผู้มีปัญญาพึงรู้ เสโข พระเสขะ กตฺตุนาโน ปรารถนาเพื่อกระทำโยคกฺเขมํ ซึ่งเกษมจากโยคะ อธินนฺตุกาโม ปรารถนาเพื่อได้ซึ่งโยคักเขมะ ตนฺนิโน น้อมไปในนั้น ตปฺโปโณ โอนไปในนั้น ตปฺพฺภาโรโน้มไปในนั้น เสโข พระเสขะ วิหรติ ย่อมตัดเสียซึ่งทุกข์ที่อิริยาบถอันอื่น ด้วยอิริยาบถอันอื่นแล้วและกระทำซึ่งกายบ่มิให้ตก ฯ อถวา นัยหนึ่ง อรรถในบท วิหรติ นี้อันบัณฑิตพึงรู้โดยนิยเทสนัยสมัยแม้เป็นต้นว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ อธิมุจฺจนฺโตสทฺธาย วิหรติ พระเสขะเมื่อเชื่อว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาก็อยู่ด้วยศรัทธา ในบทคือ ปฐวี ปฐวิโต อภิชานาติ ความว่าพระเสขะ ย่อมรู้ซึ่งปถพีโดยภาคแห่งปถพี จะรู้ด้วยสัญญาวิปริตเหมือนปุถุชนหามิได้ อนึ่งโสดย่อมรู้ด้วยญาณอันวิเศษยิ่งอรรถว่า เมื่อบ่มิละแท้ซึ่งปฐวิภาคนั้นว่า ปฐวี รู้ยิ่งอย่างนี้ว่า อนิจฺจา ว่า ทุกขา ว่าอนตฺตา ซึ่งปฐวีนั้น รู้แล้วซึ่งปฐวีนั้นดังนี้แล้ว บ่มิได้สำคัญซึ่งปฐวีฯก็ วุตฺตํ โหติอรรถรูปอย่างนี้ว่า บุคคลผู้ใด มญฺญติ บุคคลผู้นั้นก็ มญฺญิ (คือบุคคลผู้ใดสำคัญในปัจจุบัน บุคคลผู้นั้นก็สำคัญในอดีต) อนึ่งพระเสขะนี้อันบัณฑิตอย่าพึงว่าเลยว่า มญฺญิ ว่า น มญฺญิ ในเมื่อความดังนี้และมีฯอปิจ พระยังบทนี้ไม่ให้ตกหล่นแล้วและกล่าว อธิบายอย่างไรในบ่อนนี้อธิบายอย่างนี้ ปุถุชนต้องว่า มญฺญติ เหตุแห่งสำคัญสรรพมัญญนาอันตัวละไม่ได้ พระขีณาสพไม่ว่า มญฺญติ ว่า ณ มญฺญติ เหตุแห่งสำคัญสรรพชั่วอันตัวละอนึ่งพระเสขะละได้แต่ทิฐิมัญญนา อิตราปนตณฺหา มญฺญนา มานมญฺญนา ตนฺภาวํ คตา นี้เป็นแต่เบาบาง เหตุนั้นพระเสขะอันผู้มีปัญญาอย่าพึงว่า มญฺญติ เหมือนปุถุชน อย่างพึงว่า นมญฺญติดั่งพระขีณาสพ ฯ ปริเญยฺยํ ตสฺสาติ มัญญนาวัตถุนั้น พระเสขะกำหนดได้ด้วยปริญญาทั้งหลาย ๓ เหตุไร เหตุอุปริมรรคใคร่เป็นที่ไปในภายหน้า เหตุภาวะแห่งพระโสดาเป็นโอกกันตนิยม สิ่งอันบ่มิพึงกำหนดสิ่งอันบ่มิพึงรู้ แห่งพระเสขะนั้นไม่มีเหมือนด้วยปุถุชน สิ่งอันรู้รอบแห่งพระเสขะ เช่นอย่างพระขีณาสพยังหามีไม่ เสสํ คำเศษในบททั้งปวง โดยประเภทแห่งพระเสขะมีนัยอันกล่าวแล้ว ฯ ทุติยนยกถ นิฏฺฐิตา ฯ เอวํปฐวีาทีสุ วตฺถูสุ เสขสฺส ปวตฺตึ ทสฺเสตฺวา สมเด็จพระทรงแสดงซึ่งประวัติแห่งพระเสขะ ในวัตถุทั้งหลายเป็นต้นว่า ปถพีดุจอันถวายมานี้ เมื่อจะทรงตรัสซึ่งประวัติแห่งพระขีณาสพก็ทรงกล่าวคำว่า โยปิ โส ภิกฺข.วภิกฺขุ อรหํ เป็นอาทิในลำดับนั้น ล้ำศัพท์ทั้งหลายเป็นต้นนั้น ศัพท์คือโยปิ ปิ เป็นสัมปิณฑนัตถ ภาวะมีส่วนเสมอกันทั้ง ๓ ได้ในที่นี้ หิ จริงพระเสขะมีส่วนเสมอ เหตุเป็นพระอริยบุคคลเสมอด้วยพระขีณาสพ

เหตุนั้นบุคคลสภาค ได้ในบ่อนนี้อารมณสภาคมีนัยกล่าวแล้วแท้ พระภิกษุชื่อว่ามีกิเลสอันไกล อรรถว่า ทูรกิเลโส ปหีนกิเลโอ วุตฺตญฺเหตํภวคตา ทรงตรัสว่า กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรหํ โหติ อารกสฺสโหนฺติ ปากกา อกุสลา ธมฺมา สงฺกิเลลิกา โปโนพฺภวิกา สทรา ทุกฺขวิปากา อายตึ ชาติชรามรณิยา เอวํ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ อารหํ โหติฯ ในบท ขีณาสโว ว่าอาสวะทั้งหลาย ๔ คือ กามาสวะ ๑ ภวาสวะ ๑ ทิฏฐาส ๑ วะ อวิชชาสวะ ๑ อิเม จตฺตาโร อาสวา อรหโต ขีณา ปหีน สมุจฺฉินฺนาปฏิปสฺสทฺธา อภพฺพุปฺปตฺติกาญาณคฺคินา ทฑฺฒา เตนวุจฺจติ ขีณาสโว ฯ ในบท วุสิตวา ว่าพระอรหันต์นั้นอยู่ อยู่รอบอยู่แล้วอยู่แล้วโดยรอบในครุสังวาสก็ดี ในอริยมรรคก็ดี ในอริยวาสทั้งหลาย ๑๐ ก็ดี มีอริยวาสอันอยู่แล้วมีจรณะดำเนินญาณอันสะสมแล้ว เหตุนั้นจึงชื่อ วุสิตวา ฯ บท กตกรณีโย ว่าพระเสขะทั้งหลาย ๗ ชื่อว่ากระทำอยู่ในกิจทั้งหลายด้วยอรียมรรค ๔ เหตุเปรียบซึ่งปุถุชนสฺส กลฺยาณก สรรพกิจทั้งหลายอันพระขีณาสพกระทำแล้ว ให้สำเร็จแล้ว กิจเพื่อจะให้ถึงทุกขักขัยยิ่งขึ้นไปกว่านั้น ไม่มีแก่พระขีณาสพ ๆ จึงชื่อว่า กตกรณีโยฯ วุตฺตํปิเหตํ ว่าอย่างนี้ ตสฺส สมฺมาวิมุตฺตสฺส สนฺตจิตฺตสฺส ภิกฺขุโนกตสฺส ปติจโย นตฺถิ กรณียํ น วิชฺชติ ฯ ในบท โอหิตภาโร ว่าความภาระมี ๓ คือขันธภาระ ๑ กิเลสภาระ ๑ อภิสังขารภาระ ๑ เบ็น ๓ ภาระทั้งหลาย ๓ นี้อันพระอรหันต์ปลงวางให้ตกเสีย เหตุนั้นพระอรหันต์อันท่านเรียกว่า โอหิตภาโร ฯ อนุปฺปตฺตสทตฺโถ บทตั้ง ฯ พระอรหันต์ถึง สทตฺถํ อรรถรูปว่า สกอตฺถํ ซึ่งประโยชน์ของตัว ฯ เบ็น ท แห่ง ก อันท่านกระทำ (คือเอา ก เบ็น ท) อรหตฺต อันผู้มีบัญญาพึงรู้ว่า สทตฺโถ ประโยชน์ตัว ฯ หิ จริง ตํ อรหตฺตํ อรหัตนั้นอันพระเรียกว่าสกตฺโถ เหตุภาวะเบ็นประโยชน์แห่งตัว โดยภาวะติดเนื่องในตัวโดยภาวะบ่มีละซึ่งตัว โดยประโยชน์อุดมของตัวก็ดี ฯ วินิจฉัยในบท ภวํโยชนานิ อันมีในสมุหบท คือปริกฺขีณภวสญฺโญชโน ฯ สังโยชน์ ๑๐ คือ กามราคสังโยชน์ ๑ ปฏิฆะ ๑ มานะ ๑ ทิฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ สีลัพพัตตปรามาส ๑ ภวราคะ ๑ อิสสา ๑ มัจฉริยสังโยชน์ ๑ อวิชชาสังโยชน์ ๑ เบ็น ๑๐ ฯ หิ จริง อิมานิ สังโยชน์ทั้งหลาย ๑๐ นี้ ประกอบไว้ซึ่งสัตว์ทั้งหลายในภพทั้งหลายประกอบไว้ด้วยภวะและภวะ เหตุนั้น พระจึงเรียกภวะสังประโยชน์ ฯ ภวะสังระปโยชน์ทั้งหลายนั้นแห่งพระอรหัตสิ้นแล้ว อันพระอรหัตละแล้ว เผาด้วยไฟคือญาณเหตุนั้นพระอรหันต์อันท่านเรียกว่าปริกฺขีณภวสญฺโญชโน ฯ สมฺมาทญฺญา ในบท สมฺมาทญฺญา วิมุตฺโต ว่า สมฺมอญฺญาย รู้ดีอรรถรูปว่ากระไร ว่ากระนี้ พระอรหันต์รู้ซึ่งอรรถว่ากองแห่งขันธ์ทั้งหลาย ซึ่งอรรถว่าบ่อเบ็นแห่งอายตนะทั้งหลาย ซึ่งอรรถว่าทรงแห่งธาตุทั้งหลายซึ่งอรรถว่าเบียนแห่งทุกข์ ซึ่งอรรถว่าเดิมเกิดแห่งสมุทัยซึ่งอรรถว่าระงับแห่งนิโรธ ซึ่งอรรถว่าเห็นแห่งมรรค รู้เปรียบเทียบ แจ้ง กระทำกระจ่าง ควรแก่จริงซึ่งสิ่งต่างเบ็นต้นว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา อย่างนี้ ฯ แก้บท วิมุตฺโต วิมุตฺติ ๒ คือ จิตฺธสฺส วิมุตฺติ ๑

นิพพาน ๑ พระอรหันต์ชื่อ วิมุตฺโต แม้ด้วยจิตฺตวิมุตฺต เหตุภาวะแห่งจิตพ้นจากกิเลสทั้งปวง ฯ นิพพานชื่อวิมุตฺโต เหตุพ้นแม้ในนิพพาน ฯ เหตุนั้น พระอรหันต์ท่านเรียก สมฺมทญฺญาวิมุตฺโต ฯ ในบท ปริญฺญาตํ ตสฺส มีอรรถอย่างนี้ว่ามัญญนา วัตถุอันพระอรหันต์รู้ โดยรอบด้วยปริญญาทั้งหลาย ๓ เหตุนั้น พระอรหันต์จึงไม่สำคัญซึ่งวัตถุนั้น อนึ่งว่าไม่สำคัญซึ่งมัญญนะนั้น ฯ สสํวุตฺตนยเมว ฯ อนึ่งในนิพพานวาร วาระทั้งหลาย ๓ คือ ขยา ราคสฺสขยา โทสสฺส ขยา โมหสฺส อันพระองค์ทรงตรัส วาระทั้งหลาย ๓ นั้นอันบัณฑิตพึงให้วิตถาร แม้ในวาระทั้งหลายมีปฐวีวาระเป็นต้น ฯ หิจริงวาระนี้ชื่อปริญญาตวาระอันบัณฑิตแม้ให้พิศดารแม้ในนิพพานวาร ประกอบด้วยบททั้งหลายทั้งปวงคือ ปริญฺญาตนฺตสฺส แล้วประกอบด้วยบทคือ ขยา ราคสฺส วีตราคตฺตา อีก ฯ นัยนี้พึงนำไปในบทอื่น

(๑) เทศนาอันพระย่อ เอกตฺถ วุตฺตํ สพฺพตฺถ วุตฺตเมว โหติ ฯ

(๑) วินิจฉัยในบทนี้ คือ ขยา ราคสฺส วีตราคตฺตา กาเมสุวีตราโค ท่านกล่าวในพาหิรกะคือดาบสบวชภายนอกพระศาสนา ขยาราคสฺส วีตราค ท่านไม่ว่า แม้ว่าพระอรหันต์ปราศจากราคะ เหตุสิ้นราคะเหตุนั้นพระท่านจึงว่า ขยาราคสฺส วีตราคตฺต ในที่นี้ นัยอันบัณฑิตพึงรู้ในโทสะโมหะ ฯ

(๑) ในเมื่อคำ ปริญฺญาตํ ตสฺสาติ วทามิ อันพระองค์แม้ทรงตรัสอรรถว่า ปริญฺญาตตฺตา โสตํ วตฺถุํ ตํ วา มญฺญนํ มญฺญติ ก็มีอย่างไร แม้ในบ่อนนี้ อรรถว่า วีตราคตฺตา โสตํ วตฺถุํ ตํ วา มญฺญนํ น มญฺญติ บัณฑิตพึงรู้อย่างนั้นแล ฯ

(๑) ล้ำวาระทั้งหลาย วาระว่า ปริญฺญาตนฺตสฺส อันพระองค์ทรงตรัส เพื่อจะแสดงซึ่งบริบูรณ์แห่งมรรคภาวนา อิตเรววารา วาระทั้ง ๓ อันอื่น ทฏฺฐพฺพา อันผู้บัญญาพึงรู้ อิติเมาะ วุตฺตา ว่าอันพระองค์ทรงตรัสเพื่อจะแสดงซึ่งผลสัจ-ฉิกริยาบริบูรณ์ ฯ

(๑) พระอรหันต์ไม่สำคัญด้วยเหตุทั้งหลาย ๒ คือ ภาวะแห่งวัตถุอันตัวรู้รอบแล้วก็ดีภาวะแห่งมูลอกุศลอันตนตัดขาดหมดก็ดี เตนเหตุนี้สมเด็จพระจึงทรงแสดงซึ่งกำหนดวัตถุแห่งพระอรหันต์นั้น ด้วยปริญญาวาระ ทรงแสดงซึ่งตัดขาดอกุศลมูลด้วยวาระทั้งหลาย ๓ แปลกกันในปริญญาวาระ ในวาระทั้งหลาย ๓ ภายหลัง พึงรู้อย่างนี้ หิ จริง พระอรหันต์เห็นซึ่งอาทีนวะ ล้ำโทษทั้งหลาย ๓ ในราคะมีปกติพิจารณาซึ่งทุกข์ อยู่พ้นด้วย อปฺปณิหิตวิโมกฺข ชื่อ ขยา ราคสฺส วิตราโค ฯ

(๑) เห็นซึ่งอาทีนวะในโทสะมีปรกติพิจารณาซึ่งอนิจฺจํ อยู่พ้นด้วยอนิมิตฺตวิโมกฺข ชื่อ ขยา โทสส วีตโมโห ฯ

(๑) เห็นซึ่งอาทีนวะในโมหะมีปรกติพิจารณาซึ่งอนตฺตา อยู่พ้นด้วยสุญฺญตฺตวิโมกฺข ชื่อ ขยา โมหสฺส วีตโมโห ฯ

(๑) พระอรหันต์ลิลาศ (นิลาศ) จากโลภะ โทสะ โมหะ เพราะสิ้นโลภะ โทสะ โมหะ โจทย์ผิและพึงกล่าวว่า เอวํการเณ ในเมื่อเหตุดังนี้และมี พระอรหันต์องค์หนึ่งพ้น ด้วยวิโมกข์ทั้งหลาย ๓ ก็หามิได้เหตุใด เหตุนั้น วาระทั้งหลาย ๒ ไม่ควรจะพึงกล่าว เฉลยว่าคำอันกล่าวนั้นไม่ควร เหตุไร เหตุอันพระองค์ทรงตรัสไม่นิยม แท้จริง พระองค์ทรงตรัสปราศจากนิยมตรัสว่า โยปิโส ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรหํ ขีณาสโว ไม่ทรงตรัสว่า อปฺปณิหิตวิโมกฺเขน วา วิมุตฺโต อิตเรน วา อิติ ตสมา เหตุนั้น ๆ เหตุผลอันใดควรแก่พระอรหันต์ เหตุผลนั้นก็ควรอันผู้มีปัญญาจะพึงรู้แท้ อิติ เหตุนั้น พระอรหันต์ทั้งปวงโดยไม่แปลกในเมื่อสิ้นไปแห่งราคะ โทสะ โมหะ แม้แลมีคันท่านเรียกว่า ขยา ราคสฺส วีตาโคร มีราคะ อันปราศ เหตุสิ้นไปแห่งราคะ เหตุภาวะแห่งวิปณมทุกข์อันกำหนด ฯ

(๑) อันท่านเรียกว่า ขยา โทสสฺส วิตโทโส มีโทสะอันปราศเหตุสิ้นไปแห่งโทสะ เหตุภาวะแห่งทุกข์อัน กำหนดได้ อันท่านเรียกว่า ขยา โมหะสฺส วีตโมโต ปราศจากโมหะ เหตุสิ้นโมหะ เหตุภาวะ แห่งสังขารทุกข์อันตัวรู้รอบแล้ว ฯ นัยหนึ่งว่า ขยา ราคสฺส วิตราโค เหตุรู้รอบซึ่งอิฏฐารมย์ว่า ขยา โทสสฺส วีตโทโส เหตุรู้รอบซึ่งอนิฏฐารมย์ว่า ขยา โมหสฺส วีตโมโห เหตุกำหนดแน่ในมัชฌัตตารมณ์ ฯ นัยหนึ่ง ว่า ขยา ราคสฺส วีตราโค เหตุตัดขาดซึ่งราคานุสัย อันเป็นไปในสุขเวทนา ว่า ขยา โทสสฺส วีตโทโส เหตุตัดขาดซึ่งปฏิฆานุสัยอันเป็นไปในทุกข์เวทนา ว่า ขยา โมหสฺส วีตโมโห เหตุอันตัดขาดซึ่ง อวิชานุสัยอันเป็นไปในอุอุทุกข์มสุขเวทนา อิติ ตสฺมา เหตุนั้น ฯ สมเด็จพระเมื่อจะทรงตรัส ซึ่งวิเศษนั้น จึงทรงกล่าวว่า ขยา ราคสฺส วีตราคตฺ ตา ฯ ล ฯ ขยาโมหสฺส วีตโมหตฺตา ฯ ขีณาสววนเสน ตติย จตฺตฺถ ปญฺจม ฉฏฺฐนยกถา นิฏฺฐิตา ฯ เอวํ ปฐวีอาทีสุ วตฺถูสุ ขีณาสวสฺส ปวตฺติ ทสฺเสตฺวา สมเด็จพระทรงแสดงซึ่งประพฤติแห่ง พระขีณาสพ ในวัตถุทั้งหลายเป็นต้นว่าปฐวี ในลำดับนี้ทรงแสดงซึ่งประพฤติแห่งพระองค์ทรงตรัสคำเป็นอาทิว่า ตถาตโตปิ ภิกฺเขเว ฯ วินิฉัยในบท ตถาคโต ฯ ๑ ภควา สมเด็จทรงพระนามชื่อ ตถาคโต ด้วยการทั้งหลาย ๘ คือ ตถาอาคโตติ ตถาคโต ๑ ตถาคโตติ ตถาคโต ๑ ตถลกฺขณํ อคโตติ ตถาคโต ๑ ตถธมฺเม ยาถาวโต อภิสมฺพุทฺโธติ ตถาคโต ๑ ตทสฺสิตาย ตถาคโต ๑ ตถา วาทิตาย ตถาคโต ๑ ตถา การิตาย ตถาคโต ๑ อภิภวตฺเถน ตถาคโต ๑ ฯ เป็น ๘ เหตุ ฯ กถํ สมเด็จพระผู้มี พระภาคเจ้าทรงพระนามชื่อ ตถา อาคโตติ ตถาคโต ด้วยประการดังฤาสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายเกิดในก่อน ถึง

ซึ่งขวนขวาย เป็นจะให้ประโยชน์แก่สัตว์โลกทั้งปวง เสด็จมาด้วยประการใด สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงพระนามชื่อ พระวิปัสสี พระสิขี พระเวสภู พระกุกกุสันธะ พระโกนาคมนะ พระกัสสปะ มาด้วยประการใด อรรถรูปว่ากระไร ว่ากระนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทั้งหลายนั้น เสด็จมาด้วยพระอภินิหารใด สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าแม้แห่งเราก็เสด็จมาด้วยอภินิหารนั้นแท้ ฯ อถวา นัยหนึ่งว่า สมเด็จพระวิปัสสี สมเด็จพระกัสสปะ ทรงบำเพ็ญซึ่งประทานบารมี พระศีล พระเนกขัมมะ พระปัญญา พระวิริยะ พระขันติ พระสัจจะ พระอธิษฐานะ พระเมตตา พระอุเบกขาบารมี บารมีสิบ อุปบารมีสิบ ปรมัตถบารมีสิบ ทรงบำเพ็ญซึ่งพระสมติสบารมีทรงบริจาคซึ่งขันธ์ ๕ คือ องค์ ๑ นยนะ ๑ ธนะ ๑ รัชสมบัติ ๑ บุตรภริยา ๑ ทรงบำเพ็ญซึ่งสิ่งทั้งหลายมีบุรพประโยค บุรพจริยะ บอกธรรม และญาตัตถจริยะเป็นอาทิ พุทธจริยะ เป็นโกฏิปริโยสานมาด้วยประการใด สมเด็จพระแม้แห่งเราก็เสด็จมาด้วยประการนั้น ฯ อนึ่งสมเด็จพระวิปัสสี ฯล ฯ สมเด็จพระกัสสปะ ทรงเจริญซึ่งพระสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคกอปร์ด้วยองค์ ๘ ประเสริฐ เจริญแล้วมาด้วยประการใด แม้สมเด็จพระก็มาด้วยประการนั้น ฯ

เอวํ ตถา อาคโตติ ตถาคโต ยเถว โลกมฺหิ วิปสฺสิอาทโย สพฺพญฺญุภาวํ มุนโย อิธาคโต ตถา อยํ สากฺยมุนีปิ อาคโต ตถาคโต วุจฺจติ เตน จกฺขุมาติ เอวํ ตถา อคาโตติ ตถาคโต ฯ กถํ ตถา คโตติ ตถาคโต ดังฤาชื่อ ตถา คโตติ ตถาคโต ฯ สมเด็จพระพุทธองค์ทรงพระนามชื่อ วิปัสสี ประสูติครู่เดียวเสด็จไปด้วยประการใด ฯล ฯ สมเด็จพระกัสสปพุทธเจ้าประสูติครู่เดียวเสด็จไปได้ด้วยประการใด สมเด็จพระนั้นเสด็จไปด้วยประการดังฤา สมเด็จพระนั้นประสูติครู่หนึ่งแท้ ทรงยืนเหนือพื้นพสุธามาศด้วยพระบาทอันเสมอ บ่ายเบือนพระพักตร์ไปยังทิศอุดรเสด็จไป ๗ ย่าง ฯ ยถาห ทรงตรัสไว้ว่ากระไร ทรงตรัสไว้ว่า สํปติชาโต อนนฺท โพธิสตฺโต สเมหิ ปาเทติ ปติฏฺฐหิตฺวา อุตฺตเรน มุโข สตฺตปทวิติหาเรน คจฺฉติ อานนท์ โพธิสัตว์คลอดครู่ ยืนด้วยเท้าทั้งสองอันเสมอมีหน้าในทิศอุดรไป ๗ อย่าง ในเมื่อทิพเศวตรฉัตรอันเทพทรงพระองค์ทรงทอด (พระ) เนตรซึ่งสรรพทิศแท้ ทรงเปล่งออกซึ่งอาสภิวาจาว่า อคฺโคหมสฺมิ โลกสฺส เราวิเศษ ประเสริฐเลิศกว่าโลก อยมนฺติมา ชาติชาตินี้เป็นที่สุด นตฺถิทานิ ปุนพฺภโว ภพใหม่ไม่มี ฯ

(๑) การที่เสด็จไปแห่งสมเด็จพระบรมโพธิสัตว์นั้น เที่ยงแท้ในภาวะเป็นบุรพนิมิตรแห่ง (อัน) ได้ซึ่งวิเศษเป็นเอนก ฯ หิ จริง สมเด็จพระบรมโพธิสัตว์ประสูตรครู่แท้ ทรงยืนเหนือพื้นด้วยพระบาททั้งสองอันเสมอได้นั้น เป็นบุรพนิมิตรแห่งอันได้ซึ่งพระจตุริทธิบาท

(๑) ภาวะมีพระพักตร์ ฉะเพาะทิศอุดรเป็นบุรพนิมิตแห่งสรรพโลกุตตรภาพ ฯ การที่เสด็จไป ๗ ย่าง เป็นบุรพนิมิตแห่งจะได้ซึ่งแก้วกล่าวแล้วคือโพชฌงค์ ๗ ฯ

(๑) การอันยกขึ้นจามรอันพระกล่าวในบทคือ สุวณฺณทณฺฑา วีติปตนฺติ จามรา เป็นบุรพนิมิตแห่งจะย่ำยีเสียซึ่งเดียรถีย์ทั้งปวง ฯ การอันทรงซึ่งเศวตรฉัตร เป็นบุรพนิมิตแห่งจะได้ซึ่งวิมุตติวรวิมลเศวตรฉัตรคืออรหัตตมรรคอรหัตต–ผล ฯ การที่ทอดพระเนตรในทิศทั้งปวง เป็นบุรพนิมิตแห่งจะได้ซึ่งสัพพัญญุตานาวรญาณ ฯ การที่ทรงเปล่งออกซึ่ง อาสภิวาจา เป็นบุรพนิมิตแห่งจะให้เป็นไปแห่งจักรแก้วกล่าวคือพระธรรมอันประเสริฐ อันสัตว์อื่นจะให้เกิดเป็นไปไม่ได้ ฯ แม้สมเด็จพระเสด็จไปด้วยประการนั้น การที่เสด็จไปแห่งพระองค์แท้เที่ยง ด้วยภาวะเป็นบุรพนิมิตแห่งอันจะได้ซึ่งวิเศษนั้นแท้ เตนเหตุนั้น โปราณาจารย์ผู้ประเสริฐเกิดในก่อน กล่าวว่า มุหุตฺตชาโต ควมฺปติ ยถาสเมหิ ปาเทหิ ผุสิพสนฺทรํ โส วิกฺกมิ สตฺตปทานิ โครโม เสตญฺจ ฉตฺตํ อนุธาวยุํ เมรู คนฺตวาน โส สตฺตปทานิ โคตโม ทิสา วิโลเกสิ สมา สมนฺตโต อฏฺฐงฺ–คุเปตํ คิรมพฺภุนีรเย สีโห อถา ปพฺพตมุทฺธนิ ฐิโต ฯ เอวํ ตถา คโตติ ตถาคโต ฯ อถวา นัยหนึ่งว่า สมเด็จพระวิปัสสี ฯลฯ สมเด็จพระกัสสปอย่างไร สมเด็จพระผู้มีพระภาคแม้นี้ก็อย่างนั้นแท้ ละเสียซึ่งกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ แล้วเสด็จไปละซึ่งพยาบาทด้วยอพยาบาท ละซึ่งถีนมิทธะด้วยอาโลกสัญญา ละซึ่งอุทธัจจะกุกกุจจะด้วยอวิกเขปะ ละซึ่งวิกิจฉาด้วยธัมมววัฏฐานะ แล้วแลเสด็จไป ทำลายซึ่งอวิชชาด้วยพระญาณไป ทรงบรรเทาซึ่งอรติด้วยปราโมชะ เพิกเสียซึ่งบานประตูคือนิวรณ์ด้วยปฐม–ฌาน ทรงระงับดับซึ่งวิตกวิจารณ์ด้วยทุติฌาน พรากซึ่งปีติด้วยตติยฌาน ละซึ่งสุขทุกข์ด้วยจตุตฌาน ล่วงเสียซึ่งรูปสัญญาปฏิฆสัญญา นานัตตสัญญาทั้งหลายด้วยอากาสานัญจายตน สมาบัติ ล่วงซึ่งอากาสานัญจาย ล่วงซึ่งวิญญาณัญจายตนสัญตนสัญญาด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ ญาด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติล่วงซึ่งอากิญจัญญายตนสัญญา ด้วยเนวสัญญา นา–สัญญายตนสมาบัติ แล้วเสด็จไป ฯ ละเสียซึ่งนิจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา (๑) ละซึ่งสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา (๒) ละ–ซึ่งอัตตสัญญา ด้วยอนัตตานุปัสสนา (๓) ละซึ่งนันทิ ด้วยนิพพิทานุปัสสนา (๔) ละซึ่งราคะ ด้วยวิราคานุปัสสนา (๕) ละซึ่งสมุทัย ด้วยนิโรธานุปัสสนา (๖) ละซึ่งอาทานะด้วยอุปสมานุปัสสนา (๗) ละซึ่งฆนะ สัญญา ด้วยขยานุปัสสนา (๘) ละด้วยอายุหนะด้วยวยานุปัสสนา (๙) ละซึ่งธุวสัญญา ด้วยวิปริณามานุปัสสนา (๑๐) ละซึ่งนิมิตตสัญญา ด้วยอนิมิตตานุ–ปัสสนา (๑๑) ละซึ่งปณิธิ ด้วยอัปปนิหิตานุปัสสนา (๑๒) ละซึ่งอภินิเวสด้วยสุญญตานุปัสสนา (๑๓) ละซึ่งสวราทานา–ภินิเวส ด้วยอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา (๑๔) ละซึ่งสโมหาภินิเวสด้วยยถาภูตญาณทัสสนะ (๑๕) ละซึ่งอาลยาภินิเวส ด้วย

วาทีนวานุปัสสนา (๑๖) ละซึ่งปฏิสังขาด้วยปฏิสังขานุปัสสนา (๑๗) ละซึ่งสังโยคาภินิเวสด้วยวิวัฏฏานุปัสสนา (๑๘) ละซึ่งกิเลสทั้งหลายอันตั้งอยู่ในที่เดียวกันกับด้วย ทิฐิด้วยพระโสดาปัตติมรรค (๑) ละซึ่งกิเลสทั้งหลายอันหยาบ ด้วยสกิทาคามิมรรค (๒) เพิกซึ่งกิเลสทั้งหลายอันละเอียด ๆ ด้วยอนาคามิมรรค (๓) ตัดเสียซึ่งสรรพกิเลส ด้วยพระอรหัตตมรรค (๔) ไปแม้นี้ดังแลชื่อ ตถาคโตติตถาคโต ฯ ๒ ฯ ถามว่า กถํ ตถลกฺขณํ อาคโตติ คถาคโต ฯ แก้ว่า ลักษณะกระด้างแห่งปฐีธาตุจริงแท้ (๑) ลักษณะไหลแห่งอาโปธาตุ (๒) ลักษณะอุ่นแห่งเตโชธาตุ (๓) ลักษณะค้ำชูแห่งวาโยธาตุ (๔) ลักษณะถูกต้องไม่ได้แห่งอากาศธาตุ (๕) ลักษณะรู้วิเศษแห่งวิญญาณธาตุ (๖) ลักษณะวิการแห่งรูป (๑) ลักษณะเสวยแห่งเวทนา (๒) ลักษณะรู้แห่งสัญญา (๓) ลักษณะตกแต่งสังขารทั้งหลาย (๔) ลักษณะรู้วิเศษแห่งวิญญาณ (๕) ลักษณะยกจิตแห่งวิตก (๑) ลักษณะพื้นอารมณ์แห่งวิจารณ์ (๒) ลักษณะแผ่แห่งปีติ (๓) ลักษณะสำราญแห่งสุข (๔) ลักษณะไม่กำเริบแห่งจิตเตกัคคตา (๕) ลักษณะแห่งผัสสะ (๑) ลักษณะเชื่อแห่งสิทธินทรีย์ (๑) ลักษณะยกยอแห่งวิริยินทรีย์ (๒) ลักษณะเข้าไปใกล้ตั้งอยู่แห่งสตินทรีย์ (๓) ลักษณะไม่กำเริบแห่งสมาธินทรีย์ (๔) ลักษณะรู้มากแห่งปัญญินทรีย์ (๕) ลักษณะไม่ไหวในปราศจากศรัทธาแห่งสัทธพละ (๑) ลักษณะไม่ไหวในเกียจคร้านแห่งวิริยพละ (๒) ลักษณะไม่ไหวในลืมสติแห่งสติพละ (๓) ลักษณะไม่ไหวในอุทธัจจะแห่งสมาธิพละ (๔) ลักษณะไม่ไหวในอวิชชแห่งปัญญาพละ (๕) ลักษณะเข้าไปใกล้อยู่แห่งสติสัมโพชฌงค์ (๑) ลักษณะพิจารณามากแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ (๒) ลักษณะยกยอแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ (๒) ลักษณะแผ่แห่งปีติสัมโพชฌงค์ (๔) ลักษณะระงับแห่งปัสสัทธิสัมโพฌงค์ (๕) ลักษณะไม่กำเริบแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ (๖) ลักษณะมัธยัสถ์พิจารณาแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ (๗) ลักษณะเห็นสัมมาทิฐิ (๑) ลักษณะยกจิตแห่งสัมมาสังกัปปะ (๒) ลักษณะกำหนดตำแหน่งสัมมาวาจา (๓) ลักษณะตั้งตัวแห่งสัมมากัมมันตะ (๔) ลักษณะผ่องใสแห่งสัมมาอาชีวะ (๕) ลักษณะยกย่องแห่งสัมมาวายามะ (๖) ลักษณะเข้าไปใกล้ตั้งอยู่แห่งสัมมาสติ (๗) ลักษณะไม่กำเริบแห่งสัมมาสมาธิ (๘) ไม่รู้ของวิชชา (๑) เจตนาของสังขาร (๒) รู้วิเศษของวิญญาณ (๓) น้อมไป ของนาม (๔) แปรปรวน ของรูป (๕) เยินยาว ของสฬายตนะ (๖) ถูกต้อง ของผัสสะ (๖) เสวย ของเวทนา (๒) เหตุ ของตัณหา (๘) ถือมั่น ของอุปทาน (๙) ประมวล ของภพ (๑๐) เกิดของชาติ (๑๑) คร่ำคร่า ของชรา (๑๒) จุติ ลักษณะแห่งมรณะ (๑๒) ภาวะศูนย์ ลักษณะแห่งธาตุ ฯ ยาวเยิ่น ลักษณะแห่งอายตนะ ฯ เข้าไปตั้งอยู่ ของสติปัฏฐาน (๑) เพียร ของสัมมัปปธาน (๑) สำเร็จ ของอิทธิบาท (๑) อธิปติของอินทรีย์ (๑) ไม่ไหว ของพละ (๑) นำออก ของโพชฌงค์ (๑) เหตุ ของมรรค (๑) แท้ลักษณะของจตุสัจจะ ฯ อวิเขปะ ลักษณะแห่งสมถ ฯ ดูเนือง ฯ

ลักษณะแห่งวิปั่สสนา (๑) รสเดียวกัน แห่งสมถวิปั่สสนา ฯ ไม่ล่วงเกินกันแห่งยุคนัทธธรรม ๒ ฯ สังวร ลักษณะแห่งศีลวิสุทธิทั้งหลาย (๑) อวิกเขปะ ลักษณะแห่งจิตตวิสุทธิ (๒) ทัสสนะ ลักษณะแห่งทิฏฐิสุทธิ (๓) สมุจเฉทลักษณะแห่งขยญาณ (๑) ปั่สสัทธิ ลักษณะแห่งอนุปาเทญาณ (๒) มูล ลักษณะแห่งฉันทะ ฯ สมุฏฐาน ลักษณะแห่งมนสิการ ฯ สโมธาน ลักษณะแห่งผัสสะ (๑) สโมสรณ ลักษณะแห่งเวทนา (๒) ปมุข ลักษณะสมาธิ ฯ อธิปไตย ลักษณะแห่งสติ ฯ ตตุตฺตริ ลักษณะ (ยิ่งกว่านั้น) แห่งปั่ญญา ฯ สาระ ลักษณะแห่งมิมุติ ฯ ปริโยสาน ลักษณะของนิพพาน อันนับเข้าในอมตะทั้งหมด ฯ แท้ไม่ผิด ฯ สมเด็จพระมาสู่ตถลักษณะแท้ไม่ผิดดั่งนี้ ด้วยญาณคติ ฯ เมาะ ไม่พลาดแล้วและถึง ถึงภายหลัง เหตุนั้น ชื่อว่า ตถาคโต ดังนี้ ชื่อ ตถลกฺขณํ อาคโตติ ตถาคโต (๓) เหตุ (ถาม) กถํ ดังฤาจึงชื่อ ตถธมฺเม ยาถาวโต อภิสมฺพุทฺโธติ ฯ ตถาคโต ฯ (แก้) อริยสัจทั้งหลาย ๔ ชื่อ ตถธมฺมา ฯ ยถาหฺ ทรงตรัสว่ากระไร ฯ ทรงตรัสว่า จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว ตถานิ อวิตถานิ อนญฺญถานิ กตมานิ จตฺตาริ อิทํ ทุกฺขนฺติ อนญฺญถานิ กตมานิ จตฺตาริ อิทํ ทุกฺขนฺติ ภิกฺขเว ตถเมตํ อวิตถเมติ วนญฺญถเมตํ ฯ วิตถาร เอาอีก ๓ สัจจะ ฯ สมเด็จพระตรัสรู้ซึ่งสัจจะทั้งหลาย ๔ เหตุนั้น จึงทรงพระนามชื่อ ตถาคโต เหตุ ตรัสรู้ซึ่งจตุราริยสัจ ฯ หิ จริง คตศัพท์ในบทตถาคโตนี้ มีอภิสัมโพธิเป็นอรรถ ฯ อปิจอนึ่งอรรถว่า รู้ซึ่งบังเกิดแต่ชาติปั่จจัยแห่งชรามรณะ แท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอื่น อรรถว่ารู้ซึ่งบังเกิดแต่อวิชชาปั่จจัยแห่งสังขารทั้งหลาย แท้ ไม่ผิด ไปเป็นอื่น ฯ ประการ ๑ อรรถว่าเป็นปั่จจัยแก่สังขารแห่งอวิชชา อรรถว่าเป็นปั่จจัยแก่วิญญาณแห่งสังขารทั้งหลาย ฯ ล ฯ อรรถว่าเป็นปั่จจัยแก่ชรามรณะแห่งชาติ แท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอื่น สมเด็จพระทรงตรัสรู้สรรพสิ่งนั้น แม้เหตุนั้นอันท่านเรียกว่า ตถาคโต เหตุภาวะตรัสยิ่งซึ่งธรรมอันจริง ดั่งนี้แลชื่อว่า ตถธมฺเม ยถาวโต อภิสมฺพุทฺโธติ ตถาคโต (๔) (ถาม) ดังฤาชื่อตถทสฺสิตาย ตถาคโต (แก้) สมเด็จพระผู้มีพระภาค รูปารมณ์อันใดมาสู่โยคยเทสในจักขุทวารแห่งสัตว์ทั้งหลาย อันประมาณบ่มิได้ในโลกธาตุทั้งหลาย อันประมาณบ่มิได้มีในโลกเป็นกับด้วยเทวโลก เป็นกับมารโลก เป็นกับด้วยพรหมโลก ในหมู่สัตว์เป็นกับ (ด้วย) สมณพราหมณ์ เป็นกับด้วยสมมุติเทพยดาและมนุษย์อันเศษ ย่อมทรงรู้ทรงเห็นซึ่งรูปารมณ์นั้นโดยอาการทั้งปวง รูปารมณ์นั้นอันพระองค์ทรงรู้ทรงเห็นดั่งนี้ ย่อมมีโดยประเภทเป็นต้นว่า อิฏฐารมณ์อนิฏฐารมณ์ก็ดี โดยประเภทแห่งบทอันจะได้ในทิฏฐะและมุตตะและวิญญาณตะทั้งหลายก็ดี อันแจกออกโดยนามทั้งหลายเป็นอเนก โดยนัยเป็นต้นว่า กตมํตํ รูปํ รูปายตนํ ยํ รูปํ จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย วณฺณนิภํ สนิทสฺสนํ สปฺปฏิฆํ นีลํ ปีตกํ โดยวาระทั้งหลาย ๑๓ โดยนัยทั้งหลาย ๕๒ แท้ การไม่แท้ไม่มี ฯ นัยนี้ อันบัณฑิตพึงรู้ ในอารมณ์ทั้งหลายมีสัททะเป็นอาทิ อันมาสู่โยคยเทส แม้ในทวารทั้ง

หลายมีโสตสทวารเป็นต้น ฯ วุตฺตํ เหตํ ภควตา แท้จริงสมเด็จพระผู้มีพระภาค ทรงตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งปวงสิ่งใดอันโลก เป็นกับด้วยเทวโลก อันหมู่สัตว์เป็นกับด้วยสมมุติเทพยดามนุษย์อันวิเศษ ได้เห็นได้ฟังได้ดมลิ้มเลียถูกต้อง ได้รู้ เสาะแสวง แจ้ง ด้วยใจ ฯ เราก็ย่อมรู้ย่อมเห็นสิ่งนั้น สิ่งนั้นอันเราตถาคตแจ้ง สิ่งนั้นปรากฏแก่เราตถาคตดั่งนี้ ชื่อว่า ตถทสฺสิตาย ตถาคโค ฯ ในเมื่อความว่าสมเด็จพระเห็นแท้แม้มีเกิดแห่งบทว่า ตถาคโต เวทิตพฺโพ (๕) (ถาม) ดังฤา ตถา วาทิตาย ตถาคโต (แก้) สมเด็จพระทรงที่นั่งเหนือปราชิตบัลลังก์ ณ ควงไม้พระมหาโพธิ ย่ำเสียซึ่งเศียวแห่ง ๓ มารตรัสรู้ซึ่งสัมมาสัมโพธิ ญาณยิ่งไม่มีสิ่งเสมอราตรีใด ฯ (๑) ปรินิพพาน มีนิพานธาตุ มีกัมมชรูป และวิบากขันธ์บ่มิเหลือ ในระหว่างแห่งไม้รัง ทั้งคู่ในราตรีใด ในระหว่างนี้กาลประมวล ๔๕ ปี สุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาถา อุทานะ อิติวุตตกะ ชาตกะ อันภูตธัมมะ เวทัลละ อันใด อันพระองค์ทรงภาษิตไว้ในปฐมโพธิบ้าง ในมัชฌิมโพธิบ้าง ในปัจฉิมโพธิบ้าง สุตตะเป็นต้นทั้งปวงนั้น โดยอรรถโดยพยัญชนะ อักขระและความควรจะพึงติเตียนหามิได้ ไม่หย่อน ไม่ยิ่งสมบูรณ์ สรรพสิ่งอาการกระจัดมัวด้วยราคะ ย่ำยีได้ยากเมาโมหะโทสะ พลั้งพลาดแม้มาตรว่าสักเท่าปลายขนทรายจามรีไม่มีในที่นั้น ๆ นั้นสรรพถ่องแท้แน่แน่วจริง เหมือนสิ่งอันชั่งด้วยชั่งอันเดียวกัน ถ้าไม่อย่างนั้นเหมือนของอันตวงด้วยทะนานใบเดียวกัน ถ้าไม่อย่างนั้นเหมือนรอยตราเอก อันเดียวกัน เหตุใด เหตุนั้น ทรงตรัสว่า ยญฺเจวรตฺตึ ตถาคโต อนุตฺตํ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุชฺฌติ ยญฺจ รตฺตึ อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา ปรินิพฺพายติ ยญฺจ อนฺตเร รตฺติ เอตสฺมึภาสติ ลปติ นิทฺทิสติ สพฺพนฺตํ ตเถวโหติ น อญฺญถา ตสฺมา ตถาคโตติ วุจฺจติ ฯ แท้จริงคตศัพท์ในบทตถาคโตนี้ มีตถาวาทีเป็นอรรถ คต แปลว่ากล่าวจริงดั่งนี้ ชื่อ ตถวาทิตาย คถาคโต (๖) อปิจ นัยหนึ่งอรรถว่าอาคโท แห่งบท อาคโต ฯ อาคโท แปลว่าคำ ฯ ตโถ เมาะ อุวิปริโตอาคโท อสฺสาติ ตภาคโต วิคหะอย่างนี้ เหตุกระทำซึ่งเป็น ต แห่ง ท (คือเอา ท เป็น ต) เอตสฺมึ อตฺเถ ในเมื่อความว่า เอา ท เป็น ต แลมีปท– สิทฺธิ สำเร็จบท คือ ตถาคโต เวทิตพฺโพ (๖) (ถาม) ดังฤาสมเด็จพระจึงชื่อว่าตถาการิตาย ตถาคโต ฯ (แก้) หิ จริง พระกายแห่งสมเด็จพระคล้อยตามซึ่งพระวาจา พระวาจาคล้อยตาม แม้ซึ่งพระกายเหตุนั้นพระองค์จึงทรงตรัสว่า ยถาวาที ตถาการี ตรัสอย่างใดทรงทำอย่างนั้น ยถาการี ตถาวาที จ ทรงทำอย่างใดทรงตรัสอย่างนั้น ฯ อรรถว่า พระวาจาของ พระองค์ประเสริฐ เกิดเป็นอย่างนี้ประพฤติด้วยอย่างใด แม้ว่าพระกายของพระองค์ก็ประพฤติอย่างนั้น (๑) พระกาย เป็น ไปด้วยประการใด แม้พระวาจาก็เป็นไปด้วยประการนั้น เหตุนั้นจึงทรงพระนามชื่อ ตถาคโต ฯ เตนาห เหตุนั้นทรงตรัสว่า ยถาวาที ภิกฺขเว ตถาคโต ตถาการี ยถาการี ตถาวาที อิติ เหตุ (นั้น) ยถาวาที ตถาการี ยถาการี ตถาวาที ชื่อ,

ตสฺมา ตถาคโตติ วุจฺจติ ฯ เอวํ อย่างนั้น จึงชื่อตถาการิตาย ตถาคโต ชื่อตถาคโต เพราะตรัสอย่างใดกระทำอย่างนั้น กระทำอย่างใดตรัสอย่างนั้น (๗) (ถาม) สมเด็จพระผู้มีพระภาคพระนามชื่อว่า อภิภวนฏฺเฐนตถาคโต ด้วยประการดังฤๅ (แก้) สมเด็จพระย่อมครอบงำเสียซึ่งสัตว์ทั้งปวงในโลกธาตุทั้งหลาย อันจะประมาณมิได้ในเบื้องขวาง กระทำชื่อภวัคค์เป็นที่สุดภายบน ซึ่งอวจีเป็นที่สุดภายล่าง ด้วยศีลก็ดี ด้วยสมาธิก็ดี ด้วยปัญญาก็ดี ด้วยวิมุตติก็ดี ผู้เปรียบผู้ประมาณแห่งพระนั้นไม่มีพระนั้นมีผู้เปรียบหามิได้ ยิ่ง มีผู้ยิ่งเสมอหามิได้เป็นจอมกษัตริย์เลิศกว่าสรรพท้าวพระยา เป็นจอมเทพยดา ดีกว่าเทพทั้งสิ้น เป็นจอมอินทร์ล่วงอมรินทร์เจ้าจอมพนม เป็นจอมพรหมยิ่งกว่าพรหมทั่วทุกแหล่งเหล้า ฯ เตนาห ภควา ทรงตรัสว่า สเทวเก ภิกฺขเวโลเก ฯลฯ สเทวมนุ สฺสาย ตถาคโต อภิภู อนภิภูโต อญฺญทตฺถุทโสวสวตฺติ ตสฺมา ตถาคโตติ วิจฺจติ ฯ ปทสิทธิ ดังนี้อันบัณฑิตพึงรู้ในบทคือ อภิภวนฏฺเฐน ตถาคโต ฯ ยา เหมือน ยา ยาเหมือนยานั้นอะไร ยานั้นเหมือนยานั้นคือเทสนาวิลาสก็ดี คือปุญญุสฺสยะกองกุศลก็ดี ฯ หิ จริง สมเด็จพระประเสริฐสรรพปรปวาที ย่ำยีเสียซึ่งสรรพปรปวาท**สามารถ**มีพระมเหสสรศักดานุภาพมาก ปราบโลกเป็นกับด้วยเทวดา ด้วยยาคือกองบุญและเทศนาวิลาส เหมือนองค์อมรินทรเทวราช **สามารถ**บำราบเหล่าอสรพิษด้วย**ฤทธิ์**ทิพยโอสถ ฯ ผู้มีปัญญาพึงรู้ว่าพระตถาคต เหตุกระทำ ท เป็น ต ตทวิคหะว่า สพฺพโลกา ภิภวเน ตโถ เมาะ อวิปริโต เทศนาวิลาสมโย เจว ปุญฺญมโย จ อาคโต อสฺสาติ ตถาคโต ดังนี้ นี้ ชื่ออภิภวนฏฺเฐน ตถาคโต ฯ อปิจ นัยหนึ่งว่า ตถายคโตติปิ ตถาคโต ฯ ตทํ คโตติปิ คถาคฺโต ฯ คโต เมาะ อรรถว่า อวคโต อตีโต ปตฺโต ปฏิปนฺโน รู้, ล่วง, ถึง, ปฏิบัติ ๔ อรรถ ฯ สกลํ โลกํ ติรณปริญฺญาย ตถายคโต เมาะ อวตโตติ ตถาคโต (๑) โลกสมุทยํ ปหานปริญฺญาย ตถาย คโต เมาะ อติโตติ ตถาคโต (๒) โลกนิโรธํ สจฺฉิกิริยาย คโต เมาะ ปตฺโตติ ตถาคโต (๓) โลกนิโรธคามินีฏิปทํ ตถายคโต เมาะ ปฏิปนฺโนติ ตถาคโต (๔) (สัจจะ, รู้, ล่วง, ถึง, ทำ,) เตนวุตฺตํภควตา เหตุนั้นวจนะอันใดอันพระองค์ทรงตรัสไว้ อรรถว่าแห่งวจนะนั้น อันบัณฑิตพึงรู้แม้ดังนี้ โลโก ภิกฺขเว ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺโธ ดูกรภิกษุทั้งปวง โลกใดอันเราตถาคตรู้ โลกสฺมา ตถาคโต วิสํยุตฺโต เราตถาคตพรากจากโลกนั้น (๑) โลกสมุทโย ภิกฺขเว ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺโธโลกสมุทโย ตถาคตสฺส ปหีโน โลกสมุทัยใดอันเรา ตถาคตรู้ โลกสมุทัยนั้นอันเราตถาคตละแล้ว โลกนิโรโธ ภิกฺขเว ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺโธ โลกนิโรโธ ตถาคตสฺส สจฺฉิกโต โลกนิโรธใดอันเราตถาคตรู้ โลกนิโรธนั้นอันเราตถาคตกระทำแจ้งแล้ว โลคนิโรธคามินีปฏิปทา ภิกฺขเว ตถาคตเตน อภิสมฺพุทฺธา โลกนิโรธาคามินีปฏิปทา ตถาคตสฺส ภาวิตา โลกนิโรธคามินีปฏิปทาใดอันเราตถาคตรู้ โลกนิโรธคามินีปฏิปทานั้นอันเราตถาคตจำเจริญแล้ว ยํ ภิกฺขเว สเทวกสฺส

โลกสฺส ฯลฯ สเทวมนุสฺสาย สพฺพนฺตํ ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธํ ตสฺมา ตถาคโตติ วุจฺจติ ฯ สิ่งอันใดแห่งโลกเปนกับด้วยเทวโลก ฯลฯ เปนกับด้วยสมมุติเทพยดามนุษย์เศษสิ่งทั้งปวงนั้นอันเราตถาคตรู้ เหตุนั้นเราอันบัณฑิตเรียกว่า ตถาคโต ฯ อิทํปิจวจนนี้พอปากในอันแสดงซึ่งชื่อว่า ตถาคต แห่งสมเด็จพระตถาคต ๆ พรรณาซึ่งพระนามว่า ตถาคต แห่งสมเด็จพระตถาคต แม้โดยประการทั้งปวง ฯ ๑ จะวินิจฉัยในบทคือ อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ สมเด็จพระอันบัณฑิตพึงรู้ว่าทรงพระนามชื่อ อรหํ ด้วยเหตุทั้งหลายนี้ คืออารกตฺตา อรหํ อรินํ หตตฺตา อรหํ อานํ หตตฺตา ปจฺจยาทีนํ อรหตฺตา ปาปกรเณ รหาภาโว ฯ อรหํความในบท สมฺมาสมฺพุทฺโธ ว่า สมฺมา สามญฺจ สพฺพธมฺมานํ พุทฺธตฺตาปน สมฺมาสมฺพุทฺโธ ว่า ชื่ออรหํ เหตุไกลกิเลส เหตุขจัดกิเลศ เหตุขจัดกำกงสังสารจักร เหตุควรแก่สิ่งเปนต้นว่าจตุปัจจัยเหตุพระองค์ทรงกระทำบาป ฯ ทรงพระนามชื่อ สมฺมาสมฺพุทฺโธ เหตุพระองค์ทรงตรัสรู้ซึ่งสรรพธรรมด้วยดีด้วยพระองค์เอง อรรถในที่นี้สังเขป ๒ บทนี้ ท่านประกาศไว้ในพุทธานุสสติวรรณาในพระวิสุทธิมรรคโดยวิตถาร (๑) วินิจฉัยในบท ปริญฺญาตนฺตํ ตถาคตสฺส ความว่ามัญญนาวัตถุนั้นอันเราตถาคตกำหนดแล้ว แม้อย่างนี้แล นักปราชญ์พึงรู้ปริญญาตากร ปริญญาตาวสาน ชื่อ ปริญฺญาตนฺตํ ความท่านว่ากำหนดโดยเหลือหลอหามิได้ ฯ หิ จริง การจะแปลกกันในกริยาละกิเลสแห่งสมเด็จพระโลกเชษฐ์กับด้วยพระสาวกทั้งปวง หามิได้ด้วยแท้แม้ในเมื่อประการนั้นแลมี แปลกกันแห่งปริญญามี ฯ หิ จริง พระสาวกทั้งหลายพิจารณาเปนเอกเทสแท้ทั่วธาตุทั้ง ๔ แล้วถึงซึ่งนิพพาน (๑) สังขารแม้ประมาณไม่ได้ อันสมเด็จพระ ไม่เห็น, ไม่เปรียบ ไม่เทียบ, ไม่แจ้งเลย เปนไม่มี โยจายํ นิพฺพานวาโรใดก็ดี วาระเปนต้นว่า นนฺทิทุกฺขสฺส มูลํ อันกล่าวแล้ว อันบัณฑิตพึงให้วิตถารในบทวาระทั้งหลาย ๒๔ แม้มีปฐวีวาระเปนอาทิ (๑) ปริญญาตวาระนี้ อันบัณฑิตเมื่อจะวิตถารก็พึงประกอบเข้าซึ่งบทคือ ปริญฺญาตนฺตํ ตถาคตสฺส ด้วยบททั้ง ๒๔ ฯ บทเปนต้นว่า นนฺทิทุกฺขสฺส มูลํ อันพึงประกอบอีก (๑) เทศนา ย่อว่า เอตฺถ วุตฺตํ สพฺพตฺถ วุทฺตเมว บทอันกล่าวแล้วในที่นี้กล่าวในที่ทั้งปวงแท้ (๑) จะวินิจฉัยในบททั้งหลายเปนต้นว่า นนฺทิทุกฺขสฺส มูลํปุริมาตณฺหา ชื่อ นนฺทิ เบ็ญจขันธ์ชื่อ ทุกฺขํ มูลนฺติ อิติ วิทิตฺวา รู้ดั่งนี้ว่าปุริมภพนันทิ เปนมูลแห่งทุกข์นี้ วิบากขันธ์ ทั้งหลายชื่อว่าชาติ ชาติย่อมมีแต่กรรมภพฯ หิ จริง วิบากขันธ์ทั้งหลายย่อมเกิด เหตุใดเหตุนั้นอันท่านเรียกว่า ชาติ (๑) เทศนานี้ทรงตรัสด้วยชาติเปนประธาน อันบัณฑิตพึงประกอบด้วยบทนี้ คือ อิติ วิทิตฺวา อย่างนี้แม้น ฯ หิ จริง อยํ อตฺโถ ความนี้ในบทคือ อิติ วิทิตฺวา ว่าสมเด็จพระทรงทราบดั่งนี้ว่าอุบัติภวย่อมมีแต่กรรมภพ ฯ ภูตัสสะสัตว์ ชรามรณํ แก่แลตาย ฯ อรรถว่าดั่งนี้ สมเด็จพระทรงทราบดั่งนี้ว่า ชราและมรณะ ย่อมมีแก่ขันธ์ทั้งหลายอันเกิดในอุบัตินั้น ภพนั้น เอตฺตาวตายํ

โพธิรุกฺขมูเล อปราชิตปลฺลงฺเก นิสินฺโน สมเด็จพระผู้มีพระภาคเมื่อทรงนั่งเหนือปราชิตบัลลังก์ใกล้โพธิพฤกษ์ วิจารณาแล้วถึงซึ่งสัพพัญญุตญาณ เมื่อทรงแสดงซึ่งเหตุหามิได้ แห่งปฏิเวธมัญญนาทั้งหลายแห่งปฏิจจสมุบาทนั้น ทรงแสดงซึ่งปฏิจจสมุบาทนั้นแท้ มีสังเขป ๔ มีสนธิ ๓ มีอัทธา ๓ มีอาการ ๒๐ โดยวจนกมะมีประมาณเท่านี้ ฯ ถามว่า ปฏิจจสมุบาททั้งปวงอันพระองค์ทรงแสดงด้วยวจนกมะมีประมาณเท่านี้ มีด้วยประการดังฤา ฯ แก้ว่า หิ จริง ล้ำบททั้งหลายนั้น บทว่า นนุทิ เป็นสังเขป คือส่วน ๑ ทุกฺขํเป็นสังเขป คือส่วนคำรบ ๒ เหตุวจนะว่า ทุกฺขสฺสภโว เป็นสังเขปคือส่วน คำรบ ๓ เหตุวจนะว่า ภวาชาติ ชาติชรา มรณะ เป็นสังเขป คือส่วนคำรบ ๔ ๔ สังเขป อรรถว่า โกฐาส อันนักปราชญ์พึงรู้ ด้วยวจนกมะมีประมาณเท่าอย่างว่านี้ อนึ่งระหว่างแห่งตัณหาและทุกข์ทั้งหลาย เป็นสนธิคือที่ต่อ ๑ ระหว่างแห่งทุกข์แห่งภพ เป็นสนธิที่ต่อคำรบ ๒ ระหว่างแห่งภวะแห่งชาติ เป็นสนธิที่ต่อคำรบ ๓ ฯ สนธิที่ต่อทั้งหลาย ๓ ในระหว่างแห่งสังเขปทั้งหลาย ๔ เสมือนด้วยระหว่างแห่งนิ้วมือทั้งหลาย ๔ ดั่งนี้อันบัณฑิตพึงรู้ ฯ นนุทิ ล้ำ ๓ อทฺธา ชื่ออตีโต อทฺธา ชาติ ชรา มรณะ ชื่ออนาคโต อทฺธา ทุกข์ก็ดี ชื่อปจฺจุปฺปนฺโน อทฺธา อทฺธา กาล ๓ ดั่งนี้ ฯ เวทิตพฺพา ฯ ๑ ล้ำอาการทั้งหลาย ๕ ในอดีตตัณหาอันเดียวมาด้วย นนุทิ ศัพท์ ในเมื่อตัณหาแม้ยังไม่มา อวิชชา สังขาร อุปาทาน ภวะ อันพระยังบ่มิถือเอาแท้ในปัจจัยลักษณะ อนึ่งวิญญาณและนามรูป สฬายตนะ และผัสสะ เวทนาในภายหน้า อันพระถือเอาแท้ ด้อยชาติชรามรณศัพท์เหตุกระทำซึ่งอธิบายว่า เยสํ ขนฺธานํ ตํ ชาติชรามรณํ เต วุตฺตา เอว เกิดแก่ตายแห่งขันธ์ทั้งหลายใด ขันธ์ทั้งหลายนั้นอันพระกล่าวแท้ อาการทั้งหลาย ๒๐ มีลักษณะอันพระแสดงดั่งนี้ ๆ ปุริกมฺมภวสฺมึ โมโหอวิชฺชา อายุหนาสงฺขารา นิกนฺติตณฺหา อุปคมนํ อุปาทานํ เจตนาภโว ธรรมทั้งหลาย ๕ นี้คืออวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทานภพ ในปุริมกรรมภพ ฯ

อิธ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํ โอกฺกนฺตินามรูปํ ปสาโท อายตนํ ผุฏฺโฐถสฺโส เวทยิตํ เวทนา ธรรมทั้งหลาย ๕ นี้ คือวิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา ในปัจจุบัน ฯ

อิธ ปน ปริปกฺกตฺตา อายตนานํ โมโห อายุหนา สงฺขารา นิกนฺติตณฺหา อุปคมนํ อุปาทานํ เจตนาภโว ธรรมทั้งหลาย ๕ นี้ คืออวิชชาสังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ เพราะแก่ขึ้นโดยรอบในปัจจุบัน ฯ

อายตึ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํ โอกฺกนฺตินามรูปํ ปสาโท อายนะ ผฏฺฐผสฺโส เวทยิตํ เวทนา ธรรมทั้งหลาย ๕ นี้ คือ วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวหนา ในอนาคต ฯ ปฏิจจสมุบาท มีสังเขป ๔ มีสนธิ ๓ มีอัทธา ๓ มีอาการ ๒๐ อันผู้มีญาณพึงรู้ว่าอันสมเด็จพระทรงทราบว่า นนุทิ ทุกฺขสฺสมูลํ ตัณหาเป็นรากแห่งเบ็ญจขันธ์ รู้แล้วจึงทรง

แสดงว่า ภวา ชาติ ภูตสฺส ชรามรณํ เกิดวิบาก ขันธ์เพราะกรรมภพ เกิดเป็นสัตว์แล้วแก่ตายก็มี พระอาจารย์ท่านว่า อิทานิ ในบัดนี้ข้า ฯ จะกระทำซึ่ง วิตถารบทตามลำดับในบทคือ ตสฺมาติห ภิกฺขเว ฯลฯ อภิสมฺพุทฺโธติ วทามิ แล้วกระทำซึ่งรวบรวม ความ บทโยชนา ฯ ในบท ตสฺมาติห มีอรรถรูปว่า ตสฺมา เท่านั้นแท้ ติ ห อักษรเป็นนิบาต คำว่า สพฺพโส บอกไม่เหลือ ฯ พระตถาคตรู้ (เอา) ภิสัมโพธิ ขยา เมาะ โลกุตฺตรมคฺเคน อจฺจนฺตกฺขยา เหตุสิ้นโดยแท้ เพราะโลกุตตรมรรค ตณฺหานํ เมาะ นนฺทีติ เอวํ วุตฺตานํ สพฺพตณฺหานํ แห่งตัณหา ทั้งหลายทั้งปวงอันพระกล่าวว่า นนฺทิ ฯ ล ฯ วิราคา นิโรธา จาคา ปฏินิสฺสคฺคา ๔ บท เป็นเววจนะ คำเปลี่ยนขยศัพท์แท้ ฯ หิ จริงยา ตณฺหา ปรารถนาอันใด ขีณา สิ้น สา ตณฺหา ปรารถนานั้น วิรตฺตา ปราศเชยิตาว สิ้น ฯ คำว่า นิรุทฺธาปีก็ดี จตฺตาปีก็ดี ปฏินิสฺสฏฺฐาปีก็ดี ขยาปีก็ดี ทั่วไปแก่มรรคกิจ ทั้ง ๔ ฯ ใน ลำดับนั้นอันบัณฑิตพึงประกอบ อรรถว่าสมเด็จพระตถาคตรู้ซึ่ง สัมมาสัมโพธิยิ่ง เหตุวิราค ด้วยปฐมมรรค เหตุนิโรธด้วยทุติยมรรค เหตุจาคะด้วยตติมรรค เหตุปฏินิสสัคคะด้วยจตุตถมรรค ฯ นัยหนึ่งพึงกระทำโยชนาในบ่อนนี้ ๆ ว่าสมเด็จพระตถาคตรู้ซึ่งสัมมาสัมโพธิอันยิ่ง ชนพึงรู้ซึ่งปถพีโดย ปถพีด้วยตัณหาทั้งหลายใด เหตุสิ้นไปแห่งตัณหาทั้งหลายนั้น (๑) ชนสำคัญ ซึ่งปถพีด้วยตัณหาทั้งหลายใด เหตุวิราคไปแห่งตัณหาทั้งหลายนั้น (๒) ชนสำคัญในปถพี ด้วยตัณหาทั้งหลายใด เหตุนิโรธไปแห่ง ตัณหาทั้งหลายนั้น (๓) ชนสำคัญจากปถพีด้วยตัณหาทั้งหลายใด เหตุจาคะแห่งตัณหาทั้งหลายนั้น (๔) ชนสำคัญว่า ปฐวีไม้ด้วยตัณหาทั้งหลายใด เหตุปฏินิสสัคคะแห่งตัณหาทั้งหลายนั้น (๕) ว่า นัยหนึ่งว่าสมเด็จพระตถาคตรู้ซึ่งสัมมาสัมโพธิอันยิ่ง ชนพึงสำคัญซึ่งปถพีด้วยตัณหาทั้งหลายใด เหตุสิ้นไป แห่งตัณหาทั้งหลายนั้น (๑) ชนพึงสำคัญในปถพีด้วยตัณหาทั้งหลายใด เหตุวิราคะแห่งตัณหาทั้งหลายนั้น (๒) ชนพึงสำคัญจากปถพีด้วยตัณหาใด เหตุนิโรธแห่งตัณหาทั้งหลายนั้น (๓) ชนพึงสำคัญว่า ปฐวีไม้ ด้วยตัณหาทั้งหลายใด เหตุจาคะแห่งตัณหาทั้งหลายนั้น (๔) ชนพึงสำคัญซึ่งปถพีด้วยตัณหาทั้งหลายใด เหตุปฏินิสสัคคะแห่งตัณหาทั้งหลายนั้น (๕) โยชนาอย่างนี้จะผิดจนนิดหามิได้ ฯ สมเด็จพระตถาคต ทรงตรัสรู้ซึ่งสัมมาสัมโพธิ นัยหนึ่งว่าทรงตรัสรู้ซึ่งโพธิอันสุนทรประเสริฐ ๆ กว่าสิ่งสรรพอันปราศจากสิ่ง ยิ่งกว่า ฯ ต้นไม้ มรรค นิพพาน สัพพัญญุตญาณ ท่านว่าโพธิ ฯ สหิ จริงต้นโพธิ์อันท่านเรียกว่า โพธิ ในที่อันมาว่า โพธิรุกฺขมูเลปฐมาภิสมฺพุทฺโธ ก็ดี อนฺตรา จ โพธึ อนฺตรา จ เคยฺยํ ก็ดี มคฺโค อัน ท่านเรียกว่า โพธิ ในอันที่มาว่า จตูสุ มคฺเคสุ ญาณํ โพธิ ฯ สัพพัญญุตญาณ อันท่านเรียกว่า โพธิ ในที่อันมา ปปฺโปติ โพธึ วรภูริเมธโส ฯ นิพพาน อันท่านเรียกว่า โพธิ ในที่อันมา ปตฺวาน โพธึ

อมตํ อสงฺขตํ ฯ อรหัตตมรรคญาณแห่งพระผู้มีพระภาค อันท่านประสงค์ในบ่อนนี้ ฯ อปเร อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า สัพพัญญุตญาณ ฯ อรหัตตมรรคแห่งพระสาวกทั้งหลาย ชื่ออนุตตราโพธิ ไม่มี ฯ ไม่มี ฯ เหตุไร เหตุให้ซึ่งสรรพคุณหามิได้ ฯ หิ จริง อรหัตตมรรค ล้ำท่านทั้งหลายนั้น แห่งท่าน บางองค์ให้ ซึ่งอรหัตตผลแท้ ๆ แห่งท่านบางองค์ ให้ซึ่งไตรวิชา แห่งท่านบางองค์ ให้ซึ่งฉฬภิญญา แห่งท่านบางองค์ ให้ซึ่งจตุปฏิสัมภิทาแห่งพระสาวกก็ให้ซึ่งสาวกบารมีญาณ ฯ อรหัตตมรรคแม้แห่ง สมเด็จพระปัจเจกก็ให้ซึ่งปัจเจกโพธิญาณอย่างเดียว อนึ่งอรหัตตมรรคแห่งสมเด็จพระพุทธเจ้า ย่อมให้ ซึ่งสรรพคุณสมบัติเหมือนมหาภิเษกสมเด็จกษัตริย์ ให้ซึ่งสรรพโลกิสสริยภาพ เหตุนั้น อาภิสัมโพธาแห่ง ผู้อื่น แม้ผู้หนึ่งชื่อว่า ยนุตตราโพธิ หามิได้ ฯ อภิสมฺพุทฺโธ เมาะ อภิญฺญาสิ เมาะ ปฏิวิชฺฌิ ปตฺโต อรรถรูปว่า อธิคโต ตรัสรู้ อิติ วทามิต เมาะ อิติวทามิ อาจิกฺขามิ เทเสมิ ปญฺญาเปมิ ปฏฺฐเปมิ วิวรามิ วิภชา อุตฺตานึ กโรมิ ฯ ตตฺรายํ โยชนา ฯ ในบทนั้น ตถาคโตปิ ภิกฺขเว ฯลฯ ปฐวึ น มญฺญติ ฯลฯ ปฐวึ น อภินนฺทติ ตํ กิสฺส เหตุ ฯ นนฺทิ ทุกฺขสฺส มูลํ ภวาชาติ ภูตสฺส ชรามรณนฺติ อิติ วิทิตฺวา ฯ ตตฺถ อิติ วิทิตฺวาติ อิติ อักษรมีการณเป็นอรรถ แปลว่า เหตุนั้น ฯ เตน เหตุนั้น อรรถรูปว่า อิมสฺสปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส วิทิตตฺตา กิญฺจิ วจนํ คำน้อยหนึ่ง ภิยฺโย มาก ว่าด้วยตัณหา อันพระเรียกว่า นนฺทิ นั้นแม้มีประการทั้งปวง อันสมเด็จพระตถาคตทรงทราบซึ่งปฏิจจสมุบาทนั้น อย่างนี้แล้วละเสีย สมเด็จพระนั้นตรัสรู้ซึ่งสัมมาสัมโพธิอันยิ่ง เหตุสิ้นแห่งตัณหาโดยประการทั้งปวง ฯลฯ เหตุใด เหตุนั้น จึงไม่สำคัญซึ่งปฐวี ฯลฯ จึงไม่ยินดีซึ่งปถพีเหตุนั้นเราจึงกล่าวว่า น มญฺญติ นาภินนฺทติ เหตุเราตรัสรู้อย่างนั้น อิติ วตฺตํ โหติ อถวา นัยหนึ่งว่า พระเจ้าทั้งหลายรู้ซึ่งปฏิจจสมุบาท โดยนัย เป็นต้นว่า นนฺทิ ทุกฺขสฺส มูลํ แล้วถึงซึ่งสิ้นแห่งตัณหา โดยประการทั้งปวง เหตุใด เหตุนั้น ดูกรภิกษุ ทั้งปวง เราจึงกล่าวว่า ตถาคโต สพฺพโสตณฺหานํ ขยา ฯลฯ อภิสมฺพุทฺโธ ฯ สมเด็จพระไม่สำคัญ ไม่ยินดียิ่งซึ่งปถพี เหตุตรัสรู้อย่างว่ามานี้ ฯ เอวํ วิจิตฺรนยเทสนาวิลาสยุตฺตญฺจปเนตํ สุตฺตํ พระสูตรมูล ปริยาย ต้นมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ ประกอบด้วยเทสนาวิลาส มีนัยอันวิจิตรต่างอย่างอันถวายมา ฯ

เต ภิกฺขู พระภิกษุทั้งหลายนั้น ไม่ยินดีซึ่งภาษิตแห่งสมเด็จพระภาสมานสฺสาปิ อันทรงตรัสด้วยพระสุรเสียงสำเนียงดั่งพรหมเพียงอมตาภิเษกสรงหทัยใจบัณฑิตชนสขโสตไพเราะเล่ห์สำเนียงนกการเวกใน เวหาถ้าจะว่ายิ่ง ยิ่งกว่าพระภิกษุทั้ง ๕๐๐ นั้นก็ไม่ชื่นชมโมทนาซึ่งพระวาจาแห่งสมเด็จพระผู้มีพระภาค กสฺมา เหตุไร อญาณเก้น เหตุไม่รู้ ฯ กิรดังได้สดับมา เต ปญฺจสตา ภิกษุทั้งหลาย ๕๐๐ นั้น บ่รู้ซึ่งความแห่งสูตรนี้ เหตุนั้นจึงไม่ยินดี ฯ หิ จริง พระ

สูตรนี้แม้ประกอบด้วยเทศนาวิลาสมีนัยอันวิจิตรดั่งนี้ปรากฏดุจภาชนะชอบใช้ อันบุคคลกระทำซึ่งผูกเสียซึ่งปากด้วยแผ่นผ้า แล้วและตั้งไว้ในเบื้องหน้า ฯ โจทย์ว่า สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงสร้าง ซึ่งพระบารมี ๔ อสงไขยแสนกัลป เพื่อจะยังสัตว์อื่นให้รู้ซึ่งพระธรรมอันพระองค์ทรงเทศนา ได้มาตรัสเป็นองค์พระศาสดาสัมมาสัมพุทธสัพพัญญูเหตุไร สมเด็จพระบรมครูพระภิกษุ ๕๐๐ นั้น ไม่รู้ด้วยประการใด ทรงแสดงไปด้วยประการนั้น ฯ เฉลยว่าสมเด็จพระทรงปรารภซึ่งเทศนาชื่อ สัพพธัมมมูลปริยาย เพื่อจะหักเสียซึ่งมานะ เพื่อจะพิจารณ์ ซึ่งตั้งไว้ซึ่งสูตรนี้ เหตุนั้น คำอันพึงกล่าววิเศษในบ่อนนี้ไม่มี ฯ ภิกษุทั้งหลาย ๕๐๐ นั้นฟังแล้วซึ่งสูตรนี้อันพระองค์ทรงแสดง เพื่อจะหักเสียซึ่งมานะดั่งนี้คิดว่า ดั่งเราได้สดับ ปฐวีฏฐิคดิกบุคคลรู้อย่างนั้นแลพระเสขะพระอรหันต์ พระองค์สมเด็จพระตถาคตรู้ดี นี้อะไร นี้ประการใดเมื่อคิดไปก็คิดเห็นว่า ในก่อนเราย่อมพลันรู้ซึ่งธรรมทั้งปวง อันพระองค์ทรงตรัส ในบัดนี้เราไม่รู้ ไม่เห็น ซึ่งที่สุดต้นที่สุดปลายแห่งมูลปริยายสูตรนี้ โอหนอนามชื่อว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าเป็นอัประไมยหาผู้เปรียบไม่ได้ ใจปราศจากเมาเหมือนงูเห่ามีเขี้ยวอันถอดแล้ว ไปปฏิบัติสมเด็จพระทูลกระหม่อมแก้ว แล้วฟังธรรมโดยคารวะ เตน โข ปน สมเยน ครั้งนั้นพระภิกษุทั้งหลายอื่น ๆ นั่งในโรงธรรมยังคำนี้ให้เป็นไป อโห พุทฺธานํ อานุพาโว พุทธานุภาพเป็นอัศจรรย์ พราหมณ์บรรพชิตทั้งหลายเหล่านั้น ๕๐๐ มามะไม่น้อย นี้มามะค่อยถอย ด้วยเทศนาของมูลปริยาย ของสมเด็จพระ ฯ อยญฺจ กถาคำของภิกษุทั้งหลายนี้ค้างอยู่ในระหว่างบัดนี้ ฯ กาลนั้น สมเด็จพระเสด็จออกจากพระคันธกุฎี มีพระปฏิหาริย์ ควรแก่ขณะนั้น ทรงนั่งเหนือบวรพุทธาสนะอันตกแต่งในธรรมสภา ตรัสถามว่า ภิกฺขเว ดูกรภิกษุสงฆ์สนฺนิสินฺนา ท่านนั่งกล่าวอะไรกันหรือ ภิกษุทั้งหลายก็ทูลความนั้นแต่สมเด็จพระทรงตรัสว่า ใช่แต่บัดนี้ ในกาลก่อนเราก็กระทำซึ่งเจ้ากูหมู่นี้อันประพฤติมีเศียรยกซึ่งมานะ ให้มีมานะอันละ ฯ ลำดับนั้นก็ทรงนำมาซึ่งอดีตนิมิตอุบัติแห่งความนี้ว่า ภิกฺขเว ดูกรภิกษุสงฆ์ ในกาลลุล่วงแล้วยังมีพราหมณ์ทิศาปาโมกข์ผู้หนึ่งในเมืองพาราณสีถึงซึ่งฝั่งแห่งไตรเวทเป็นกับด้วยนิฆัณฑุ และเกฏภศาสตร เป็นด้วยอักขระประเภทมีอติหาสศาสตร เป็นคำรบห้า ไม่สู้ทราบในคัมภีร์มหาปุริสลักษณะและโลกายตะ และเวยยากรณ์ สอนมนต์มานพ ๕๐๐ ฯ ปณฺฑิตาเหล่าหนุ่ม ๆ นั้นมีปัญญาเรียนได้มาก ๆ พิจารณาได้ดี ๆ พลัน ๆ ไตรเพทเป็นต้นอันมานพ ๕๐๐ คนนั้นเรียนไว้ไม่ใคร่หาย ฯ พราหมณ์แม้นั้นยังมานพทั้งหลายให้ถือเอาซึ่งศิลปศาสตรแม้ทั้งปวง เปรียบดั่งเทให้ซึ่งน้ำในหม้อ ไม่กระทำซึ่งอาจริยมุฏฐิเม้ยนมิด จึงกล่าวแก่มาณวบัณฑิตทั้งหลายว่า ศิลปศาสตรมีประมาณเท่านี้พอเป็นประโยชน์ ในชั่วนี้ชั่วหน้า เตมาณวกามาณพทั้งหลายก็เกิดมานะว่า อาจารย์ของเรารู้เท่าใด เราก็รู้เท่านั้น เราก็เป็นอาจารย์ได้ จำเดิมแต่นั้นก็มีคารวะ

หามิได้ในอาจารย์ มีวัตรอันละแล้วและอยู่ ฯ ฝ่ายอาจารย์ก็รู้แล้วจึงคิดว่า เราจักกระทำซึ่งข่มมานะแห่งมาณพทั้งหลายนั้น ในวันหนึ่ง มาณพทั้งหลายนั้นมาปฏิบัติไหว้แล้วและนั่ง จึงกล่าวว่า ตาตาดูกรพ่อฉานจะถามซึ่งปริศนา ท่านอาจเพื่อจะแก้ได้หรือ ? มาณพทั้งหลายนั้นจึงกล่าวออกโดยพลันว่าข้าแต่อาจารย์ ท่านจงถาม ๆ มาแท้ ฯ อาจารย์จึงกล่าวว่า

กโล ฆสติ ภูตานิ สพฺพาเนว สหตฺตนา โย จ

กาลฆโส ภูโต สภูตปจนิ ปจิ ฯ

กาลย่อมกินซึ่งสัตว์ทั้งปวงกับด้วยตัว สัตว์ใดกินกาล สัตว์นั้นเผาเสียซึ่งสิ่งอันเผาสัตว์ ฯ เต มาณวามาณพทั้งหลายนั้นไม่รู้คิดดูไม่ออก ก็นิ่งอยู่ อาจารย์จึงกล่าวว่า พอ อลํ พอ จงไปในบัดนี้ เพลาพรุ่งนี้ จงกล่าว ฯ ว่าแล้วส่งไป ฯ มาณพทั้งหลายนั้นไปนั่งเป็นหมู่กัน ๑๐ คนบ้าง ๒๐ คนบ้างช่วยกันคิด ไม่เห็นจนนิด ต้นปลายปริศนา ฯ มาณพทั้งหลายนั้นมาบอกแก่อาจารย์ ว่าข้า ฯ ไม่รู้ซึ่งความแห่งปริศนานี้เลย ฯ อาจารย์จึงกล่าวซึ่งคาถานี้

พหูนิ นรสีสานิ โลม (หํ) สานิ พฺรหานิ จ

คีวาสุ ปฏิมุกฺกานิ โกจิ เทเวตฺถ กณฺณวา ฯ

ความแห่งคาถาว่า ศีร์ษะทั้งหลายแห่งชนทั้งปวงปรากฏมาก ศีร์ษะทั้งหลายทั้งปวงนั้นใหญ่โต ๆ ตั้งบนคอมีหู ๆ เดียวแต่หัวนี้ ฯ มาณพทั้งหลายนั้นสิ้นเดช เหตุได้ฟังคำอาจารย์ว่า ก็ก้มหน้า มีคอตกก็ขีดพื้นพสุธาด้วยองคุลี ฯ ในครั้งนั้นอาจารย์เห็นซึ่งภาวะประกอบด้วย ด้วยละอายแห่งมาณพทั้งหลายจึงว่า ตาตา ดูกรพ่อ จงเรียนเอาซึ่งปริศนา ฯ ก็กล่าวแก้ซึ่งปัญหาว่ากาลกินซึ่งสัตว์ทั้งปวงกับด้วยตัวกาลนั้นคือปุเรภัตตกาล ปัจฉาภัตตกาลเป็นต้น ฯ คำว่า ภูต เป็นชื่อของสัตว์ กาลนั้นจะกัดกินซึ่งหนังและมังสะเป็นของสัตว์ทั้งหลายหามิได้ ฯ ๑ กาลยังอายุและวรรณและพละแห่งสัตว์ทั้งหลายให้สิ้นไปย่ำยีเสียซึ่งวัยยังหาโรคบ่มิได้ให้ฉิบหายนั้นแล อันท่านเรียกว่ากัดว่ากิน ฯ ๑ เมื่อกินก็บ่มิเว้นซึ่งสิ่งใดสิ่งหนึ่ง กินสิ้นสิ่งทั้งปวง กินซึ่งสัตว์สิ่งเดียวหามิได้ กินทั้งตัวเองด้วย กาลปุเรภัต ก็บ่มิถึงซึ่งปัจฉาภัต ๆ บ่มิซึ่งกาลปฐมยามเป็นต้น ฯ คำว่า โย จ กาลฆโส ภูโต เป็นชื่อแห่งพระขีณาสพ ฯ แท้จริง พระขีณาสพนั้นท่านเรียกว่ากินกาล เหตุกินคือยังปฏิสนธิกาลในภายหน้าให้สิ้นแล้วและตั้งอยู่ ฯ ตัณหาอันใดเผาซึ่งสัตว์ในจตุราบาย พระขีณาสพก็เผากระทำให้เป็นเถ้าซึ่งตัณหานั้น ด้วยเพลิงคือญาณ ฯ เตน เหตุนั้นท่านจึงกล่าว ภูตปจนึ ปริ ฯ ปจนินฺติ ปี ปาโรฺ ฯ ชนิกำ นิพฺพตฺติกนฺติ อตฺโถ ฯ ในกาลนั้น มาณพ ๕๐๐ อันมี

มานะเล็งเห็นซึ่งอรรถแห่งปริศนาปรากฏ ด้วยสละซึ่งสมะและวิสมะแห่งอาจารย์ท่านดุจบุรุษในราตรีด้วยรัศมีแห่งประทีปสักพันในกาลนั้น มีมานะอันขจัด **ตั้งจิตคิดว่า** แต่นี้ไปเมื่อหน้าเราจะอยู่ อยู่ด้วยครูตราบเท่าตาย ชื่อว่าอาจารย์ทั้งหลายประเสริฐ เรายังพหุสุตมานะให้เกิด อรรถแม้แห่งคาถา ๔ บาทก็บ่มิอาจรู้ **แต่นั้น** ก็กระทำซึ่งวัตรปฏิบัติแก่ครูเหมือนแต่ก่อนมา สคฺคปรายนา ก็มีสวรรค์เป็นที่ไปในภายหน้า ฯ ดูกรภิกษุสงฆ์เราเป็นครูเจ้ากู ๕๐๐ เจ้ากู ๕๐๐ เป็นศิษย์น้อย ๆ หนุ่ม ๆ ในกาลนั้น ฯ ในก่อนเรากระทำซึ่งเจ้ากูหมู่นี้ อันประพฤติมีศีรษะทูนไว้ซึ่งมานะให้ปราศจากมานะดั่งนี้ ฯ เบื้องภิกษุทั้งหลาย ๕๐๐ นั้น ได้สดับซึ่งชาดกอันนี้ คิดว่าแม้ในกาลก่อน เราทั้งหลายอันมานะขจัดก็บังเกิดมีมานะอันบำบัดโดยยิ่งกว่าปกติ มีพระกรรมฐานอันเป็นอุปการะแก่ตัวเป็นที่ไปในภายหน้า ฯ ตโต ภควา สมเด็จพระ สมัยหนึ่งเสด็จสู่ชนบทจาริกถึงซึ่งกรุงไพรสาลีประทับอยู่ในโคตมเจดีย์ ทรงทราบซึ่งแก่โดยรอบแห่งญาณของภิกษุทั้งหลายประมาณ ๕๐๐ ก็ทรงแสดงซึ่งโคตมสูตรนี้ว่า อภิญฺญา ยาหํ ภิกฺขเว ธมฺมํ เทเสมิ โน อนภิญฺญาย สนิทานาหํ ฯลฯ สปฺปาฏิหาริยาหํโน อปฺปาฏิหาริยา ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว อภิญฺญาย ธมฺมํ เทสยโต ฯลฯ โน อปฺปาฏิหาริยํ กรณีโย โอวาโท กรณียา อนุสาสนี อลญฺจ ปน โวตุฏฺฐิยา อลํ อตฺตมนตาย อลํ โสมนสฺสาย สมฺมาสมฺพุทฺโธ ภควา สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ สมเด็จพระทรงตรัสอย่างนี้ ในเมื่อเวยยกรณ อันสมเด็จพระผู้ทรงสิริทรงตรัสโลกธาตุ ๑๐ พันก็หวั่นไหว อิทญฺจ สตฺตํ เต ปญฺจสตา ภิกฺขุ ตสฺมึ เยวาสเนสห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุณึสุ ฯ เอวยํ เทสนา เอตสฺมึ ฐาเนนิฏฺฐํ อคมาสีติ ฯ

ปปญฺจสูทนิยา มชฺฌิมนิกายฏฺฐกถาย มูลปริยายสุตฺตณฺณนานิฏฺฐิตา ฯ

นอกจากเทศนา ๑๒ นักษัตรและมูลปริยายสูตรดังกล่าวมายังมีเรื่องเทศน์อื่น ๆ อีก แต่หาได้จดบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรจนตลอดเรื่องไม่เป็นแต่จำกัดไว้เฉพาะบางตอนที่เห็นแปลกน่าขำขันบอกเล่ากันต่อ ๆ มา บางเรื่องกล่าวไว้ในหมายเหตุก็มี จะเก็บความมาพรรณนาต่อไป

ครั้งหนึ่ง (สันนิษฐานว่าในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๙๕–๖) พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้อาราธนาเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ แต่ยังเป็นที่พระธรรมกิติกับพระธรรมอุดม วัดพระเชตุพน ถวายพระธรรมเทศนาโดยปุจฉาวิสัชนาที่ในพระบรมมหาราชวัง จะเป็นงานพระราชพิธีอะไรหาทราบไม่ ทรงติดเทียนประจำกัณฑ์เทศน์เป็นเงินสลึงเฟื้อง ตอนหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ถามเจ้าคุณธรรมอุดมว่า "ท่านทราบไหม ว่าที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระ

ราชทานเราทั้งสองสลึงเฟื้องนั้นอย่างไร ?" เจ้าคุณธรรมอุดมตอบว่า "ไม่ทราบ" เจ้าคุณสมเด็จ ฯ ว่า "อ้าว" ท่านหัวล้าน ข้าพเจ้าหัวเหลือง ก็หัวละเฟื้องสองไพ ๒ หัวก็เป็นเป็นเงินสลึงเฟื้องน่ะซี" ตรงนี้ผู้ฟังต่างหัวเราะกันฮาใหญ่ แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ก็ทรงกลั้นพระสรวลมิได้ แล้วพระราชทานเงินให้เจ้าพนักงานติดเทียนถวายอีก จะเป็น ๕๐ หรือ ๖๐ บาทไม่ทราบแน่ (ตามปกติเจ้าสมเด็จ ฯ มักทาว่านางทองคำเสมอ ศีร์ษะจึงเหลือง ส่วนเจ้าคุณธรรมอุดมศีร์ษะล้าน เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จึงได้กล่าวดังนั้น) อีกตอน ๑ เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ กล่าวว่า "ถ้าจะทำอาหารถวายพระ ให้ล้างไม้ล้างมือให้สะอาดเสียก่อน จึงจะได้บุญมาก" เจ้าคุณธรรมอุดมย้อนถามว่า "การล้างมือนั้นก็ทราบแล้ว แต่ที่ให้ล้างไม้นั้นจะให้ล้างไม้อะไร ?" เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ตอบทันทีว่า "ก็ล้างไม้จวักน่ะซีจ๊ะ" ที่นี้ได้ฮาอีก

ในรัชกาลที่ ๔ จะเป็นปีใดไม่ทราบเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้ถวายเทศน์ที่ในพระราชฐาน ๓ วันยก วันที่ ๑ ผ่านไปแล้ว ถึงวันที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ มีพระราชประสงค์จะทรงสดับแต่เพียงสังเขป ด้วยมีพระราชกิจอย่างอื่น (นัยว่าเจ้าจอมจะประสูติ) แต่หาได้ดำรัสอย่างใดไม่ เห็นจะเป็นด้วยทรงเกรงอัธยาศัย จึงประทับฟังจนจบว่าในวันนั้นเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ถวายพระธรรมเทศนายืดยาวมาก ครั้นถึงวันที่ ๓ พอเสด็จออก ท่านขึ้นธรรมาสน์ถวายศีลบอกศักราช ถวายพระพรตั้งนโมว่าอรรถแล้วแปลสัก ๒–๓ คำ ท่านก็กล่าวขึ้นว่า จะถวายพระธรรมเทศนาหมวดใด ๆ ก็ทรงทราบอยู่หมดแล้ว แล้วลงเอวังก็มี จบเทศนาลงธรรมาสน์ มีพระราชดำรัสถามถึงเหตุที่ในวันก่อนถวายเทศน์มากวันนี้ถวายน้อย ท่านถวายพระพรว่า "เมื่อวานนี้มหาบพิตรมีพระราชหฤทัยขุ่นมัว จะทำให้หายขุ่นมัวได้ด้วยทรงสดับพระธรรมเทศนาให้มาก วันนี้มีพระราชหฤทัยผ่องใสจะไม่ทรงสดับก็ได้" ดังนี้ต่อมา ถึงปีขาล พ.ศ. ๒๓๙๗ พระธรรมไตรโลก วัดโมลีโลกยาราม ถวายเทศน์ในงานพระราชกุศลทักษิณานุสรณ์ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งสิ้นพระชนม์แต่เมื่อปีฉลู พ.ศ.๒๓๙๖ เจ้าคุณธรรมไตรโลกได้ถวายเทศนาย่อๆ เอาอย่างเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ก็ถูกกริ้วรับสั่งว่า "เหมือนขรัวโตหรือจึงเอาอย่าง ยกเว้นให้แต่ขรัวโตเท่านั้น"

ตรงนี้จะแทรกวินิจฉัยลงไว้สักหน่อย การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ พระราชทานอภัยให้เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ในทุก ๆ อย่างนั้นสันนิษฐานว่า จะเป็นด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งหรือทั้ง ๒ อย่างประกอบกัน คืออย่าง ๑ เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ทรงคุณเป็นอย่างวิเศษสุด ถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงยอมนับถือ อีกอย่าง ๑ ทั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ และเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เป็นนักปราชญ์ อันธรรมดานักปราชญ์ย่อมทราบซึ้งความหมายแห่งการ

กระทำของกันและกันอย่างที่เรียกว่า "รู้ทันกัน" ได้ในบาลีว่า "สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติสัตบุรุษกับสัตบุรุษย่อมรู้กัน" ฉะนี้

ภายหลังต่อมา เจ้าคุณธรรมไตรโลก ได้ถวายหนังสือพระราชทานอภัย มีสำเนาดังนี้

พระธรรมไตรโลก ขอพระราชทานทำคำสารภาพรับผิดถวายในพระพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่โดยความสัตย์ความจริง ด้วยอาตมาภาพถวายพระธรรมเทศนาเร็ว มักทำให้เสียกิริยาไป ไม่สมกับที่ทรงพระราชศรัทธาอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินไปหวังพระราชหฤทัย จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศถวายในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสนั้น ด้วยรับพระราชทานเรียงความมาน้อยแต่เพียงนั้น เพราะสำคัญผิดคิดเห็นว่าจะถวายไปตามความที่เรียงไว้นั้นเห็นจะไม่โปรด จึงได้คิดตัดความถวายว่า รับพระราชทานถวายได้แต่นัยสังเขปดังนี้ ซึ่งจะถวายให้พิศดารนั้นทรงทราบอยู่แล้วจึงได้จบลง โทษในถ้อยคำอันนี้มิได้พิจารณาเลยเป็นสัตย์จริง ครั้นทรงพระกรุณาโปรดให้ราชบุรุษมาเผดียงให้ถวายต่อไปนั้น ก็มีความตกใจครั่นคร้ามพระเด็จพระคุณเป็นที่สุด จึงได้รับพระราชทานถวายต่อไปอีกหน่อยหนึ่ง ก็สิ้นสติปัญญาเท่านั้น ครั้งนี้ได้ทราบกระแสพระราชดำริ ก็รู้สึกโทษตนว่ามีผิดเป็นอันมาก เพราะทำให้เสียพระเกียรติยศพระราชศรัทธาไป ถ้าเป็นคฤหัสถ์ควรจะรับพระราชอาชญาจงหนัก ไม่ควรที่จะทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงต่อไป ก็แต่ครั้งนี้พระราชอาชญาเป็นที่สุด ขอรับพระราชทานโทษไว้สักครั้งหนึ่ง ถ้าสืบไปเบื้องหน้าทำความเช่นนี้อย่างนี้ให้ขุ่นเคืองพระราชหฤทัยต่อไปอีกแล้ว อาตมาภาพขอลาสิกขาบทออกมารับพระราชอาชญา ตามโทษานุโทษแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด ฯ ขอถวายพระพร" (จะพระราชทานอภัยหรือไม่อย่างไรไม่ปรากฏ)

เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ แต่ยังเป็นที่พระเทพกวีเข้าไปถวายเทศน์ในวัง จะเป็นงานพระราชพิธีอะไรหาทราบไม่ ในเทศนา นั้น ตอนหนึ่งกล่าวถึงพระอานนท์ ท่านใช้คำว่า "สมเด็จ" นำหน้า ถามว่า "สมเด็จพระพุทธอนุชานนท์" ต่อมาจึงดำรัสถามท่านถึงเหตุที่ใช้คำ "สมเด็จ" นำหน้านามพระอานนท์และคำว่า "สมเด็จ" เป็นภาษาอะไร แปลว่ากระไร ปรากฏในหมายรับสั่งดังนี้

"ด้วยขุนประสิตธิ์อักษรศาสตร์ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งให้เผดียงถามพระเทพกวีว่า คำว่า "สมเด็จ" เป็นภาษาอะไร แปลว่ากระไร ซึ่งพระเทพกวีถวายเทศนา ว่า สมเด็จพระพุทธอนุชานั้น พระเจ้าพิมพิสารหรือพระเจ้าเสนทิโกศล หรือกษัตริย์พระองค์อื่นใดตั้งให้ท่านเป็นสมเด็จ อนึ่งเป็นสมเด็จด้วยคุณธรรมใน

พระพุทธศาสนา หรือเป็นสมเด็จด้วย ท่านเป็นเชื้อสายพระญาติอสัมภินพงศ์ด้วยพระผู้มีพระภาคเจ้า ถ้าจะเป็นด้วยอำนาจคุณธรรมในพระพุทธศาสนาแล้ว พระสารีบุตรและพระโมคคัลลาน์ ท่านทั้ง ๒ นี้ปรากฏว่าเลิศกว่าสาวกทั้งสิ้นมิใช่หรือ ทำไมจึงไม่ได้เป็นสมเด็จพระสารีบุตรสมเด็จพระโมคคัลลานเล่า ถ้าจะว่าท่านเป็นสมเด็จด้วยอำนาจที่ท่านเนื่องในพระราชวงศ์แล้ว พระอานนท์เป็นบุตรพระเจ้าน้าผู้ร่วมพระบิดาด้วยพระผู้มีพระภาคใกล้ชิดกว่าพระอานนท์ ควรจะเป็นสมเด็จมิใช่หรือ ทำไมจึงไม่ได้เป็นเล่า อนึ่งพระเทวทัตต์ พระอนุรุทธ์ พระภัคคุ พระกิมพิละ พระสาวกเล่านี้ท่านก็เป็นพระญาติวงศ์ของพระผู้มีพระภาคเช่นอย่างเดียวกับพระอานนท์มิใช่หรือ ทำไมจึงไม่ได้เถลิงยศขึ้นเป็น "สมเด็จ" เล่า พระเทพกระวีได้เห็นที่มาในพระบาลีคัมภีร์ไหนอย่างไร ก็ให้แก้พระราชปุจฉาเข้ามาจะนำทูลเกล้า ฯ ถวายตามรับสั่งจดหมายมา ณ วันที่ ๑๕๑๐ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๒๒ (ปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓")

คำแก้พระราชปุจฉาตามหมายรับสั่งจะอย่างไรไม่ปรากฏ ได้ฟังเล่ากันแต่ว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้ถวายพระสนองพระราชปุจฉาว่า "ขรัวโตเป็นลูกชาวนายังเรียกสมเด็จได้ พระสาวกทั้งหลาย เช่นพระอานนท์ท่านเป็นถึงพระอรหันต์ขีณาสพ ทำไมจะเรียกสมเด็จไม่ได้"

คราวหนึ่ง เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เข้าไปถวายเทศน์เวร พอเสด็จออก ท่านขึ้นธรรมาสน์ถวายศีลบอกศักราชถวายพระพร เมื่อจะถวายเทศน์ต่อไปจึงทราบว่าลืมหนังสือเทศน์ ด้วยเด็กศิษย์เอาไปแต่ผ้าห่อคัมภีร์ได้เอาหนังสือเทศน์ไปไม่ ครั้นท่านจะถวายโดยปฏิภาณก็ขัดข้องเพราะเรื่องที่ถวายในคราวนั้นเป็นเรื่องยาว ต้องเทศน์เป็นตอน ๆ ติดต่อกันไปโดยลำดับ ท่านจึงทำเป็นหยิบน้ำขึ้นมาบ้วนปากแล้ว ๆ เล่า ๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ดำรัสถามถึงเหตุที่ท่านทำดังนั้น ท่านถวายพระพรว่า วันนี้เสียงอยู่ข้างจะคล่อง ถ้าจะโปรดให้ถวายเทศน์กัณฑ์กุมารก็ได้ ทรงพระราชทานอนุมัติ ท่านจึงได้ถวายเทศน์กัณฑ์กุมารจนจบ ว่าโปรดนัก

เมื่อเขียนถึงเรื่องนี้หวลคิดถึงเรื่องสมเด็จพระราชาคณะองค์ ๑ ลืมหนังสือเทศน์ จะเลยเล่าแทรกลงไว้ตรงนี้ด้วย มีสมเด็จพระราชาคณะองค์ ๑ (ขอสงวนนาม) ไปเทศน์ในงานศพวัดประยูรวงศาวาส จังหวัดธนบุรี เมื่อให้ศีลแล้วจะเริ่มเทศน์ต่อไป เปิดหีบหยิบผ้าห่อคัมภีร์ออกมา จึงรู้ว่าลืมหนังสือเทศน์ ต้องให้เด็กศิษย์กลับไปเอาหนังสือเทศน์ที่วัด แต่เด็กศิษย์นั้นหยิบเอาหนังสือเรื่องอื่นมาหาใช่เรื่องที่ต้องประสงค์ไม่ ทีนี้ถึงเกิดเอะอะโกลาหลที่ต้องไปเอาหนังสือเทศน์อีกครั้ง ดูเหมือนจะลงมือเทศน์ได้ก็สิ้นเวลาไปเกือบชั่วโมง

มีหญิงคน ๑ ชื่อแฟง (แต่มักเรียกกันว่า ยายแฟง) เป็นหัวหน้าคุมซ่องนครโสเภณีถึงร่ำรวยเงินทองมาก ได้สร้างวัดขึ้นไว้ที่ตำบลป้อมปราบศัตรูพ่าย จังหวัดพระนคร วัด ๑ เรียกกันว่า "วัดใหม่ยายแฟง" (ภายหลังเปลี่ยนนามว่า วัดคณิกาผล) เมื่อสร้างวัดเสร็จยายแฟงได้จัดการฉลอง นิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปเทศน์บอกอานิสงส์ ในเทศนาตอนหนึ่งท่านว่า "ยายแฟงได้บุญไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย เพราะเงินที่สร้างวัดนั้นเป็นเงินเกิดจากน้ำพักน้ำแรงของคนอื่น ถ้าเปรียบด้วยเงินบาท ยายแฟงก็ได้ไม่เต็มบาท จะได้ก็สลึงเฟื้อง (ราว ๓๗ สตางค์) เท่านั้น" และท่านว่า "นี่อย่างเกรงใจนะ" ตรงนี้คนฟังเห็นขบขันต่างหัวเราะฮาใหญ่ เขาว่ายายแฟงโกรธมาก แต่ภายหลังเมื่อตรองเห็นจริงอย่างท่านว่าก็หายโกรธ

ท่านพระยาคน ๑ เมื่อภริยาสาวของท่านถึงแก่กรรมลง ท่านมีความอาลัยไม่สบายใจมาก จึงนิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปเทศน์เพื่อบรรเทาทุกข์โศก ถึงเวลาท่านขึ้นธรรมาสน์ให้ศีล บอกศักราชตั้งนโมว่าทำนองกัณฑ์ชูชก (ว่าท่านเทศน์กัณฑ์ชูชกไพเราะและขำขันมาก) แล้วท่านได้เทศน์กัณฑ์ชูชกไปจนจบท่านพระยาผู้นั้นได้ฟังก็ยิ้มแย้มแจ่มใสหายโสกาดูร ส่วนคนฟังอื่นๆ ต่างก็ร่าเริงหรรษาทั่วกัน

มีหญิงหม้ายคน ๑ อยู่ตำบลบ้านช่างหล่อ จังหวัดธนบุรี ได้นิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปเทศน์ที่บ้าน แต่ก่อนจะเทศน์หญิงนั้นได้เอาเงินมาติดเทียนกัณฑ์เทศน์ ๑๐๐ บาท พร้อมกับกราบเรียนว่า "ขอให้พระเดชพระคุณเทศน์ให้เพราะๆ สักหน่อยนะเจ้าคะ วันนี้ดิฉันมีศรัทธาติดกัณฑ์ ๑๐๐ บาท" พอได้เวลาท่านก็ขึ้นธรรมาสน์ให้ศีลบอกศักราชตั้งนโม แล้วว่า "พุทฺธํ ธมฺมํ สงฺฆํ" ลงเอวังก็มีว่า ยถา สพฺพี แล้วลงจากธรรมาสน์ เขาว่าหญิงคนนั้นขัดเคืองมาก แต่มิรู้ที่จะว่ากระไร ได้แต่นึกอยู่ในใจว่า "เทศน์อะไรฟังไม่รู้เรื่องรู้ราว เสียแรงติดกัณฑ์เทศน์ตั้ง ๑๐๐ บาท" ครั้นวันรุ่งขึ้นเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้ไปเทศน์ที่บ้านนั้นอีกโดยมิได้ถูกนิมนต์ ก่อนเทศน์ท่านได้บอกกับหญิงนั้นว่า "เมื่อวานนี้ฉันรับจ้างเทศน์จ้ะ วันนี้ฉันมาให้ธรรมเป็นทานนะจ๊ะ" ว่าคราวนี้ท่านเทศน์ไพเราะจับใจมาก ทั้งหญิงเจ้าของบ้านและคนฟังอื่นๆ ต่างรู้สึกปลาบปลื้มดื่มด่ำในรสพระสัทธรรมยิ่งนัก

เจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปเทศน์ที่วัดแห่ง ๑ นับว่ามีงานใหญ่โตมโหฬาร มีพระผู้ใหญ่ผู้น้อยและคฤหัสถ์ชายหญิงไปประชุมกันมาก มีพระราชาคณะองค์หนึ่งกล่าวคำปรามาสว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ เทศน์ได้แต่ความร้อยแก้ว จะเทศน์ความร้อยกรองมีสัมผัสติดต่อกันมิได้ ความนั้นทราบถึงเจ้าประคุณสมเด็จฯ ว่าวันนั้นท่านได้เทศน์ความสัมผัสคล้องจองกันตลอดเรื่อง ในตอนหนึ่งท่านกล่าวว่า "กำแพงแก้วมันไม่แล้วไม่ร้าว อ้ายแมวอ้ายมาวก็มีทั้งนั้น" ตรงนี้คนฟังหัวเราะฮากัน

ครึนใหญ่แล้วท่านว่าต่อไปว่า "ท่านทั้งหลายอย่าหัวเราะฉัน อ้ายแมวน่ะหางมันยาว อ้ายมาวน่ะหางสั้น ตรงนี้คนฟังก็ฮากันอีก (เรื่องนี้ถ้าพิจารณาในแง่หนึ่งจะเห็นว่าเป็นเรื่องไม่มีสาระ เป็นอย่างกลอนพาไป แต่ถ้าพิจารณาในอีกแง่หนึ่งจะเห็นว่าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มีปฏิภาณเฉียบแหลมว่องไวเพียงไร)

พิเคราะห์ดูเรื่องที่กล่าวมานี้ เห็นมีเค้าเป็นทำนองเดียวกันกับเรื่องที่พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์เรื่องไกรทอง จะเขียนแทรกลงไว้ตรงนี้ มีคำเล่ากันมาว่า สุนทรภู่คุยว่าสำนวนกลอนที่จะแต่งให้เป็นคำปากตลาดนั้น ต้องเป็นไพร่เช่นตัวถึงจะแต่งได้ บ่งความว่าถ้าเป็นเจ้านายก็แต่งไม่ได้ ความนี้ทราบถึงพระกรรณ พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องไกรทอง เพื่อพิสูจน์ให้ปรากฏว่า ถึงเจ้านายจะทรงแต่งกลอนให้เป็นคำปากตลาดก็อาจทรงได้ดังนี้

มีคหบดีคนหนึ่ง บ้านอยู่อำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงครามประสงค์จะมีเทศน์มัทรีที่บ้าน จึงเข้าไปหาเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ขอให้ท่านนิมนต์พระเทศน์ให้องค์ ๑ (คหบดีนั้นไม่ทราบว่าท่านเทศน์มัทรีได้) ครั้นถึงวันกำหนดท่านไปเสียเอง หาได้นิมนต์พระองค์หนึ่งองค์ใดไปไม่ ฝ่ายคหบดีคิดเห็นว่าท่านเป็นพระผู้ใหญ่คงจะเทศน์เป็นธรรมวัตร อีกอย่างหนึ่งท่านก็คงจะเทศน์ทำนองมหาชาติไม่ได้ จึงให้แบ่งเครื่องกัณฑ์ที่เตรียมไว้ออกเสียครึ่งหนึ่ง ด้วยหมายว่าจะนิมนต์พระองค์อื่นมาเทศน์ในวันต่อไป ครั้นได้ฟังท่านเทศน์ไพเราะจับใจ เกิดเลื่อมใสศรัทธามาก จึงให้เอาสิ่งของที่แบ่งไว้นั้นมาติดกัณฑ์เทศน์อีก ว่าเมื่อเทศน์จบแล้ว ท่านให้เอาเครื่องกัณฑ์ทั้งหมดไปถวายพระตามวัดในแถบถิ่นนั้น และว่าเทศน์คราวนั้นนับเป็นครั้งแรกที่ท่านได้เทศน์มัทรี

เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้ถวายเทศนาในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ ๕ (เวลานั้นท่านมีอายุได้ ๘๐ ปีแล้ว) กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารดังนี้

"ต่อจากวันบรมราชาภิเษก เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเวลาเช้าทรงตั้งพระราชาคณะกับข้าราชการและทรงรับดอกไม้ธูปเทียนซึ่งพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อยทูลเกล้า ฯ ถวายครั้นเวลาค่ำเสด็จออกทรงสดับพระธรรมเทศนาพิเศษ เนื่องด้วยงานพระพิธีบรมราชาภิเษก ๔ กัณฑ์ คือ วันแรม ๑๓ ค่ำ (เดือน ๑๒) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง ถวายเทศนา ว่าด้วยทศพิธราชธรรมแลจักรวรรดิวัตร ๑ วันแรม ๑๔ ค่ำ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธ์ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์) ถวายเทศนา ว่าด้วยพระราชพงศาวดาร วันแรม ๑๕ ค่ำ

พระสาสนโสภณ คือสมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์ ถวายเทศนามงคลสูตร เดือนอ้ายขึ้นค่ำ ๑ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (จี่) วัดประยูรวงศาวาส ถวายเทศนารัตนสูตรเป็นเสร็จงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก"

เขาว่าบางทีเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ รับนิมนต์เทศน์ในวัน ๑ หลายกัณฑ์ แล้วท่านก็ไปเทศน์ตามลำดับบ้านที่นิมนต์ก่อนและหลัง ถึงกัณฑ์สุดท้ายต้องเทศน์ในเวลาดึกมาก ต้องปลุกกันให้ลุกขึ้นฟังเทศน์ก็มี และว่า บางทีมีเทศน์มหาชาติที่วัดระฆัง ถ้าพระองค์ไหนเทศน์ไม่ดี ท่านบอกให้ลงจากธรรมาสน์แล้วท่านขึ้นเทศน์แทนก็มี

มีการ ๒ อย่าง ซึ่งนับเนื่องในเรื่องประวัติเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ คือการสวดพิธีธรรมและการยืนสวดกฐิน เห็นควรเขียนแทรกไว้ในตอนนี้ จะว่าด้วยการสวดพิธีธรรมก่อน มีคำเล่าว่าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ชำนาญในการสวดพิธีธรรมมาก ได้ฝึกพระวัดระฆังที่สนใจจนสามารถสวดภาณยักษ์ พิธีตรุษได้ดีเป็นอย่างยอดเยี่ยม ดังปรากฏในหนังสือเรื่องวัดมหาธาตุ พระนิพนธ์สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า "การสวดพิธีธรรมนั้น" เดิมวัดระฆังสวดจบแรก ด้วยอยู่วัดสมเด็จพระสังฆราช การสวดภาณยักษ์จบแรกนั้น ผิดกับจบหลังที่ต้องตั้งนโมและสรณาคม สวดตามทำนองภาณยักษ์ ทำนองก็ยากและต้องใช้เสียงมากกว่าจบหลัง ๆ สวดจบแรกมาได้แต่พิธีธรรมวัดระฆัง จึงนับถือกันว่าพระพิธีธรรมวัดระฆัง ชำนาญในการสวดพิธีตรุษยิ่งกว่าพระพิธีธรรมวัดอื่น" ดังนี้

การสวดกฐินที่วัดระฆังนั้น พระผู้สวดต้องยืนสวดซึ่งผิดกับวัดอื่น ๆ ที่นั่งสวด กล่าวกันว่า การสวดกฐินในยุคสมเด็จพระสังฆราชศรี เป็นอธิบดีสงฆ์ ในรัชกาลที่ ๑ นั้น เริ่มแต่นโมเป็นต้นไป โปรดให้นั่งสวด ถึงบทว่า ทินฺนํ อิทํ สงฺเฆน ฯลฯ เอวเมตํ ธารยมิโปรดให้ยืนสวด (ทำนองจะประกาศให้สงฆ์ได้ยินทั่วถึงกัน) ยุคเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เป็นเจ้าอาวาส ท่านให้ยืนสวดเริ่มแต่นโมจนจบบทกรรมวาจา ถึงสมัยหม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันทน์ (ทัด) ครองวัด ก็โปรดให้ปฏิบัติตามแบบอย่างเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ สืบมา ในในหนังสือ Court ข่าวราชการ ตอนกล่าวถึงเรื่องเกี่ยวกับการยืนสวดกฐิน ว่า "เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีกุน พ.ศ. ๒๔๑๘ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินยังวัดระฆัง แล้วพระราชทานผ้ากฐิน พระสงฆ์ทั้งปวงก็รับสาธุแล้วก็ทำอุปโลกน์ สงฆ์ทั้งปวงพร้อมกันเห็นสมควรแก่หม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันทน์ (ทัด) ถานา ๒ องค์จึงยืนขึ้นสวดญัตติทุติยกรรม" ดังนี้ ว่าต่อมาหม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันทน์ ทรงดำริจะเปลี่ยนการสวดกฐินเป็นนั่งสวดอย่างเช่นวัดทั้งหลาย ในปีหนึ่งถึงเวลาซ้อมจึงโปรดให้นั่ง

สวดซ้อม เวลานั้นประจวบกับสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์เสด็จไปที่วัดระฆัง มีรับสั่งให้ยืนสวดเพื่อรักษาแบบอย่างเดิมไว้ จึงเกิดประเพณียืนสวดกฐินมีแต่ที่วัดระฆังสืบมาจนทุกวันนี้

ว่าด้วยเรื่องพยากรณ์

เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จะได้ศึกษาวิชาพยากรณ์ศาสตร์ต่อผู้ใดบ้างไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่าท่านทรงคุณวิเศษในทางพยากรณ์ เป็นที่นิยมนับถือของคนทุกชั้นบรรดาศักดิ์ ตั้งต้นแต่พระเจ้าแผ่นดินตลอดถึงประชาชนคนสามัญทั่วไป มีผู้จดจำเรื่องราวเกี่ยวกับการพยากรณ์ของท่านไว้หลายเรื่อง แต่ที่นับเป็นเรื่องสำคัญว่ามี ๓ เรื่อง คือพยากรณ์เรื่องราวเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ สวรรคตหนึ่ง พยากรณ์เรื่องเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงเครื่องแต่งกายของข้าราชการในรัชกาลที่ ๕ หนึ่ง และพยากรณ์เหตุการณ์เกี่ยวกับบ้านเมือง เรียกกันว่า "พยากรณ์สมเด็จ" หนึ่ง จะพรรณาต่อไปโดยลำดับ

ความปรากฏในจดหมายเหตุว่า พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงศึกษาวิชาโหราศาสตร์ทั้งตามตำราไทย และตำราฝรั่งจนชำนาญ ทรงคำนวณทราบว่า ในปีมะโรงสัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๓๐ (พ.ศ. ๒๔๑๑) จะเห็นสุริยุปราคาหมดดวงในประเทศสยามนี้เมื่อวันอังคาร ขึ้นค่ำ ๑ เดือน ๑๐ และทางโคจรของดวงอาทิตย์ จะเห็นสุริยุปราคาหมดดวงที่ตำบลหว้ากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ จึงโปรด ฯ ให้ตั้งพลับพลาสถานที่สำหรับทอดพระเนตรสุริยุปราคาหมดดวงที่ตำบลหว้ากอนั้น เล่ากันว่า ก่อนที่จะเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาหมดดวงครั้งนั้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงคำนวณทราบว่า พระชาตาจะถึงฆาตในปีนั้นด้วย วันหนึ่งมีพระราชดำรัสถามเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ในที่รโหฐานว่า จะเสด็จกลับมา (สวรรคตที่กรุงเทพฯ) ทันหรือไม่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ถวายพระพรว่า เสด็จกลับทัน ครั้นถึง ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๔ ค่ำ จึงเสด็จทรงเรือพระที่นั่งอัครราชวรเดชออกจากกรุงเทพ ฯ ประทับแรมอยู่ที่หว้ากอ ๙ วัน เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ เมื่อ ณ วันศุกร์เดือน ๑๐ ขึ้น ๔ ค่ำ ต่อมาอีก ๕ วันถึงวันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ ก็เริ่มมีอาการประชวรไข้จับ ทรงพระประชวรอยู่ ๓๗ วัน เสด็จสวรรคตเมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำเวลา ๓ ทุ่ม

เรื่องพยากรณ์เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงเครื่องแต่งกายของข้าราชการในรัชกาลที่ ๕ นั้นว่าเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปพระราชทานพระกฐินที่วัดระฆัง เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เอาผ้า

พันเท้าทั้งสองลงรับผ้าพระกฐิน มีพระราชดำรัสถามถึงเหตุที่ทำดังนั้น ท่านถวายพระพรพยากรณ์ว่า ปีหน้าก็จะต้องเป็นอย่างนี้ (คือข้าราชการจะต้องสวมถุงเท้ารองเท้า) พระบาทสมเด็จ พระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงพระสรวลมิได้ตรัสว่ากระไร ครั้นถึงเดือน ๔ ในปีมะเมียนั้น ได้เสด็จโดยเรือพระที่นั่งพิทยัมรณยุทธ์ไปประพาสเมืองสิงคโปร์เมืองบะตาเวีย และเมืองสมารัง กล่าวไว้ในจดหมายเหตุว่า เสด็จออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๔ แรม ๔ ค่ำ เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ เมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน๕ แรม ๑๑ ค่ำ รวมเวลาที่เสด็จไปครั้งนั้น ๓๗ วัน เมื่อเสด็จกลับมาแล้ว ก็เริ่มทรงจัดการแก้ไขเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมในราชสำนักหลายอย่างกล่าวเฉพาะแต่อย่างหนึ่งคือโปรด ฯ ให้ผู้ที่เข้าเฝ้าแต่งตัวสวมถุงเท้ารองเท้า ใส่เสื้อปิดคอแบบฝรั่ง เวลาเสด็จทรงเที่ยวประพาส ก็โปรด ฯ ให้แต่งตัวใส่ถุงเท้ารองเท้าเสื้อเปิดคอและยืนเฝ้าเหมือนกัน การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมา ถ้าว่าตามความเห็นในสมัยนี้ดูก็เป็นการเล็กน้อย แต่คนในสมัยนั้นเห็นแปลกประหลาด ถึงจมื่นก่งศิลป์ (หรุ่น) เขียนลงเป็นจดหมายเหตุใน "ปูมโหร" เมื่อวันเสาร์ เดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีมะแม (พ.ศ. ๒๔๑๔) ว่า "ในข้างขึ้นเดือนนี้ข้าราชการแต่งคอเสื้อผ้าผูกคอด้วยเป็นธรรมเนียมฝรั่งธรรมเนียมนอก" และปรากฏในจดหมายเหตุของหมอบรัดเล ว่า "วันที่ ๑ กรกฎาคม (ตรงกับวันเสาร์ เดือน ๘ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔) ข้าราชการเปลี่ยนเครื่องแต่งตัวเป็นอย่างใหม่ (คือสวมถุงเท้ารองเท้าเข้าเฝ้า ฯ และยืนเฝ้าเวลาเสด็จออกไปรเวท)" ดังนี้

พยากรณ์สมเด็จมี ๑๐ ข้อ คือ

๑. มหากาฬ
๒. พาลยักษ์
๓. รักมิตร
๔. สนิทธรรม
๕. จำแขนขาด
๖. ราชโจร
๗. ชนร้องทุกข์
๘. ยุคทมิฬ
๙. ถิ่นตาขาว
๑๐. ชาว (สิ) วิไลซ์

เหตุที่จะพบพยากรณ์สมเด็จนั้นว่าเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ถึงมรณะภาพเวลาเที่ยงคืน ครั้นวันรุ่งขึ้น นายอาญาราช (อิ่ม) บิดาพระยาอารักษ์นัฏกาภรณ์ (ผล ผลวัฒนะ) ซึ่งเป็นศิษย์ต้นกุฏิ ได้ช่วยขนย้ายสิ่งของและทำความสะอาด เพื่อจัดที่ประดิษฐานศพ ได้พบพยากรณ์สมเด็จจดลงไว้ในเศษกระดาษอยู่ใต้ที่นอนเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จึงเก็บรักษาไว้ ภายหลังได้บอกเล่าให้ผู้หลักผู้ใหญ่ทราบ มีหลายคนได้วิเคราะห์ดูเหตุการณ์ต่าง ๆ เกี่ยวกับบ้านเมืองในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่เกิดขึ้นแล้วในรัชกาลหนึ่ง ๆ เห็นว่าถูกต้องตรงกับคำพยากรณ์ จึงได้จดจำบอกเล่ากันต่อ ๆ มา ดังนี้พยากรณ์สมเด็จนี้โหรแฉล้ม เลี่ยมเพชร์รัตน์ นักพยากรณ์นามอุโฆษได้เขียนคำอธิบายลงไว้ในหนังสือ "เคล็ดลับโหราศาสตร์" พิมพ์เมื่อวันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๙ ผู้ประสงค์จะทราบความพิศดารจงค้นหาหนังสือนั้นอ่านเถิด ในที่นี้จะคัดมาลงไว้เฉพาะในรัชกาลที่ ๑ พอเป็นอุทาหรณ์ ดังต่อไปนี้

"ในสมัยรัชการที่ ๑ ได้ทรงปราบดาภิเษกแล้ว เกี่ยวแก่ปราบพรรคพวกของกษัตริย์เดิมเกือบ ๘๒ ครัวเรือน และต้องทำศึกสงครามกับพม่าหลายครั้ง (ปรากฏในเรื่องไทยพม่าว่า ไทยกับพม่าทำศึกสงครามกันเมื่อในรัชกาลที่ ๑ ถึง ๗ ครั้ง) และตีเมืองทวายเป็นต้น จำต้องประกาศกฎสำคัญเช่นกฎปราบกบฏ กฎมณเฑียรบาล และกฎอัยการศึก พร้อมด้วยเหตุการณ์หลายอย่างเป็นที่น่าหวาดเสียวเกรงกลัวมาก จึงเรียกยุคนี้ว่า 'มหากาฬ' แล"

เรื่องเกี่ยวกับการพยากรณ์ของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ยังมีต่อไปพระอาจารย์เทศ วัดชนะสงคราม เล่าว่า คราวหนึ่งท่านเกิดผิดพ้องหมองใจกับพระอุดมญาณ เจ้าอาวาส มีความร้อนใจอยากจะหาที่สบายคิดว่าไปหาเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ท่านเถิด บางทีท่านจะให้โอวาทในการที่จะทำตนให้สบายได้ คิดแล้วก็ข้ามไปวัดระฆัง ท่านถามว่ามีธุระอะไรหรือจ๊ะ พระอาจารย์เทศกราบเรียนว่า หมู่นี้เกล้ากระผมไม่ใคร่จะสบายเลยจะทำอย่างไรจึงจะได้ความสบายบ้าง ท่านตอบว่าอ้อ, อยากสบายก็ให้ทำเหมือนหมาซิจ๊ะ เข้าใจไหมจ๊ะ ธรรมดาหมาเมื่อเกิดกัดกันขึ้นแล้วถ้าตัวหนึ่งทำแพ้แล้วนอนหงายเสียเจ้าตัวชนะก็ขึ้นคร่อมอยู่ข้างบนแล้วคำรามทำอำนาจ เจ้าตัวข้างล่างนั้นบางทีมันแหนบกัดเอาได้บ้างเสียอีก ไปทำดังนี้ซิจ๊ะ พระอาจารย์เทศว่า น่าประหลาดนักหนาที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ทราบได้อย่างไรว่าตัวท่านกับพระอุดมญาณเกิดทะเลาะวิวาทกัน

นายแจ่ม แจ่มใส บ้านช่างหล่อ ธนบุรี เล่าว่า เมื่อเยาว์วัยได้เป็นศิษย์อยู่กับเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ร่วมกับนายจ่าง พี่ชาย (ซึ่งภายหลังได้ที่ขุนธารกำนัล) ตามปกติทั้ง ๒ คนผลัดเปลี่ยนเวรกันนวดเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ในเวลาค่ำเสมอ ขณะที่กำลังนวดอยู่นั้น เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มักพูดว่า พรุ่งนี้หวยจะออกตัวนั้นตัวนี้ ทั้ง ๒ คนนั้นสังเกตเห็นว่า

หวยมักจะออกตรงตามที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ พูดเสมอ จึงไปบอกเล่าให้ญาติผู้ใหญ่ฟัง วันหนึ่งญาติ ๒ คนได้บอกนายแจ่ม (ในวันนั้นเป็นเวรของนายแจ่ม) ว่าคืนวันนี้ถ้าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ บอกว่าหวยจะออกตัวใด ให้จดลงในเศษกระดาษแล้วทิ้งลอดล่องไป ตนจะไปคอยรับอยู่ที่ใต้ถุนกุฏิ แต่น่าประหลาดที่ในคืนวันนั้น เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ นิ่งเฉยไม่พูดถึงเรื่องหวยเช่นเคยมา นายแจ่มจึงกราบเรียนถามว่า "หลวงพ่อพรุ่งนี้หวยจะออกตัวอะไรครับ?" เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ตอบว่า "วันนี้ฉันบอกไม่ได้ เพราะฉันกลัวหวยของฉันจะลอดล่องจ้ะ" ญาตินายแจ่ม ๒ คนที่อยู่ใต้ถุนกุฏิได้ยินดังนั้นเห็นขันกลั้นหัวเราะไม่ได้ ต่างพากันหัวเราะดังคิกคัก ๆ เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จึงชี้มือไปที่ล่องพร้อมกับพูดว่า "นั่นอย่างไรล่ะจ๊ะ" (ทั้ง ๒ เรื่องที่กล่าวมานี้ส่อว่าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ชำนาญในวิชาญาณศาสตร์เป็นอย่างยอดเยี่ยม กล่าวกันว่า ผู้ที่ไม่เชี่ยวชาญแตกฉานในศาสตร์ชนิดนี้ จะเป็นนักพยากรณ์ที่ดีเด่นไม่ได้)

ได้ฟังเล่ากันมาอีกเรื่องหนึ่ง ว่าบางทีเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เอาหนังสือใบลานกับกากะเยียเข้าไปในพระบรมมหาราชวัง กางกากะเยียเอาหนังสือวางบนนั้นเปิดหนังสือออก แล้วพยากรณ์ถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ว่าคำพยากรณ์นั้นเกี่ยวกับดินฟ้าอากาศ หรือเหตุการณ์เกี่ยวกับบ้านเมืองเช่นว่าปีนี้ ฝนจะแล้ง ข้าวแพง เกิดโรคระบาด พลเมืองเดือดร้อน ดังนี้เป็นต้น และเพราะลักษณะอาการที่ถวายพยากรณ์นั้นเป็นทำนองแปลหนังสือ จึงเลยเรียกกันว่า "แปลหนังสือในวัง"

ในตอนแก่ชรา เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เห็นจะเบื่อหน่ายที่จะพยากรณ์ให้ใคร ๆ ว่าท่านเอาน้ำปัสสาวะราดตามพื้นกุฏิ และประตูหน้าต่างกุฏิก็เปิดพอมีแสงสลัว ด้วยประสงค์จะให้ผู้ที่มาหาเสร็จกิจธุระแล้วจะได้รีบกลับ แม้การทายท่านก็ทายแต่น้อย เช่นดูคนป่วย ถ้าท่านว่า "ให้รีบกลับไป" ว่าคนป่วยตาย ถ้าหากท่านว่า "ไม่เป็นไร" ว่าคนป่วยไม่ตาย เล่ากันมาดังนี้

ว่าด้วยเรื่องใบ้หวย

ก่อนที่จะเล่าถึงเรื่องเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ใบ้หวย จะต้องย้อนไปกล่าวถึงเรื่องหวย ก.ข. ที่มีขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทรนี้ ให้ผู้อ่านทราบความเป็นเค้าเงื่อนเสียก่อน เมื่ออ่านเรื่องต่าง ๆ เกี่ยวกับเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ใบ้หวย จึงจะเข้าใจได้ตระหนัก

มูลเหตุที่จะตั้งอากรหวยขึ้นในเมืองไทยนั้น มีในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงไว้ดังนี้ว่า "เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีเถาะ (พ.ศ. ๒๓๗๔)น้ำมาก เมื่อปีมะโรง (พ.ศ. ๒๓๗๕) น้ำน้อยข้าวแพง ต้องซื้อข้าวต่างประเทศเข้ามาจ่ายขาย คนก็ไม่มีเงินจะซื้อข้าวกิน ต้องรับจ้างทำงานคิดเอาข้าวเป็นค่าจ้าง เจ้าภาษีนายอากรก็ไม่มีเงินจะส่ง ต้องเอาสินค้าใช้ค่าเงินหลวง ที่สุดจนจีนผูกเปียก็ไม่มีเงินจะให้ต้องเข้ามารับทำงานในกรุง ฯ จึงทรงพระราชดำริแคลงไปว่า เงินตราบัว เงินตราครุฑ เงินตราประสาท(คือเงินบาทพดด้วงที่ทำเมื่อในรัชกาลที่ ๑-๒-๓) ได้ทำใช้ออกไปก็มากหายไปเสียหมด ทรงสงสัยว่าคนจะเอาเงินไปซื้อฝิ่นมาเก็บไว้ขายในนี้จึงโปรดให้จับฝิ่นเสียเป็นอันมาก ตัวเงินก็ไม่มีขึ้นมา แลจีนหงพระศรีชัยบาล (ตำแหน่งเป็นนายอากรสุรา เรียกกันว่า เจ๊สัวหง) จึงกราบทูลว่า เงินนั้นตกไปอยู่ที่ราษฎรเก็บฝั่งดินไว้มากไม่เอาออกใช้ ถ้าอย่างนี้ที่เมืองจีนตั้งหวยขึ้นจึงมีเงินมา จึงโปรด ฯ ให้จีนหงตั้งหวยขึ้น" ดังนี้แลมีในจดหมายเหตุอีกแห่ง ๑ (นายกล่ำกล่าวไว้ในกลอนเพลงยาวกำเนิดหวย) ว่าเจ๊สัวหงแรกออกหวยเมื่อเดือนยี่ ปีมะแม ก็ต้องกระแสพระราชนิพนธ์ จึงยุติได้เป็นแน่ว่า การเล่นหวยแรกมีขึ้นในเมืองไทยในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีมะแม จุลศักราช ๑๑๙๗ ตรงกับปี พ.ศ. ๒๓๗๘

เมื่อแรกเจ๊สัวหงทำอากรนั้น โรงหวยตั้งอยู่ในกำแพงเมืองใกล้สะพานหัน (ภายหลังย้ายโรงหวยมาอยู่ริมสะพานข้ามคลองหลอดเหนือประตูสามยอด) ออกหวยเวลาเช้าวันละครั้ง ต่อมาไม่ช้าพระศรีวิโรจน์ (ดิศ) เห็นเจ๊สัวหงมีกำไร จึงกราบบังคมทูลขอตั้งโรงหวยอีกโรง ๑ อยู่บางลำภู (บน) ออกหวยเวลาค่ำวันละครั้ง หวยจึงมีเป็น ๒ โรงเรียกกันว่าโรงเช้าโรง ๑ โรงค่ำโรง ๑ ต่อมาหวยโรงพระศรีวิโรจน์ทำการไม่เรียบร้อย ที่สุดอากรหวยจึงไปรวมอยู่ที่โรงเจ๊สัวหงแห่งเดียว เป็นต้นเหตุที่จะให้ออกหวยเป็น ๒ เวลา และคงเรียกตามมูลเหตุเดิมว่า หวยโรงเช้าเวลา ๑ โรงหวยเวลาค่ำเวลา ๑ มาจนกระทั่งเลิกอากรหวย

เมื่อแรกจะเกิดหวยขึ้นในเมืองจีน มีผู้เอาชื่อคนมาตั้งเป็นตัวหวย ๓๔ ตัว ครั้นต่อมามีผู้คิดเพิ่มตัวหวยขึ้นอีก ๒ ตัว เมื่อแรกหวยมีเข้ามาในเมืองไทย จึงมีจำนวนหวย ๓๖ ตัวด้วยกัน และหวย ๓๖ ตัวนั้นในเมืองจีนเขาเรียกตามชื่อคนที่สมมุติเอามาเป็นตัวหวย ที่โรงหวยทำเป็นฉากเขียนเครื่องหมายไว้หลายอย่าง เพื่อจะให้คนแทงรู้จักตัวหวยคือ

เขียนภาพรูปคนซึ่งสมมุติเป็นหวยอย่าง หนึ่ง

เขียนหนังสือจีนกำกับรูปภาพ บอกชื่อคนที่เป็นหวยอย่าง หนึ่ง

เขียนรูปสัตว์อันสมมุติว่าเป็นชาติก่อนของคนที่เป็นตัวหวยกำกับไว้ให้เป็นที่สังเกตด้วยอีกอย่าง หนึ่ง

แต่เมื่อเอาหวยเข้ามาเล่นในเมืองไทย ไทยอ่านหนังสือจีนไม่ออกและพูดภาษาจีนไม่ได้ เห็นแต่ฉากรูปหวยก็รู้ไม่ได้ว่าเป็นตัวไหน ๆ เจ๊สัวหงจึงคิดอ่านเอาตัวอักษรไทยเข้าหมายกำกับ เพื่อให้ไทยรู้จักตัวหวย ดังนี้ คือ

อักษร ก หมายตัวอุปราช ชื่อสามหวย ชาติเป็นชนี

อักษร ข หมายตัวนายทหาร ชื่อง่วยโป๊ ชาติเป็นเต่า

อักษร ฃ หมายตัวขุนนางผู้ใหญ่ที่จอหงวน ชื่อเจียมกวย ชาติเป็นปลา

อักษร ค หมายผู้หญิงชาวตลาด ๒ คน ชื่อหะตั๋ง ชาติเป็นหอยแครง

อักษร ฅ หมายตัวภรรยาเจ้าเมืองชื่อเม่งจู ชาติเป็นปลาตะเพียน

อักษร ฆ หมายตัวหลวงจีน ชื่อยิดซัว ชาติเป็นไก่

อักษร ง หมายตัวนายทหารโจร ชื่อจีเกา ชาติเป็นสิงโต

อักษร จ หมายตัวนางชี ชื่ออันสือ ชาติเป็นแมวป่า

อักษร ฉ หมายตัวคนฆ่าหมูขาย ชื่อจีติด ชาติเป็นแมวลาย

อักษร ช หมายตัวพลเมือง ชื่อฮกซุน ชาติเป็นสุนัข

อักษร ซ หมายตัวคนโซ ชื่อแชหงวน ชาติเป็นไก่

อักษร ฌ หมายตัวขุนนาง ชื่อฮวยกัว ชาติเป็นไก่ฟ้า

อักษร ญ หมายตัวคนใช้ของเจ้าเมือง ชื่อย่องเซ็ง ชาติเป็นห่าน

อักษร ด หมายตัวหลวงจีนเป็นที่ปรึกษา ชื่อกวางเหม็ง ชาติเป็นม้า

อักษร ต หมายตัวคนแจวเรือจ้าง ชื่อบิ๋ดติด ชาติเป็นหมู

อักษร ถ หมายตัวขุนนาง ชื่อพันกุ้ย ชาติเป็นหอยสังข์

อักษร ท หมายตัวนางงาม ชื่อเชี่ยงเจียว ชาติเป็นนกอีแอ่น

อักษร ธ หมายตัวเจ้าเมือง ชื่อไท้เผ็ง ชาติเป็นมังกร

อักษร น หมายตัวหลวงจีน ชื่อเทียนสิน ชาติเป็นปู

อักษร บ หมายตัวหลวงจีน ชื่อเจหลี ชาติเป็นตะพาบน้ำ

อักษร ป หมายตัวพลเมือง ชื่อกังสือ ชาติเป็นงู

อักษร ผ หมายตัวคนตกเบ็ด ชื่ออิวหลี ชาติเป็นเหยี่ยว

อักษร ฝ หมายตัวคนโซ ชื่อง่วนกุ้ย ชาติเป็นกุ้งฝอย

อักษร พ หมายตัวคนโซ ชื่อกิดปิ้น ชาติเป็นแกะ

อักษร ฟ หมายตัวลูกเขยเจ้าเมือง ชื่อเกากัว ชาติเป็นกา

อักษร ภ หมายตัวโจรที่เป็นแม่ทัพ ชื่อคุนซัว ชาติเป็นเสือ

อักษร ม หมายตัวขุนนางนายทหาร ชื่อหันหุน ชาติเป็นควาย

อักษร ย หมายตัวขุนนาง ชื่อฮ่องขุน ชาติเป็นนกยูง

อักษร ร หมายตัวน้องสาวเจ้าเมือง ชื่อกินเง็ก ชาติเป็นผีเสื้อ

อักษร ล หมายตัวหลวงจีน ชื่อเทียนเหลียง ชาติเป็นปลาไหล

อักษร ว หมายตัวหลวงจีน ชื่อแชหุน ชาติเป็นนกกระสา

อักษร ส หมายตัวขุนนาง ชื่อฐะไฮ้ ชาติเป็นกบ

อักษร ห หมายตัวคนขายถ่าน ชื่อบ้องหลิม ชาติเป็นผึ้ง

อักษร ฬ หมายตัวคนโซ ชื่อง่วนเกิด ชาติเป็นเนื้อทราย

อักษร อ หมายตัวนักเรียน ชื่อบ้วนกิ่ม ชาติเป็นงูดิน

อักษร ฮ หมายตัวขุนนางนายทหารรักษาด่าน ชื่อเจี๋ยสูน ชาติเป็นหมูป่า

เพราะที่อาศัยอักษรไทยเข้ากำกับดังนี้ รัฐบาลจึงเรียกว่า "อากรหวย ก.ข." และพวกไทยที่เล่นหวยจึงมักเรียกตัวหวยด้วยชื่อตัวอักษรและชื่อจีนกำกับกัน ดังเช่นว่า "กอสามหวย ของ่วยโป๊ สอฐะไฮ้" เป็นต้น บางตัวก็เอาคำไทยใช้แทนชื่อหลวงจีน เช่นว่า "จอหลวงชีฉอขายหมู ตอเรือจ้าง" บางตัวก็เอาภาษาไทยเข้าแทนทีเดียว ดังเช่น "ผอผี ฝอฝน ฟอไฟ" ฉะนี้ก็มี แต่ส่วนจีนถึงในเมืองนี้ เขาเรียก ชื่อตัวหวยแต่ตามภาษาจีนว่า "สามหวย" และ "ง่วยโป๊" เป็นต้น หาได้เรียกตัวอักษรไทยด้วยไม่

อนึ่งเมื่อเราเอาหวยเข้ามาเล่นในเมืองนี้ เล่นเต็มตามแบบจีน คือ ในหวย ๓๖ ตัวนั้นถ้าออกตัวใดแล้วต้องเว้นหวยตัวนั้นและอื่น ที่มีชื่อพ้องกันเสีย ๓ วัน จึงจะเอากลับมาออกได้อีก จะยกตัวอย่างดังออกตัว บ. แจหลี ตัว ผ. อิวหลี จะออกภายใน ๓ วันไม่ได้ ฉะนี้เป็นต้น เล่ากันว่าเมื่อหวยยังมี ๒ โรง เจ๊สัวหงออกตัว ง. จีเก่า มีคนแทงถูก ไม่ยอมให้เงินทำนองหาว่าเป็นตัวพ้องกับตัว ฟ. เกากัว หรือ ฉ. จีติด ที่ได้ออกแล้วอย่างไรอย่างหนึ่ง เกิดวิวาทถึงจะตีรันฟันแทงกันครั้ง ๑ ฝ่ายข้างโรงพระศรีวิโรจน์ก็เกิดเหตุด้วยเรื่องออกตัว ท. ไท้เผ็งครั้ง ๑ แต่เป็นเหตุอย่างไรหาปรากฏไม่ถึงรัฐบาลต้องว่ากล่าวจึงตกลงตัวหวยเสีย ๒ ตัว คงให้มีแต่ ๓๔ ตัว แต่ยอมให้ออกติดต่อกันได้ ไม่ต้องเว้น ๓ วันตามแบบจีน จึงได้ยกตัว ง. จีเกา และตัว ธ. ไท้เผ็งอันเป็นตัวเกิดความเสีย ไม่ได้ออกแต่นั้นมา

ข้อใหญ่ใจความอันสำคัญของคนแทงหวย ก็คือที่จะคิดให้ถูกว่าหวยจะออกตัวใดแล้วดักแทงหวยตัวนั้น การเลือกตัวหวยที่จะแทงนี้เรียกว่าหาหวยดี มีวิธีของนักเล่นหวยหลายอย่าง บางคนก็คิดเดาใจขุนบาลว่าออกหวยตัวใด ตามตำราการพนันที่เรียกว่า คิดโสหส บางทีก็สืบถามตรวจตราหาเค้าเงื่อนว่า ขุนบาลจะออกหวยตัวไหนในวันหนึ่งวันใดมีวิธีหลายอย่างเหมือนกัน เบื้องต้นก็คือพยายามที่จะถามตัวขุนบาลเองขุนบาลถูกถามรำคาญ จึงจ้างคนคิดใบ้หวยลวงบอกไว้ที่หน้าโรงหวยทุกวัน แต่บางคราวขุนบาลถูกผู้ที่อยู่ใกล้ชิดอ้อนวอนถามใบ้ให้จริง ๆ เขาแทงถูกก็มีบ้าง ยังพวกที่หาหวยดีโดยทางวิทยาคม เช่นบนบานขอหวยต่อวัตถุ และบุคคลที่นับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ก็มี แม้ที่สุดจนพระพุทธรูปหรือต้นไม้ก็มีคนไปอธิษฐานขัดถูดูรอยตัวหวยเผื่อจะผลุดโผล่มาให้บ้าง ยังมีการขอหวยดีโดยวิธีอื่น ๆ อีกจะงดไว้ จะยกตัวอย่างแต่ที่ขอต่อบุคคล และไม่กล่าวถึงพวกอสัจอลัชชีที่ให้หวยเขาโดยมิจฉาชีพ บางทีคนดี ๆ เช่นพระสงฆ์ซึ่งคนทั้งหลายนับถือคุณวุฒิ ถ้าองค์ไหนชอบประพฤติแปลก ๆ ก็มักมีคนเลยเข้าใจไปว่าท่าน ใบ้หวยให้เป็นทาน ดังเช่นเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เมื่อพวกนักเลงหวยเห็นท่านประพฤติแปลก ๆ อย่างนั้น ก็จับเลศนัยมาคิดแทงหวยถูกนับเนือง ๆ จึงเกิดเลื่องลือว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ใบ้หวยแม่นด้วยประการฉะนี้ อันเรื่องเกี่ยวกับเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ใบ้หวยนั้นได้ฟังเล่ากันมาหลายเรื่องจะเขียนลงไว้แต่บางเรื่องดังต่อไปนี้

เรื่องหนึ่งว่าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้จัดสิ่งของเครื่องกฐินลงเรือแล้วแจวขึ้นไปว่าจะทอดกฐินที่วัดแขวงจังหวัดอ่างทอง ไปจอดพักนอนอยู่ ณ ที่แห่ง ๑ ขโมยขึ้นลักเอาเครื่องกฐินนั้นไปหมด ท่านตื่นขึ้นแล้วดีใจเลยให้กลับล่องลงมา ใครถามท่านว่าทอดกฐินแล้วหรืออย่างไรท่านตอบว่า "ฉันได้บริจาคแล้ว ฉันขอแบ่งส่วนบุญให้นะจ๊ะ" ครั้นมาถึงบ้านบาง

ตะนาวศรี แขวงจังหวัดนนทบุรี ท่านได้ซื้อหม้อบรรทุกเต็มเรือมา ใครถามท่านว่าซื้อไปทำไม ท่านตอบว่า "เอาไปแจกชาวบางกอกเขาจ้ะ" แล้วก็แจกหม้อนั้นเรื่อยไป เข้าคลองบางลำภูออกคลองสะพานหัน แล้วแจวขึ้นไปจนถึงวัดระฆัง เขาว่าวันนั้นหวยออกตัว ม. หันหุนเชิด (คือออกตัว ม. ทั้งเช้าค่ำ)

เรื่องหนึ่งว่า เขาอาราธนาเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปเป็นอุปัชฌาย์บวชนาคที่วัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิ์ ฯ) ว่านาคนั้นชื่อกรุด โยมท่านเจ้าคุณพระธรรมวโรดม (อยู่) วัดสระเกศ ถึงเวลาท่านก็ข้ามไปเขาเอาคานหามมารับท่านที่ท่า ท่านขึ้นคานหามมีคนกั้นสัปทนถวายไปตามทางเวลานั้นเผอิญมีลมพัดแรง พัดเอาสัปทนที่กั้นนั้นหมุนไป ท่านก็ทำหมุนไปบนคานหามตามสัปทนนั้น ท่านจะบอกให้หวยหรืออย่างไรไม่มีใครทราบว่าในวันนั้นหวยออกตัว ม. หันหุนด้วย

เรื่องหนึ่งว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มาที่วัดมหาธาตุด้วยกิจธุระ มีพระองค์ ๑ ไปคอยอยู่ที่ประตูวัดทางที่ท่านจะออก พอท่านออกไปถึงพระองค์นั้นก็กราบเรียนว่า "กระผมจะมาขอหวยหลวงพ่อเขาลือกันว่าหลวงพ่อให้หวยแม่น" ท่านตอบว่า "จะมาขอฉันเลยจ้ะ" แล้วท่านก็หลีกไป เขาว่าวันนั้นหวยออก ย. ฮ่องชุน และตัว จ. อันสือ แต่พระองค์นั้นไม่ถูก

เรื่องหนึ่งว่า มีเด็กหญิงรุ่นสาวคน ๑ พายเรือเข้าไปขายขนมจีนในคลองวัดระฆัง (กุฏิเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ อยู่ริมคลองนั้น) ท่านได้ให้ศิษย์ซื้อขนมจีนมาฉัน ๒ จาน เสร็จแล้วจะชำระเงิน เด็กหญิงนั้นบอกว่า "หนูไม่รับเงิน หนูถวายหลวงปู่ค่ะ" ท่านว่า "ขนมจีน ๒ จานน่ะแม่หนู" แม้เด็กหญิงนั้นจะกล่าวอย่างไร ๆ ท่านก็ยังพูดย้ำอยู่ว่า "๒ จานน่ะแม่หนู" จนเด็กหญิงนั้นพายเรือเลยกุฏิไปแล้ว ท่านก็ยังร้องบอกไปดังนั้นอีก เมื่อกลับถึงบ้านเด็กนั้นได้เล่าเรื่องให้บิดามารดาฟัง ฝ่ายบิดามารดาจะคิดกันอย่างไรไม่ทราบ ได้แทงหวยตัว จ. อันสือ ทั้งเช้าค่ำก็ถูกว่าได้เงินหลายร้อยบาท

เรื่องหนึ่งว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปเทศน์ที่บ้านแห่งหนึ่งทางวังหลัง ว่าเทศน์ในพรรษา ๓ วันยก ในวันหนึ่งพอท่านให้ศีลบอกศักราชแล้ว ท่านได้หยิบเอายาฉุนในพานหมากมาชื่อยู่สักพักหนึ่งแล้วยถาสัพพี ลงจากธรรมาสน์ ในวันนั้นหวยออกตัว ย. ฮ่องชุน ได้ยินว่าพวกที่มาฟังเทศน์ในวันนั้นถูกหวยกันหลายคน

เรื่องหนึ่งว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปเทศน์ที่วัดบางปะกอก จังหวัดธนบุรีโดยเรือเก๋ง ก่อนที่ท่านจะไปเทศน์นั้นหวยได้ออก ฆ. ยิดซัวและตัว พ. กิดบี๋น มาแล้วขากลับมาถึงปากคลองบางกอกใหญ่ท่านได้ออกมายืนอยู่ที่หน้าเก๋งเรือ มือหนึ่งถือพานหมาก (ทองเหลือง) อีกมือหนึ่งเอาสากตำหมากเคาะพานนั้น พร้อมกับร้องบอกว่า "ฉันกลับแล้วจ้ะ ๆ" ตลอดทางจนถึงวัดระฆัง ว่าในวันนั้นหวยออกตัว ฆ. ยิดซัว กับตัว พ. กิดบี๋น ซ้ำอีก

เรื่องหนึ่งว่า ในปีหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้แต่งวัดรับเสด็จกฐินเอาตุ๊กตากระดาษที่เขาทำเป็นรูปช้างมาตั้งรายตามกำแพงแก้วพระอุโบสถ พวกนักเลงหวยที่ไปในกระบวนพระกฐินวันนั้น เอาช้างเป็นนิมิตแทง ฉ ช ฌ ในวันนั้นหวยออกตัว ฌ. ฮวยกัว ว่ามีคนถูกกันมาก

เรื่องหนึ่งว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ข้ามฟากไปฝั่งพระนครด้วยกิจธุระอย่างหนึ่ง พบชายหญิง ๒ คนผัวเมียนั่งอยู่ในเรือ ซึ่งบรรทุกแตงโมเต็มลำจอดอยู่ที่ท่าช้างวังหลวง ทั้ง ๒ คนนั้นมีอาการส่อว่ามีความทุกข์ใจอย่างใดอย่างหนึ่ง ถามได้ความว่า บรรทุกแตงโมมาขายหลายวันแล้วก็ยังขายไม่ได้ เป็นทุกข์กลัวจะขาดทุน ท่านจึงรับซื้อแตงโมนั้นทั้งหมด เมื่อให้ศิษย์ชำระเงินแล้ว ท่านได้บอกคืนแตงโมให้เป็นสิทธิแก่ชายหญิงนั้นแล้วหลีกไป ข่าวเรื่องเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ซื้อแตงโมได้แพร่สะพัดไปโดยรวดเร็วราวกับไฟไหม้ป่า ว่าพวกนักเลงหวยถือเอาแตงโมเป็นนิมิตแทงตัว ม. หันหุน ก็ถูก

เรื่องหนึ่งว่า มีชายคน ๑ อยากแทงหวย จะขอไปกับเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ก็เกรงท่านจึงให้บุตรชายอายุราว ๗–๘ ขวบไปขอ พอเด็กนั้นบอกขอหวย ท่านก็ทำหน้าตาถมึงทึง จนเด็กนั้นตกใจกลัว กลับไปเล่าให้บิดาฟัง ว่าท่านไม่ให้หวย แต่ท่านทำหน้าเหมือนยักษ์ เขาว่าบิดาเด็กนั้นได้แทงตัว ย. ฮ่องชุนก็ถูกรวยมาก

เรื่องหนึ่งว่า หลวงสวัสดิ์นคเรศ (กล่อม จันทนบุบผา) เล่าว่าเมื่อเป็นเด็กอยู่วัดระฆังวันหนึ่งไปเล่นกับเพื่อนเด็ก ๆ ที่ในลานโบสถ์ ได้เห็นเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มือหนึ่งถือย่ามใบเล็ก อีกมือหนึ่งถือย่ามใบใหญ่ลากรอบ ฯ โบสถ์ ทั้งตัวหลวงสวัสดิ์ ฯ และเด็กอื่น ๆ ต่างเห็นแปลกและขบขัน ได้บอกเล่าให้ใครต่อใครอีกหลายคนฟัง ในวันนั้นหวยออกตัว ญ. ย่องเซ็ง และตัว ย. ฮ่องชุน ว่ามีคนถูกกันหลายคน

อีกเรื่องหนึ่งว่า นางพุก สวัสดิ์นคเรศ เล่าว่า เมื่อยังเป็นเด็กไว้จุก อายุอยู่ในราว ๑๒ ขวบได้ไปกับมารดาในงานฉลองศาลาฟังธรรมที่ในตรอกเจ๊สัวเนียม (ตรอกอิศรานุภาพ) เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปเทศน์ในงานนั้นด้วย ก่อนจะเทศน์เจ้าภาพได้ถวายไตรให้ครองไตร ๑ ขณะที่กำลังครองไตรนั้น มีหลายคนได้เห็นท่านคาดเชือกปอแทนรัดประคตเอวต่างรู้สึกขบขัน ที่เข้าใจว่าท่านใบ้หวยให้ก็มี ในวันนั้นหวยออก ป. กังสือ แต่จะมีใครถูกบ้างหาทราบไม่

ว่าด้วยเรื่องเบ็ดเตล็ด

ในตอนนี้ จะพรรณนาด้วยเรื่องเบ็ดเตล็ดเกี่ยวกับประวัติเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาค

ที่ ๒๕ กล่าวว่าเดิมมีนาหลวงอยู่ในทุ่งบางกะปิริมคลองแสนแสบแห่งหนึ่งถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ให้สร้างสระบัวที่เสด็จประพาสแห่งหนึ่งเหมือนที่มีเมื่อครั้งกรุงเก่า ขุดสระใหญ่ ๒ สระติดต่อถึงกัน สระในอยู่ข้างเหนือเป็นที่เสด็จประพาส สระนอกอยู่ข้างใต้เป็นที่มหาชนไปเล่นเรือ ดินที่ขุดขึ้นจากสระทิ้งทำเป็นเกาะน้อยใหญ่หลายเกาะ ที่ฝั่งก็ถมที่ทำเป็นสวนแล้วขุดคลองไขน้ำจากคลองแสนแสบทำทางเรือเข้าในสระ ที่ฝั่งสระในข้างด้านเหนือไปจนฝั่งคลองแสนแสบ ตั้งบริเวณพลับพลาที่เสด็จประทับ มีพระที่นั่ง ๒ ชั้น ที่ประทับแรมอยู่ริมสระ มีพลับพลาที่เสด็จออกและโรงละคร เรือนข้างในครบทุกอย่าง พระราชทานนามให้เรียกที่สระบัวซึ่งทรงสร้างใหม่ รวมกันทั้งตำบลว่า "ปทุมวัน" แล้วโปรด ฯ ให้สร้างพระอารามขึ้นที่ริมสระนอกข้างด้านตะวันตกพระอารามหนึ่งพระราชทานนามว่า "ปทุมวนาราม" ให้เป็นวัดของสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี (เมื่อเริ่มสร้างปทุมวัน ยังไม่มีถนนออกไปจากพระนคร ต้องไปแต่ทางเรือ) ดังนี้เล่ากันว่า ครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ มีพระราชประสงค์ทรงบาตรในสระนั้นโปรด ฯ ให้อาราธนาพระสงฆ์สมณศักดิ์ผู้ใหญ่ผู้น้อย ลงเรือสำปั้นเล็ก (อย่างที่เรียกว่า เรือบิณฑบาต) พายไปรับบาตร ว่าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ รับบาตรแล้วก็ไม่กลับ ยังพายวนเวียนอยู่หน้าพระที่นั่ง บางทีพายเข้าไปใกล้เรือพระราชาคณะที่จอดคอยรับบาตรอยู่นั้น แล้วยกพายขึ้นบังศีรษะพระรูปนั้น บอกว่าฉันบังแดดให้นะจ๊ะ" พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทอดพระเนตรเห็น มีพระราชดำรัสว่า "เขาให้แล้วยังไม่ไปอีก เที่ยวพายวนเวียนอยู่นี่เอง จะเอาอะไรอีกเล่า ?" เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ถวายพระพรว่า เกรงพระราชาคณะ ที่แก่เฒ่าและพายเรือไม่เป็น ถ้าเรือล่มลงก็จะได้ช่วยท่าน แล้วก็พายเลยกลับไป กล่าวกันว่าแต่นั้นมาก็เลิกมิได้ทรงบาตรในสระนั้นอีก

วิเคราะห์ดูเห็นน่าประหลาด ที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ วิตกถึงพระแก่เฒ่าที่ไม่ชำนาญพายเรือเกรงเรือจะล่มนั้นได้ปรากฏเป็นความจริงขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๕ จะเล่าแทรกลงไว้ตรงนี้ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๖ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นไปประทับที่พระราชวังบางปะอิน ๒ ครั้ง โปรด ฯ ให้นิมนต์พระสงฆ์วัดนิเวศน์ธรรมประวัติกับวัดชุมพลนิกายรามเข้าไปรับบิณฑบาตที่ในพระราชวัง ๒ ครั้ง ครั้งแรกบิณฑบาตทางบก ใช้สะพายบาตรมีสายโยคตามอย่างโบราณ อยู่ข้างจะลำบากแก่พระธรรมยุติ เพราะเคยอุ้มบาตร ต้องฝึกหัดซักซ้อมรับบาตรสะพายโยค ด้วยเกรงว่าฝาบาตรหรือแม้ตัวบาตรจะพลัดตกลง ครั้งหลังเข้าไปรับบิณฑบาตทางเรือพระสงฆ์ต่างลงเรือสำปั้นเล็กมีบาตรตั้งข้างหน้าพายไปเองเหมือนอย่างไปเที่ยวรับบิณฑบาต โดยปกติ พระสงฆ์บางองค์ไม่ชำนาญในการพายเรือ เพราะโดยปกติไม่ค่อยออกรับบาตรทางเรือ ไปได้ความลำบากก็มีได้ยินว่าเรือพระครูธรรมทิวากร (โห้) เจ้าอาวาสวัดชุมพล ฯ เข้าไปล่มที่ในพระราชวัง ต้องช่วยกันเอะอะดังนี้

มีเรื่องหนึ่งว่าด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ พระราชทานต้นโพธิ์พระศรีมหาโพธิ์ไปปลูกตามพระอารามหลวง ซึ่งเนื่องในเรื่องประวัติเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จะกล่าวถึงเรื่องต้นโพธิ์พระศรีมหาโพธิ์ที่นำมาปลูกในเมืองไทยก่อน ต้นโพธิ์พระศรีมหาโพธิ์มีอยู่ในเมืองไทยแต่โบราณ ล้วนได้พันธุ์มาจากต้นที่พระเจ้าอโศกมหาราชส่งไปปลูกไว้ที่เมืองอนุราชบุรีในลังกาทวีปนั้น ครั้งที่สุดปรากฏในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทรว่า เมื่อรัชกาลที่ ๒ พระอาจารย์เทพผู้เป็นนายกสมณทูตไทยกลับจากลังกา เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๓๖๑ ได้ต้นโพธิ์เมืองอนุราชบุรีมาถวายพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ๓ ต้น โปรด ฯ ให้ปลูกไว้ในวัดมหาธาตุ ฯ ต้นหนึ่ง วัดสุทัศน์ ฯ ต้นหนึ่ง และวัดสระเกศ ฯ ต้นหนึ่ง ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้ แต่พันธ์พระศรีมหาโพธิ์ที่เมืองไทยได้ตรงมาจากพุทธคยา เพิ่งปรากฏว่าได้มาเมื่อรัชกาลที่ ๔ ด้วยพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงศึกษาทราบเรื่องพุทธเจดีย์ในอินเดียก่อนผู้อื่น ทรงขวนขวายหาพันธุ์พระศรีมหาโพธิ์ที่พุทธคยา ได้เมล็ดมายังเมืองไทยเป็นครั้งแรก เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุญนาค) กล่าวไว้ในหนังสือพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ตอนว่าด้วยบูรณะปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ (ปีวอก โทศก พ.ศ. ๒๔๐๓) ว่าต้นโพธิ์ที่โปรด ฯ ให้ปลูกไว้ ๔ มุมบริเวณนั้น "ได้ผลมาแต่เมืองพุทธคยาบุรี ว่าเป็นหน่อเดิมที่พระได้ตรัสพระมหาโพธิ์นั้นมีพระระเบียงล้อมถึง ๗ ชั้น พวกพราหมณ์หวงแหนอยู่นักหนา เจ้าเมือง (คือไวสรอย) อังกฤษจึงไปขอเอาผลและใบถวายเข้ามา" พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเพาะเมล็ดพระศรีมหาโพธิ์นั้นขึ้นเป็นต้นพระราชทานไปปลูกตามพระอารามหลวง กล่าวกันว่าเมื่อโปรด ฯ พระราชทานต้นพระศรีมหาโพธิ์ไปปลูกตามวัดหลวงนั้น เจ้าพนักงานได้มีหมายแจ้งไปยังเจ้าอาวาสให้ไปรับต้นพระศรีมหาโพธิ์มาปลูก เจ้าอาวาสทั้งหลายก็เอาเรือจ้างบ้าง และเรืออะไรต่ออะไรบ้างไปรับ ฝ่ายเจ้าประคุณสมเด็จกลับมีลิขิตตอบไปว่า ท่านไปรับไม่ได้ด้วยเกรงจะเป็นการดูหมิ่นเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดินไป ควรให้เจ้าหน้าที่นำเรือกัลยาไปรับต้นพระศรีมหาโพธิ์แล้วมีเรือดั้งนำ เชิญไปพระราชทานตามวัดจึงจะสมควรแก่พระเกียรติยศ เจ้าพนักงานได้นำลิขิตนั้นขึ้นกราบบังคมทูลดำรัสว่า "ถูกของท่าน" ทีนี้วัดที่รับต้นพระศรีมหาโพธิ์ไปแล้วก็ต้องนำมาส่งคืน เจ้าพนักงานก็ต้องเชิญต้นพระศรีมหาโพธิ์ลงเรือกัลยา มีเรือขบวนแห่ไปส่งตามพระอารามหลวงต่อไป

คำนมัสการโพธิพฤกษเจดีย์ ที่เรียกกันว่า "วันทาสีมา" กล่าวกันว่าเป็นของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ คำนมัสการนั้นว่าดังนี้

วนฺทามิ อาราเม พทฺธสีมายํ โพธิรุกฺขํ เจติยํ สพฺพเม โทสํ ขมถ เม ภนฺเต สาธุ สาธุ อนุโมทามิ

คำแปล

ข้าพเจ้าขอไหว้ซึ่งพระโพธิพฤกษเจดีย์ ณ พัทธสีมาในพระอาราม ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านทั้งหลายจงลดโทษทั้งปวงแก่ข้าพเจ้า ดีละ ดีละ ข้าพเจ้าขออนุโมทนา ฯ

ได้พึ่งเล่ากันมา ว่าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เกรงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ จะทรงผักใฝ่แต่ในเรื่องละครท่านใคร่จะทูลเตือน แต่จะทูลเตือนโดยตรงก็เกรงพระราชอัธยาศัย วันหนึ่งท่านจึงแสร้งทำเป็นปริศนาธรรม คือจุดไต้ถือเข้าไปในวังเวลากลางวันแสก ๆ เป็นประหนึ่งว่าที่ในพระราชฐานมีแต่กลางคืนไม่มีกลางวันเลย เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทอดพระเนตรเห็น ดำรัสว่า "ขรัวเขารู้แล้ว ๆ" ว่าแล้วท่านเอาไต้นั้นทิ่มกับกำแพงวังดับไฟ แล้วเดินกลับออกมา

คราวหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ รับสั่งถามเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ณ ที่รโหฐานว่าการเสพเมถุนธรรมเพียงครั้งเดียวจะเกิดบุตรได้หรือไม่ ท่านถวายพระพรว่า "การเสพเมถุนธรรมแม้ครั้งเดียวย่อมจะมีบุตรได้ อุปมาว่าหินดีเหล็กดีประกอบกับเชื้อดีด้วย ตีที่เดียวไฟก็ติด" แล้วท่านได้ยกกัฏฐหาริชาดกมาวิสัชนาถวายเป็นอุทาหรณ์ ความสังเขปว่าในอดีตกาล มีพระมหากษัตริย์องค์หนึ่งทรงพระนามว่า พระเจ้าพรหมทัตเสวยราชสมบัติในเมืองพาราณสี วันหนึ่งเสด็จประพาสพระราชอุทยานทอดพระเนตรเห็นหญิงสาวคน ๑ กำลังเก็บฟืนและร้องเพลงอยู่ต้องพระราชหฤทัย ได้เสด็จอยู่ร่วมเพียงครู่ (ครั้ง) เดียว ขณะนั้นพระโพธิสัตว์ได้ถือปฏิสนธิในครรภ์แห่งหญิงนั้น นางก็เริ่มมีครรภ์แต่นั้นมาดังนี้

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปเทศน์วัดศรีประวัติ จังหวัดนนทบุรี จะมีงานอะไรไม่ทราบแน่ ก่อนเทศน์ท่านได้นั่งพักบนอาสน์สงฆ์ในศาลาการเปรียญ สนทนาอยู่กับพวกอุบาสกอุบาสิกามีอุบาสกคนหนึ่ง กราบเรียนถามว่า "ตัวทิฐินั้นอย่างไร?" ท่านตอบว่า "ถ้าอยากรู้ตัวทิฐิ เดียวก็รู้จ้ะ ครั้นถึงเวลาเทศน์เจ้าภาพจึงจุดเทียนที่ธรรมาสน์ ปี่พาทย์ก็เริ่มบรรเลงเพลงสาธุการ แต่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ยังคงนั่งเฉยอยู่ มีใครคนหนึ่งกราบเรียนว่า "ถึงเวลาแล้ว ขออาราธนาพระเดชพระคุณท่านจึงว่า "นี่แหละคือตัวทิฐิละจ้ะ" แล้วลงจากอาสน์สงฆ์ขึ้นธรรมาสน์เทศน์ต่อไป

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปในกิจนิมนต์ที่บ้านแห่ง ๑ ที่ปลายคลองบางแวก จังหวัดธนบุรี ท่านกำหนดว่าจะไปฉันเพลที่วัดโตนดจึงให้จัดเตรียมอาหารคาวหวานไปพร้อม สั่งศิษย์ว่าถ้าถึงวัดโตนดให้ปลุกท่านด้วย พอออกเรือท่านก็จำวัดมาตลอดทาง เมื่อเรือย่างเข้าเขตวัดโตนดก็ประจวบกับตีกลองเพลพอดี ศิษย์ที่แจวเรือทั้ง ๒ คนนั้นไม่สันทัดในหนังสือ

จึงอ่านนามวัดที่ป้ายว่า "วัดโต–นด" และคิดเห็นกันว่า วัดโตนดคงจะอยู่ข้างหน้า จึงแจวเรือกันต่อไป พอเรือเลยวัดโตนดไม่ไกลมัก เผอิญเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ตื่นขึ้น ถามศิษย์ได้ความว่า "เวลานี้ ๕ โมงเช้า ที่วัดโตนดตีกลองเพลแล้ว" ท่านจึงให้ศิษย์แจวเรือกลับไปฉันเพลที่วัดนั้น (ว่าการที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ทำดังนั้น ด้วยท่านประสงค์จะทำโทษศิษย์โดยปริยาย ในข้อที่อ่านนามวัดไม่ถูก)

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ รับนิมนต์ไปในงานที่วัดแห่งหนึ่งนัยว่าเป็นงานเทศกาลตรุษสงกรานต์ เมื่อพระสงฆ์ลงไปประชุมพร้อมกันที่ในศาลาการเปรียญ พอให้ศีลเสร็จแล้วพระสงฆ์จะเริ่มถวายพระพรพวกสัปปุรุษต่างเตรียมกันตักบาตร เผอิญมีสุนัขคู่ ๑ กำลังสมจรกันอยู่ ณ ที่ส่วนหนึ่งแห่งศาลา พวกทายกทายิกาเห็นเป็นการน่าอุจาดต่างพากันขับไล่สุนัขนั้นเป็นโกลาหลเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จึงร้องบอกว่า "อย่า ! อย่า! อย่าทำเขา เรื่องของสัตว์ สัตว์ทำไป เรื่องของคน ก็ให้คนทำไป"

คราวหนึ่งเขานิมนต์เจ้าคุณสมเด็จ ฯ ไปในงานที่บ้านแห่งหนึ่ง แขวงจังหวัดสุพรรณบุรีว่าบ้านของเขาอยู่ ณ ที่แม่น้ำอ้อม พอเรือจะเข้าทางอ้อม ท่านจึงขึ้นบกลัดทุ่งนาไป ด้วยหมายจะให้ถึงเร็ว ปล่อยให้ศิษย์แจวเรือกันไปตามลำพังในระหว่างทางได้พบนกกระสาตัวหนึ่งติดแร้วอยู่ ท่านได้แก้บ่วงปล่อยนกนั้นไป แล้วท่านเอาเท้าของท่านสอดเข้าไปในบ่วงแทน เมื่อศิษย์แจวเรือถึงบ้านงานได้ถามได้ความว่า ท่านขึ้นบกเดินมาก่อนนานแล้ว เจ้าภาพจึงให้คนออกติดตามสืบหาไปพบท่านติดแร้วอยู่ คนหนึ่งตรงเข้าไปจะแก้บ่วง ท่านร้องห้ามว่า "อย่า อย่าเพิ่งแก้ เพราะขรัวโตยังมีโทษอยู่ต้องให้เจ้าของแร้วเขาอนุญาตให้ก่อนจ้ะ" ครั้นท่านได้รับอนุญาตแล้วจึงบอกให้เจ้าของแร้วเขาตรวจน้ำและท่านได้กล่าวคำอนุโมทนายถา สพฺพี เสร็จแล้วท่านก็เดินทางต่อไปยังบ้านงาน

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปบิณฑบาตเวรในวัง วันนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงบาตรด้วยแตงโม (ท่านจะรู้ได้อย่างไรว่าวันนั้นจะทรงบาตรด้วยแตงโม ข้อนี้หาทราบไม่) ท่านได้เอาย่ามใหญ่ตัดก้นย่ามเป็นช่องโตถือไปด้วย เมื่อทรงหยิบแตงโมใส่ย่าม แตงโมนั้นก็ลอดช่องย่ามตกลงยังพื้นรับสั่งว่า "ฟ้ารู้ทันแล้ว ๆ" ท่านถวายพระพรว่า "โลกนั้นพร่องอยู่เสมอ ไม่รู้จักเต็มอย่างนี้" เขาว่าพวกชาววังเลยเรียกเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ว่า "พระย่ามใหญ่" แต่นั้นมา

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปครองไตรแพรที่ไหนมาไม่ทราบแวะเข้าทอดผ้าป่าเจ้าคุณบวรวิริยเถร (อยู่วัดสังเวช ฯ เจ้าคุณบวร ฯ กำลังจำวัดอยู่ ท่านก็เปลื้องจีวรออกคลุมเท้าแล้วออกมาบอกกับพระข้างนอก ว่าให้ช่วยเรียนท่านด้วยว่า "ฉันมาทอดผ้าป่าจ้ะ ที่นี้ฉันก็จะเป็นงั่งไปละจ้ะ (คือมีแต่ผ้าอังสะ ไม่มีจีวรห่มไป)"

คราวหนึ่งพวกฝรั่งมิชชันนารีไปหาเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ สนทนากันในตอนหนึ่ง ฝรั่งถามว่า "ใจกลางโลกอยู่ที่ไหน ?" ท่านย้อนถามว่า "ก็โลกกลมหรือโลกแบนล่ะจ้ะ?" ฝรั่งตอบว่า "โลกกลม" ท่านจึงเอาไม้ปักลงที่พื้นดินบอกว่า "นี่แหละจ้ะใจกลางโลกถ้าไม่เชื่อก็เชิญวัดดูซิจ้ะ" "ฝรั่งต่างพากันยกย่องสรรเสริญ ว่าท่านมีปฏิภาณว่องไวเฉียบแหลมมาก (อุปมาว่าโลกกลมดังลูกบอลล์ เมื่อเอาเข็มหมุดปักลงที่ใด ๆ ที่ตรงนั้นก็เป็นจุดศูนย์กลางของลูกบอลล์แล)

คราวหนึ่งเป็นงานพระราชพิธีโสกันต์ เจ้าพนักงานวางฎีกาอาราธนาเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ องค์ ๑ ไปเจริญพระพุทธมนต์เวลาเย็น รุ่งขึ้นเวลาเช้ารับพระราชทานฉัน จะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏท่านไปไม่ทันกำหนดเวลาเจริญพระพุทธมนต์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ รับสั่งเป็นที่สัพยอกว่า "ไม่เอาใจใส่ในราชการอย่างนี้ถอดเสียก็ดีล่ะ" เมื่อสวดมนต์จบท่านหาได้เอาพัดยศกลับด้วยไม่ สังฆการีเห็นดังนั้นเข้าใจว่าท่านคงลืม จึงรีบนำพัดยศไปถวาย ท่านว่า "นี่พ่อเป็นอะไร จึงมาตั้งสมเด็จ เมื่อถอด ๆ กันในวัง จะมาตั้งกันกลางถนนอย่างไร" สังฆการีนำความนั้นกราบทูล ครั้นวันรุ่งขึ้นเมื่อพระสงฆ์รับพระราชทานฉันเสร็จแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพัดยศ ทรงตั้งท่านให้ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะดังเดิม ท่านก็ได้ครองไตรแพรอีก ๑ ไตร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสมมตอมรพันธ์ ดำรัสเล่าว่ามีผู้ถามเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ว่าม่านสองไขที่บังพระพักตร์พระประธานในโบสถ์นั้นมีไว้ทำไม ท่านตอบว่า มีไว้สำหรับพระสงฆ์ที่ลงโบสถ์เมื่อแสดงอาบัติ จะได้ปิดม่านเสียไม่ให้พระประธานเห็น (เมื่อพระสงฆ์จะแสดงอาบัติในเวลาจะทำสังฆกรรม หรือนาค (อุปสัมปทาเปกขะ) จะครองผ้าเมื่อจะอุปสมบท มักจะทำกันที่ข้างหรือหลังพระประธาน)

ตามปกติเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มักจะฉันอาหารสำรวม คือเวลาฉันเช้าท่านจะหยิบอาหารคาวหวานทุกชะนิด ใส่ลงในบาตรคลุกเคล้ากับข้าวสุกแล้วฉัน ท่านทำดังนี้เป็นอาจิณปฏิบัติ เว้นแต่ไปในกิจนิมนต์ว่าคราวหนึ่งท่านได้เอาอาหารสำรวมไปถวายให้พระวัดระฆัง ๓–๔ องค์ฉัน แล้วถามพระเหล่านั้นว่า "อร่อยไหมจ้ะ" พระบางองค์ (เห็นจะเกรงท่านจึง) เรียนว่า "อร่อย" บางองค์ว่า ไม่อร่อย" เขาว่าถ้าองค์ใดบอกว่า "อร่อย" ท่านนิ่งไม่พูดว่ากระไร ถ้าองค์ใดบอกว่า "ไม่อร่อย" ท่านก็ว่า "พระองค์นี้พูดจริง พูดถูก" ดังนี้

เล่ากันว่า แต่ก่อนเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จะไปไหนทางบกหรือทางน้ำ ท่านก็ไปด้วยคานหามด้วยเรือกันยา คนทั้งหลายก็ชมกันว่า ท่านประพฤติภาคภูมิ สมเป็นพระของในหลวง (รัชกาลที่ ๑ โปรดให้อุปสมบทเป็นนาคหลวง)

ครั้นภายหลังต่อมาท่านละเลิกไม่ทำเช่นนั้นกลับประพฤติเป็นอย่างพระอนุจร (ดังกล่าวมาแล้วในที่อื่น) ครองจีวรก็เศร้าหมองเยี่ยงพระโมฆราช คนทั้งปวงก็พากันกล่าวตำหนิ ว่าท่านประพฤติปอน ไม่สมกับเป็นถึงสมเด็จพระราชาคณะ ความนั้นทราบถึงเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ท่านจึงกล่าวเนือง ๆ ว่า "ทีขรัวโตบ้าก็ว่าขรัวโตดีทีขรัวโตดีก็ว่าขรัวโตบ้า"

ได้ยินว่า ในวันที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เสด็จสวรรคต และในวันต่อๆ มาท่านได้พูดกับใครต่อใครว่า "สิ้นคนดีแล้ว ทีนี้หมดสนุก"

เมื่อปีที่ ๒ แห่งรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้จัดการหล่อพระบรมรูปทั้ง ๔ รัชกาล เมื่อเวลาจะปั้นหุ่นนั้น ผู้ที่เคยเห็นพระรูปพระโฉมพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังมีอยู่น้อย เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เป็นผู้หนึ่งที่ยังทรงจำพระรูปโฉมได้แม่นยำ ได้ช่วยเหลือแนะนำและคอยติให้ช่างแก้ไขแต่แรกจนแล้ว กล่าวไว้ในหนังสือ "ความทรงจำ" พระนิพนธ์สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ดังนี้

"เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๑๒ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะทรงสร้างพระบรมรูปทั้ง ๔ รัชกาล จึงโปรด ฯ ให้พระองค์เจ้าประดิษฐาวรกาล อธิบดีกรมช่างสิบหมู่ เป็นผู้อำนวยการ เมื่อปั้นหุ่นนั้น ต้องอาศัยไต่ถามผู้ที่ได้เคยเห็นพระองค์ให้บอกพระลักษณะ พระรูปโฉมและคอยติให้ช่างแก้ไขแต่แรกจนแล้ว ก็ในเวลานั้นผู้ที่เคยเห็นพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีมาก แต่ผู้ที่เคยเห็นพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกหาได้แค่ ๔ คน คือ พระองค์เจ้าหญิงปุก พระราชธิดาในรัชกาลที่ ๒ พระองค์หนึ่งสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง องค์หนึ่ง เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี) คนหนึ่ง กับเจ้าพระยาธรรมา ฯ (ลมั่ง สนธิรัตน์) คนหนึ่ง ปั้นพระบรมรูปสำเร็จเมื่อเดือนอ้าย ปีมะแมแล้วโปรด ฯ ให้ประดิษฐานไว้ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในชั้นแรก" ความที่กล่าวมานี้ ส่อว่าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เป็นรัตตัญญูผู้หนึ่ง จึงเขียนลงไว้ในเรื่องประวัติของท่านด้วย

ว่าด้วยอภินิหาร

เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้ศึกษาเชี่ยวชาญทั้งในทางคันถะธุระและวิปัสสนาธุระดังกล่าวมานับว่าท่านเป็นอัจฉริยบุรุษผู้หนึ่งที่หาได้ยากในโลก (ด้วยปรากฏว่ามีแต่ผู้ชำนาญเฉพาะธุระเดียวที่ชำนาญทั้งสองธุระนั้นหายาก) เห็นจะเป็นเพราะท่านเชี่ยวชาญในสองธุระประกอบกันจึงเกิดเสียงเลื่องลือกันว่า ท่านทรงคุณในวิทยาคุณานุภาพศักดิ์สิทธิ์ว่าน้ำมนต์

หรือเครื่องวิยาคมของท่าน มีคุณานุภาพศักดิ์สิทธิ์คือ แก้โรคต่าง ๆ คุ้มกันสรรพภัย ค้าขายดี ทางเมตตามหานิยมก็ว่าดีนัก อนึ่งว่ากันว่าทรงคุณวิเศษถึงสามารถทำสิ่งซึ่งเหลือวิสัยมนุษย์สามัญให้สำเร็จได้ อาทิเช่น ทำให้คลื่นลมสงบห้ามฝน ย่นหนทาง ฯ ดังจะยกมาสาธกเป็นอุทาหรณ์ต่อไป

ในรัชกาลที่ ๔ โปรด ฯ ให้สร้างพระราชวัง พระที่นั่ง และพระเจดีย์วิหารที่บนเขามหาสมณะ จังหวัดเพชรบุรีพระราชทานนามเรียกรวมกันว่า "พระนครคีรี" (และเขามหาสมณะนั้นพระราชทานนามใหม่ว่าเขามไหศวรรย์) ในจดหมายเหตุของหมอบรัดเล (พิมพ์ไว้ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๒ หน้า ๕๒) ว่า โปรด ฯ ให้เฉลิมพระราชมณเฑียรที่พระนครคีรี พร้อมกับบรรจุพระบรมธาตุในพระเจดีย์ศิลา เมื่อเดือน พฤษภาคม ปีจอ พ.ศ. ๒๔๐๕ ดังนี้ กล่าวกันมา เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้ไปในงานพระราชพิธีนั้นด้วย ขากลับท่านออกเรือจากปากอ่าวบ้านแหลมจะข้ามมาอ่าวแม่กลอง เวลานั้นคลื่นลมจัดมาก ชาวบ้านห้ามท่านก็ไม่ฟัง ว่าท่านได้ออกมายืนที่หน้าเก๋งเรือโบกมือไปมา ไม่ช้าคลื่นลมก็สงบราบคาบ

คราวหนึ่งมีการก่อพระเจดีย์ทรายที่ในวัดระฆัง ประจวบกับวันนั้นมีเมฆฝนตั้งมืดคลุ้มคนทั้งหลายเกรงฝนจะตก จึงไปกราบเรียนปรารภกับเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ท่านได้กล่าวพร้อมกับโบกมือว่า "ตกที่อื่น ๆ" ว่าน่าประหลาดที่ในวันนั้นปรากฏว่าฝนไปตกที่อื่น หาได้ตกที่ในตำบลศิริราชพยาบาลไม่

คราวหนึ่งเขานิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปในงานพิธีโกนจุกที่จังหวัดอ่างทอง ท่านได้เริ่มเดินทางก่อนถึงกำหนดเวลาเพียง ๓ ชั่วโมง มีผู้สงสัยว่าท่านจะไปทันเวลากำหนดได้อย่างไรถึงกับได้สอบถามไปยังเจ้าภาพในภายหลังต่อมาก็ได้รับคำตอบว่าท่านไปทันเวลาตามฎีกาทุกประการ (ว่าวิชานี้ท่านได้เรียนต่อพระอาจารย์แสง ที่จังหวัดลพบุรี)

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปธุระทางแขวงจังหวัดนนทบุรีด้วยเรือแจว ขากลับพอมาถึงปากคลองสามเสน เด็กศิษย์คนหนึ่ง ได้เอากระโหลกออกไปตักน้ำ จะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ กะโหลกนั้นได้พลัดหลุดจากมือจมลงไปในแม่น้ำ ท่านพูดว่า "งมที่นี่ไม่ได้เพราะน้ำลึก ต้องไปงมที่หน้าวัดระฆัง ถึงจะได้" เมื่อถึงวัดระฆังท่านจึงให้เด็กศิษย์นั้นลงไปงมที่หน้าวัด ก็ได้กะโหลกสมจริงดังที่ท่านบอก

กล่าวกันว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไม่มีเงินทองติดตัว เพราะท่านเป็นผู้มีอัยธยาศัยมักน้อยไม่เก็บสะสม (ดังเล่ามาแล้วในที่อื่น) แต่น่าประหลาดที่ท่านสามารถสร้าง ปูชนีย วัตถุสถานใหญ่ ๆ โต ๆ สำเร็จหลายแห่ง (บาง

แห่งสร้างค้างไว้ เช่นพระโตวัดอินทรวิหาร ว่าท่านประสงค์จะให้ผู้อื่นสร้างต่อบ้าง) มีผู้ได้พยายามสังเกตกันนักหนาแล้ว แต่ก็ไม่ทราบว่าท่านเอาเงินมาแต่ไหน พระเทพราชแสนยาว่า คราวหนึ่งจีนช่างปูนไปขอเงินค่าจ้างก่อสร้างจากเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ๑ ชั่ง (๘๐ บาท) ท่านบอกให้หลวงวิชิตรณชัยหลานชาย ไปเอาเงินที่ใต้ที่นอนของท่านหลวงวิชิต ฯ กลับมาเรียนท่านว่าได้ไปค้นดูแล้วไม่เห็นมีเงินอยู่เลย ท่านสั่งให้ไปค้นหาใหม่ ก็ได้เงิน ๑ ชั่งเรื่องนี้หลวงวิชิต ฯ ว่าน่าประหลาดหนักหนา

มีสิ่งหนึ่งที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้ทำไว้ที่วัดระฆัง คือน้ำมนต์จะเขียนแทรกลงไว้ตรงนี้มีคำเล่ากันว่า เจ้า–ประคุณสมเด็จ ฯ ได้ปลุกเสกลงเลขยันต์ศิลา ๓ ก้อน ก้อน หนึ่ง เอาไปไว้ที่ในสระหลังวัด (สระนี้ตื้นเขินนานแล้ว)ก้อนหนึ่งเอาไว้ในสระกลางวัด (สระนี้ยังมีปรากฏอยู่) อีกก้อน หนึ่ง เอาไว้ในแม่น้ำตรงหน้าวัด (ห่างเขื่อนราว ๒ วา ประมาณว่าอยู่ตรงกลางโป๊ะท่าเรือ) ว่าน้ำในที่ทั้ง ๓ แห่งนั้นมีคุณานุภาพศักดิ์สิทธิ์ต่างกัน คือน้ำที่สระหลังวัด อยู่คงกระพันชาตรี น้ำที่สระกลางวัดทางเมตตามหานิยม น้ำที่หน้าวัดทำให้เสียงไพเราะ (เหมาะกับนักร้อง) และว่าเมื่อจะตักน้ำที่หน้าวัดนั้นให้ตักตามน้ำ (ห้ามตักทวนน้ำ) ถ้าน้ำนิ่งให้ตักตรงไป

อภินิหารของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ นับถือกันสืบมา จนเมื่อท่านถึงมรณภาพแล้ว ดังปรากฏว่ามีผู้คนไปบลบาลปิดทองที่รูปหล่อของท่านเนือง ๆ (อธิบายเรื่องรูปหล่อของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จะปรากฏต่อไปในที่อื่นข้างหน้า) ว่ากันว่าเพียงแต่ตั้งจิตระลึกถึงท่าน ก็ยังให้เกิดประสิทธิผลอย่างหน้ามหัศจรรย์ จะยกมาอ้างเป็นอุทาหรณ์ ดังเช่นเจ้าคุณธรรมกิติ (ลมูล สุตาคโม ป.ธ. ๖) วัดระฆัง นักเทศน์นามอุโฆษว่า ครั้งหนึ่งเมื่อท่านยังเป็นเปรียญ ได้ไปเทศน์ที่วัดโคกกุ่มหลังสถานีบ้านหมอแขวงจังหวัดสระบุรี เทศน์แล้วกลับไม่ทันรถไฟ ต้องเดินมาลงเรือเมล์โดยสารที่ท่าเรือ พอย่างเข้าชานสถานีท่าเรือมีชายคน ๑ ในเครื่องแต่งกายชุดดำ เดินออกจากที่กำบังตรงเข้ามาขวางทาง (สังเกตไม่ได้ว่าจะมีอาวุธหรือไม่เพราะเป็นเวลามืด) ถามว่า "ท่านจะไปไหน" ตอบว่าจะไปหาสมภารวัดหนองแห้ว "ซึ่งอยู่ติดกับเขตสถานี) ถามอีกว่า "ไปทำไม?" ตอบว่า "เพราะรู้จักคุ้นเคยกัน" ทันใดท่านได้ระลึกถึงเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ขอให้ช่วยคุ้มภัย ท่านว่าแล้วชายคนนั้นก็ออกเดินหลีกทางไปโดยมิได้พูดอะไรและว่าอีกคราวหนึ่ง (ดูเหมือนจะเป็น พ.ศ. ๒๔๘๔) ท่านไปเทศน์ที่วัดอินทาราม แขวงจังหวัดพระนครศรีอยุธยาให้เรือจ้างส่งที่แพหน้าวัดสุวรรณเจดีย์ (ตำบลหัวเวียง) ด้วยหมายจะขึ้นไปพักวัดนั้นก่อนแต่ขึ้นวัดไม่ได้เพราะน้ำท่วม เวลานั้นดึกมาก ผู้คนนอนหลับกันหมดแล้ว ทั้งฝนก็ตกพรำ ๆ ท่านมิรู้จะทำอย่างไร

เลยนั่งพักอยู่บนตุ่มปูนที่ข้างแพนั้น สักครู่หนึ่งมีชาย ๒ คนพายเรือทวนน้ำขึ้นไปทางเหนือ ท่านจึงเอาไฟฉายส่องที่ตัวท่านเพื่อให้รู้ว่าเป็นพระ พร้อมกับร้องเรียกให้ช่วยรับส่งขึ้นที่วัด ชาย ๒ คน นั้นจะได้ยินหรือไม่ไม่ทราบแต่หาได้นำพาต่อคำขอร้องของท่านไม่ คงเร่งพายเรือต่อไป ท่านจึงตั้งจิตระลึกถึงเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ว่าเวลานี้ลูกลำบาก ขอให้หลวงพ่อช่วยลูกด้วย ท่านว่า น่าประหลาดที่ต่อมาสัก ๔–๕ นาที ชาย ๒ คนนั้นได้พายเรือมารับท่าน ส่งขึ้นวัดสุวรรณเจดีย์ตามประสงค์ พระอาจารย์ขวัญ วิสิฏฺโฐ เล่าเรื่องหนึ่งว่า คราวหนึ่งมีงานฉลองสุพรรณบัฏสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ม.ร.ว. เจริญ อิศรางกูร ณ อยุธยา) ที่วัดระฆัง ในงานนั้นมีอาจารย์มาประชุมกันหลายรูป พอตกบ่ายฝนตั้งเค้ามืดครึ้มเสมียน (ตรา) เหมือน บ้านหลังตลาดบ้านขมิ้น จังหวัดธนบุรี ผู้ซึ่งมีความเคารพใน เจ้าคุณสมเด็จ ฯ มาก ได้กล่าวขึ้นในที่ประชุม ว่า ท่านผู้ใดจะสามารถห้ามไม่ให้ฝนตกได้ ที่ประชุมต่างนิ่งไม่มีใครว่าขานอย่างไร เสมียนเหมือนกล่าวต่อไปว่า "สมเด็จโตถึงจะห้ามฝนได้" ดังนี้ แล้วผินหน้าไปทางรูปหล่อเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จุดธูปเทียนบูชาสักการะตั้งสัตยาธิษฐานขออย่าให้ฝนตกที่วัด ว่าวันนั้นฝนตกเพียงแค่โรงหล่อ หาตกที่วัดระฆังไม่ คนทั้งหลายต่างเห็นอัศจรรย์ยิ่งนัก นอกจากนี้ยังมีเรื่องราวเล่ากันอีกมากมายหลายเรื่อง

ทีนี้จะพรรณนาว่าด้วยอภินิหาร พระพุทธรูปที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ สร้างต่อไปจะกล่าวถึงพระโตก่อน อันพระโต (หรือเรียกกันว่า "หลวงพ่อโต") ที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ สร้างไว้นั้น ดูเหมือนจะมีอภินิหารศักดิ์สิทธิ์ทั้งนั้น ข้อนี้จะพึงสังเกตเห็นได้ ด้วยมีประชาชนไปปิดทองบลบาลศาลกล่าวและเซียมซีเสี่ยงทายกันเนือง ๆ บางแห่งถึงจัดให้มีงานประจำปี มีพุทธศาสนิกชนจากแหล่งต่าง ๆ ทั่วประเทศมาชุมนุมกันในคราวหนึ่ง ๆ นับแสน ว่าเฉพาะพระโตวัดไชโย ปรากฏในหนังสือ "ลิขิตพายัพ" พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๖ ว่า เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๔๘ พระบาทสมเด็จ ฯ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เสด็จประพาศหัวเมืองมณฑลพายัพ ขากลับกรุงเทพ ฯ เสด็จทางชลมารคถึงวัดไชโยได้เสด็จขึ้นนมัสการ ดังที่ทรงพระราชนิพนธ์เป็นโคลงไว้ดังนี้

ถึงไชโยหยุดยั้ง นาวา
พระเสด็จขึ้นสู่อา วาสนั้น
นมัสการปฏิมา กรเกตุ
คุณพระฉัตรกั้น เกศข้า ทั้งปวง

ในที่นี้จะกล่าวถึงอภินิหารพระโตวัดอินทรวิหาร เป็นนิทัศนุทาหรณ์ พระโตองค์นี้เป็นพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์มาก ว่าสามารถคุ้มกันสรรพภัยพิบัติและให้เกิดสุขสวัสดิ์ ลาภผลอย่างมหัศจรรย์ ดังพรรณนาไว้ในเรื่องประวัติ พิมพ์เมื่อวันที่ ๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๙๐ คัดมาลงไว้ต่อไปนี้

อภินิหารของหลวงพ่อโตศักดิ์สิทธิ์มาก ดังเป็นที่ประจักษ์อยู่แล้วโดยทั่วกัน สักขีพยานซึ่งได้เห็นกันอยู่ในเร็ว ๆ นี้ ในระหว่างที่บ้านเมืองกำลังอยู่ในระหว่างสงคราม (พ.ศ. ๒๔๘๔–๒๔๘๗) หลวงพ่อโตหาได้กระทบกระเทือนอย่างใดไม่ คงอยู่เป็นมิ่งขวัญ เป็นที่สักการะของชาวเราอยู่ตลอดไป ได้มีผู้กล่าวสรรเสริญถึงอภินิหารความศักดิ์สิทธิ์ของท่านอยู่เสมอมิได้ขาด ในยามสงครามประชาชนในเขตอื่น ๆ อพยพกันเป็นจ้าระหวั่น แต่ในบริเวณเขตหลวงพ่อโต มิใคร่จะมีใครอพยพกัน ซึ่งมีบางท่านกล่าวว่าจะไม่ยอมไปไกลจากองค์หลวงพ่อโตเป็นอันขาด แต่มีบางท่านจะต้องอพยพ ได้ไปลาสมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทว) วัดสุทัศน์ มีรับสั่งว่า อย่าไปเลย ในบริเวณวัดอินทรวิหารเหมาะและปลอดดีแล้ว เพราะหลวงพ่อโตท่านก็คุ้มครองอยู่ คงจะปัดเป่าภยันตรายไปได้ และสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านเป็นผู้สร้างได้ทำไว้ดีแล้วประชาชนส่วนมากในวัดอินทรวิหารจึงไม่ใคร่อพยพจากไป นอกจากนั้นเมื่อมีภัยทางอากาศเกิดขึ้นในคราวใด ประชาชนในเขตอื่น ๆ ยังพลอยหลบภัยเข้ามาอาศัยอยู่ในบริเวณหลวงพ่อโตเป็นจำนวนมาก ปรากฏว่ามีเครื่องบินมาทิ้งระเบิดที่บริเวณวัดอินทรวิหารเหมือนกันเป็นลูกระเบิดเพลิงรวมด้วยกัน ๑๑ ลูกแต่ไม่ระเบิด และไม่เกิดเพลิงอย่างใด ในครั้งต่อมาได้มีเครื่องบินมาทิ้งระเบิดที่ตำบลเทเวศร์ โดยเฉพาะองค์หลวงพ่อโตวัดอินทรวิหารใกล้กับจุดอันตรายมาก แต่หาเป็นอันตรายแม้แต่น้อยไม่ ซึ่งประชาชนส่วนมากที่หลบภัยเข้ามาในบริเวณหน้าหลวงพ่อโตมองเห็นฝูงเครื่องบินมาทิ้งระเบิด บ่ายโฉมหน้ามุ่งตรงมายังหลวงพ่อโตครั้นมาถึงในระยะใกล้เครื่องบินฝูงนั้นกลับวกไปทางทิศอื่นเสีย ซึ่งดูประหนึ่งว่าหลวงพ่อโตท่านโบกพระหัตถ์ให้ไปทางทิศอื่นเสีย ประชาชนและบ้านเรือนในเขตบริเวณหน้าหลวงพ่อโตวัดอินทรวิหาร จึงหาเป็นอันตรายแต่ประการใดไม่

เรื่องที่กล่าวมานี้ นับว่าเป็นสิ่งมหัศจรรย์อยู่มิใช่น้อย นี่ก็แสดงให้เห็นอยู่แล้วว่า หลวงพ่อโตวัดอินทรวิหารท่านมีอภินิหารความศักดิ์สิทธิ์มากเพียงใด จนกระทั่งในทุกวันนี้ประชาชนก็พากันมานมัสการสักการะบูชามิได้ขาด ชาวต่างประเทศที่เดินทางเข้ามาชมพระนคร ก็ยังเลยมานมัสการหลวงพ่อโตเสมอ

"ตามปกติประชาชนนิยมน้ำมนต์ของท่านมากมีผู้มาขอน้ำมนต์ของท่านไม่เว้นแต่ละวัน น้ำมนต์ของท่านเมื่ออธิษฐานแล้วใช้ได้ตามความปรารถนา เป็นมหานิยมดีด้วย เวลาที่จะไปหาผู้ใดผู้นั้นก็มีความเมตตากรุณา ก่อนที่จะใช้

น้ำมนต์ของท่านให้ได้สมความปรารถนาแล้วควรจะทราบวิธีใช้ด้วย คือเมื่อผู้ใดจะเอาน้ำมนต์ของหลวงพ่อไปใช้ควรหาเครื่องสักการะบูชาเช่นธูปเทียนดอกไม้บูชาเสียก่อน แล้วตั้งจิตให้แน่วแน่น้อมระลึกถึงองค์หลวงพ่อโตตลอดจนสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ผู้สร้าง ให้ช่วยตามความปรารถนา แล้วนำน้ำมนต์ไปใช้รับประทาน และอาบตามความประสงค์ ผู้นั้นจะประสพแต่โชคชัยเคราะห์ร้ายก็อาจจะกลับกลายเป็นดีได้ ด้วยประการฉะนี้"

พระพิมพ์ของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ หรือเรียกกันตามสะดวกปากว่า "สมเด็จ" นั้น ได้กล่าวมาแล้วว่าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้สร้างขึ้นไว้ด้วยมุ่งหมายจะให้เป็นการสืบต่ออายุพระศาสนาเป็นข้อสำคัญ แต่น่าประหลาดอยู่ ที่คนทั้งหลายต่างนับถือพระสมเด็จเป็นเครื่องรางที่ทรงคุณานุภาพเป็นอย่างวิเศษ ว่าในบรรดาพระเครื่องราง พระสมเด็จเด่นอยู่ในความนิยมของสังคมในทุกยุคทุกสมัย และว่าจะหาซื้อได้ด้วยเงินตราในราคาแพงมาก อันเรื่องเกี่ยวกับอภินิหารพระสมเด็จนั้นได้ฟังเล่ากันมากมายหลายเรื่อง จะเขียนลงไว้แต่ฉะเพาะบางเรื่อง ดังต่อไปนี้

กล่าวกันว่า ภายหลังแต่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ถึงมรณภาพ พระสมเด็จที่ใส่บาตร สัด และกระบุงตั้งไว้ที่หอสวดมนต์นั้น ได้ขนย้ายเอาไปไว้ที่ในพระวิหารวัดระฆัง (ว่าเอาไว้ที่บนเพดานพระวิหารก็มี) โดยมิได้มีการพิทักษ์รักษากันอย่างไร เห็นว่าประตูวิหารก็ไม่ได้ใส่กุญแจ ในปีหนึ่งเป็นเทศกาลตรุษสงกรานต์ มีทหารเรือหลายคนมาเล่นการพนันที่หน้าวัด เช่นหยอดหลุม ทอยกอง เป็นต้น จะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ ทหารเรือเหล่านั้นได้เกิดวิวาทถึงชกต่อยตีรันกันเป็นกาหลทหารเรือคนหนึ่งได้เข้าไปเอาพระสมเด็จในพระวิหารมาอมไว้องค์ ๑ แล้วกลับมาชกต่อยตีรันประหัสประหารกันต่อไปที่สุดปรากฏว่าทหารเรือคนนั้นไม่ได้รับบาดเจ็บอย่างไร แม้รอยฟกช้ำก็ไม่มี ส่วนทหารเรือคนอื่น ๆ ต่างได้รับบาดเจ็บ ที่ร่างกายมีบาดแผลมากบ้างน้อยบ้างทุกคน อีกเรื่องหนึ่งว่าคราวหนึ่งมีชายคน ๑ อยู่บ้านตำบลไชโย จังหวัดอ่างทอง ป่วยเป็นโรคอหิวาต์ คืนวันหนึ่งฝันว่า เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มาบอกว่า "ยังไม่ตาย ให้ไปเอาพระสมเด็จที่บนเพดานพระวิหารวัดระฆังมาทำน้ำมนต์กินเถิด" พวกญาติได้พยายามแจวเรือกันมาเอาพระสมเด็จไปอธิษฐานทำน้ำมนต์ให้กิน ก็หายจากโรคนั้น ทั้ง ๒ เรื่องที่เล่ามานี้ ว่าเป็นมูลให้เกิดคำเล่าลือถึงอภินิหารพระสมเด็จเป็นปฐม

พระอาจารย์ขวัญ วิสิฏโฐ เล่าว่า มีหญิงคน ๑ ชื่อจัน ภูมิลำเนาเดิมอยู่จังหวัดอ่างทองคุ้นเคยสนิทสนมกับเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ แต่ยังเยาว์วัย ต่อมานางจันได้ย้ายมาประกอบอาชีพตั้งร้านค้าอยู่ทางแขวงจังหวัดนนทบุรี ภายหลังยากจนลงเพราะการค้าขาดทุน นางจันได้ยินกิตติศัพท์เลื่องลือถึงคุณวิเศษของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ วันหนึ่งจึงเข้าไปหาท่าน สนทนากัน

ในตอนหนึ่งนางจันกล่าวว่า "เวลานี้ดิฉันยากจนมาก" ท่านว่า "มาที่นี่ไม่จนหรอกแม่จัน" แล้วท่านหยิบพระประจำวันให้นางจันองค์ ๑ (จะเป็นพระประจำวันอะไรหาทราบไม่) บอกให้อาราธนาทำน้ำมนต์อธิษฐานตามปรารถนา และว่า "ถ้าแม่จันรวยแล้วอย่ามาหาฉันอีกนะจ๊ะ" นางจันกราบเรียนถามว่า "เป็นยังไงล่ะเจ้าคะ?" ท่านตอบว่า "ฉันไม่ชอบคนรวย ฉันชอบคนจนจ้ะ" ว่านางจันได้พระมาแล้วทำตามที่ท่านบอก แต่นั้นการค้าก็เจริญขึ้นโดยลำดับ ที่สุดนางจันก็ตั้งตัวได้เป็นหลักฐานผู้หนึ่งในถิ่นนั้น นางจันมีอายุอ่อนกว่าเจ้าประคุณสมเด็จเรียกเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ว่า "หลวงพี่" มีคนถามนางจันว่า "รวยแล้วทำไมจึงไม่ไปหาสมเด็จอีกเล่า?" นางจันตอบว่า "เพราะหลวงพี่โตสั่งไว้ว่า ถ้ารวยแล้วห้ามไปหา หลวงพี่โตนี้แหละศักดิ์สิทธิ์นักพูดคำไหนต้องเป็นคำนั้น"

ร้อยเอกหลวงวิจารณ์พลฉกรรจ์(แสวง ผลวัฒนะ) สัสดีจังหวัดกาญจนบุรี ว่าคราวหนึ่งไปราชการทหารที่ตำบลพนมทวนในจังหวัดนั้นถูกคนร้ายลอบยิงหลายนัด แต่ไม่เป็นอันตราย ว่าเพราะมีพระสมเด็จที่บิดา (นายอาญาราช อิ่ม) ซึ่งเมื่อบวชเป็นต้นกุฏิเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ให้ไว้)

นายเปลื้อง แจ่มใส่ ว่าเมื่อยังรับราชการในกรมรถไฟ แผนกช่างเวลานั้นอายุราว ๒๕ ปี คราวหนึ่งได้ขึ้นไปตรวจทางรถไฟสายเหนือซึ่งเพิ่งสร้างเสร็จ ขณะยืนตรวจการอยู่ท้ายรถ ถึงที่แห่งหนึ่ง(ตำบลบ้านแม่ปิน จังหวัดแพร่) รถแล่นเข้าโค้ง พอนายเปลื้องประมาท ตัวนายเปลื้องได้พลัดตกจากรถลงไปนอนอยู่ข้างทาง (เวลาตกนั้นรู้สึกตัวเบามาก) แต่ไม่ได้รับบาดเจ็บอย่างใด เป็นเพียงเท้าขัดยอกบ้างเล็กน้อยเท่านั้น นายเปลื้องว่าที่ตัวไม่มีอะไรนอกจากพระสมเด็จ จึงเชื่อมั่นว่าที่ไม่เป็นอันตรายนั้นเป็นเพราะอานุภาพพระสมเด็จแน่นอน

พระอาทรภัตรทิสิฐ (เล็ก อุณหนันท์) เล่าหลายเรื่อง เรื่องหนึ่งว่าคราวหนึ่งมีญาติหญิงคน ๑ ชื่อธูป เกิดโรคท้องเดินจนตัวซีด (เข้าใจว่าเป็นโรคอหิวาต์) ในเวลานั้นดึกมากราว ๑.๐๐ น. ไม่ทราบว่าจะไปหายาที่ไหน นึกขึ้นถึงพระสมเด็จที่มีอยู่ (เป็นพระชนิดปรกโพธิ์ใบ) คุณพระจึงอาราธนาทำน้ำมนต์ให้กินบ้างเอาตบศีร์ษะบ้าง สักครู่หนึ่งก็นอนหลับเมื่อตื่นขึ้นหญิงนั้นบอกว่า ได้ฝันว่ามีพระสงฆ์แก่องค์หนึ่งมาบอกว่า "ยังไม่ตาย" ว่าได้กินน้ำมนต์นั้นเรื่อย ๆ มาจนอาการโรคคลายหายเป็นปกติดี เรื่องหนึ่งว่า เมื่อภรรยาจะคลอดบุตรคนสุดท้อง เจ็บครรภ์อยู่จนถึง ๓ วันก็ยังไม่คลอด คุณพระจึงจุดธูปเทียนบูชาสักการะ อาราธนาพระสมเด็จลงแช่ในน้ำ ตั้งจิตอธิษฐานตามประสงค์ แล้วเอาน้ำนั้นให้กินบ้างตบศีร์ษะบ้าง ว่าไม่ช้านักก็คลอดอย่างง่ายดาย เรื่องหนึ่งว่า แขกที่พาหุรัดคน ๑ ซึ่งชอบพอคุ้นเคยกับคุณพระบอกว่า ที่เขา

ได้ภรรยา ๓ คนที่อยู่ด้วยกันในเวลานั้นนั้น เพราะเขาเอาพระสมเด็จฝนให้กินทุกวัน (ว่าพระนั้นเป็นพระสมเด็จกรุวัดใหม่บางขุนพรหม) อีกเรื่องหนึ่งว่า พระสมเด็จงูไม่ข้าม คราวหนึ่งมีงูเลื้อยมา คุณพระได้เอาพระเครื่องชนิดต่าง ๆ เช่นพระสมเด็จ พระลำพูน พระกำแพง พระพิจิตหลังผ้า ฯ ล ฯ มาวางเรียงไว้ แล้วต้อนงูให้เลื้อยเข้ามาในเขตพระเครื่องเหล่านั้น ทำดังนี้หลายครั้ง ปรากฏว่างูมิได้เลื้อยข้ามพระสมเด็จ แม้แต่เลื้อยเข้ามาใกล้ก็ไม่มีส่วนพระเครื่องชนิดอื่น ๆ งูได้เลื้อยข้ามบ้าง เลื้อยเฉียดไปบ้าง คุณพระอาทร ฯ เล่าต่อไปว่า ตัวคุณพระเองได้เคยผ่าอันตรายมาหลายครั้ง แต่ก็ปลอดภัยทุกคราว และว่าน่าประหลาดอย่างหนึ่ง ที่คนกำลังทะเลาะวิวาทถึงจะทำร้ายกันถ้าเรามีพระสมเด็จอยู่กับตัวเข้าไปห้ามปราม คนเหล่านั้นจะเลิกทะเลาะต่างแยกย้ายกันไปทันที

ได้ฟังเล่ากันอีกเรื่องหนึ่งเกี่ยวกับพระสมเด็จแก้โรคอหิวาต์ จะเขียนแทรกลงไว้ตรงนี้ เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ เกิดโรคอหิวาต์ (โรคป่วง ?) ครั้งใหญ่ ผู้คนล้มตายกันมาก กล่าวในจดหมายเหตุบัญชีน้ำฝนของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (เล่ม ๓) ดังนี้

"ระกาความไข้ คนตายนับได้ เกือบใกล้สี่พัน เบาน้อยกว่าเก่าหกเท่าลดกันมะโรงก่อนนั้น แสนหมื่นบัญชีเขาจดหมายไว้ในสมุดปูมมีมากกว่าดังนั้น หกเท่าเป็นไป

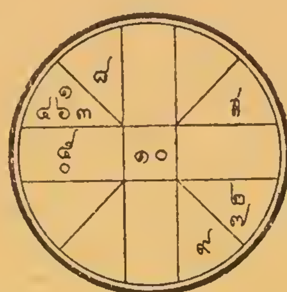
(เดือน ๘ ข้างขึ้น)

เกิดไข้ในวัดม้วย　　วันละคน
ตั้งแต่สองค่ำดล　　หกเว้น
ศิษย์พระวอดวายชนม์　　ถึงสี่ เที่ยวนา
บางพวกไกลโรคเร้น　　ชีพตั้ง ยังเหลือ
จบเสร็จเผด็จสิ้น　　ปีระกา
โรคป่วงเกิดมีมา　　ทั่วด้าน
น้ำน้อยไม่เข้านา　　เสียมาก เทียวแฮ
ในทุ่งรวงข้าวม้าน　　ไค่กล้า นาเสีย"

กล่าวกันว่า ในคราวนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงพระราชทานแจกพระสมเด็จ (ชนิดปรกเมล็ดโพธิ์ที่เรียกกันว่า "สมเด็จเขียว") ว่าคนเป็นอันมากได้รอดตายเพราะพระสมเด็จนั้นจึงเกิดกิตติศัพท์เลื่องลือกันแพร่หลายสืบมา

ว่าด้วยรูปหล่อสมเด็จ

เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จะอาพาธเป็นโรคอะไรหาทราบไม่ ทราบแต่ว่าท่านถึงมรณภาพเมื่อ ณ วันเสาร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๘ (ต้น) ปีวอก จ.ศ. ๑๒๓๔ ตรงกับวันที่ ๒๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๑๕ เวลา ๒ ยาม อายุ ๘๕ ปี มีดวงชาตามรณะดังนี้

ดวงมรณะภาพของสมเด็จพระพุฒาจารย์

(โต พรหมรังษี)

วันเสาร์ที่ ๒๒ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๑๕

เวลา ๑๘.๐๐ น. ๗ ฯ๒ ๘ ปีวอก จ.ศ. ๑๒๓๔

เมื่อพระราชทานเพลิงศพแล้ว ต่อมาจะเป็นปีใดไม่ทราบ คณะศิษยานุศิษย์และผู้ที่เคารพนับถือท่านมาร่วมฉันทะกันจัดการหล่อรูปของท่านขึ้นรูป ๑ หน้าตักกว้าง ๔๐.๒ ซ.ม. ลงรักปิดทอง โดยหลวงวิจิตรนฤมล (พึ่ง ปฏิมาประกร) เจ้ากรมช่างสิบหมู่ บ้านตำบลช่างหล่อจังหวัดธนบุรี เป็นผู้ปั้นหุ่น แล้วอัญเชิญไปประดิษฐานไว้ที่ในมุขหลังพระอุโบสถ วัดไชโย จังหวัดอ่างทอง (ปัจจุบันอยู่ในพระวิหาร) ภายหลังได้จัดการหล่อกันขึ้นอีกรูป ๑ หน้าตักกว้าง ๕๘ ซ.ม. ลงรักปิดทอง ใครเป็นผู้ปั้นหุ่นยังสืบไม่ได้ความ ทราบแต่ว่าหล่อไม่ทันฤกษ์ที่กำหนดว่าเดิมประดิษฐานในศาลาการเปรียญวัดระฆัง ต่อมาได้ย้ายมาไว้ที่ในพระวิหาร (เวลานี้ประดิษฐานอยู่ ณ ศาลาหน้าพระอุโบสถ) รูปหล่อเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ นี้ ทางวัดได้จัดทำพิธีแห่โดยทางเรือ (เป็นอย่างที่เรียกกันว่า "ชักพระ") เป็นงานประจำปี กำหนดแรม ๓ ค่ำ เดือน ๑๒ เริ่มพิธีแห่แต่ท่าหน้าวัดระฆังมาเข้าคลองมอญ ถึงสี่แยกบางเสาธงเลี้ยวขวาเข้าคลองบางขุนศรี (คลองชักพระก็เรียก) ไปออกคลองบางกอกน้อย พักแข่งเรือที่หน้าวัดสุวรรณคีรีพอควรแก่เวลา แล้วล่องมาตามคลองบางกอกน้อยกลับ

วัดระฆัง เล่ากันว่าในปีหนึ่งเมื่อจัดทำพิธีเสร็จแล้วพอเรือที่ประดิษฐานรูปหล่อเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จอดเทียบท่าหน้าวัด จะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ รูปหล่อนั้นได้เลื่อนตกจากเรือจมลงไปในแม่น้ำเจ้าพระยา ต้องช่วยกันงมเอาขึ้นมาจัดการปิดทองและสมโภชกันอีกครั้งอย่างมโหฬาร ว่าแต่นั้นพิธีแห่รูปหล่อเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ก็งดไม่จัดทำกันสืบกันมาจนทุกวันนี้

ความสงสัยของมนุษย์ ???

คำถาม เป็นที่ทราบกันทั่วไปว่า สมเด็จพุฒาจารย์ (โต พฺรหมฺรังสี) นั้นท่านได้ถึงโลกียญาณและโลกุตรธรรมแล้วทำไมท่านจึงมาท่องเที่ยวอยู่ในวัฏฏสงสารอีก ?

คำตอบ เหตุที่ต้องมาท่องเที่ยวในวัฏฏสงสารอีกเพราะคุณธรรม ๔ ประการคือ

(๑) เมตตา (๒) กรุณา

(๓) มุทิตา (๔) อุเบกขา

เหมือนดั่งพระพุทธองค์ได้ทรงตรัสธรรมะคำสั่งสอนไว้ว่า "ผู้ใดประพฤติปฏิบัติธรรม ผู้ใดเห็นธรรมและปฏิบัติธรรมผู้นั้นก็เห็นตถาคต(พระพุทธเจ้า)"

ดังนั้นปู่โตจึงมาท่องเที่ยวในวัฏฏสงสารเพื่อที่จะช่วยให้มนุษย์พ้นจากทุกข์ มีธรรม คือ มีพระเมตตา พระกรุณา พระมุทิตา พระอุเบกขา

แม้ปู่โตจะได้ธรรมะชั้นพระนิพพานตั้งแต่ยังมีชีวิตอยู่คือได้ "สอุปทิเสสนิพพาน" คือได้นิพพานในปัจจุบัน แต่ปู่โตยังไม่ได้ "นิพฺพานํ ปรมํ สูญฺญํ" ด้วยเหตุนี้ปู่โตจึงต้องท่องเที่ยวในวัฏฏสงสารเพื่อเป็นแนวทางไปสู่ "นิพฺพานํ ปรมํ สูญฺญํ"

และถ้าหากปู่โตได้ถึงชั้นที่เรียกว่า "นิพฺพานํ ปรมํ สูญฺญํ อนิวตฺต คมนํ" แล้วท่านที่มีความสงสัยก็จะไม่ได้พบปะวิญญาณของ สมเด็จพุฒาจารย์ (โต) อีกเป็นแน่แท้

หมายเหตุ คำตอบนี้เป็นคำตอบของสมเด็จพุฒาจารย์ (โต พฺรหมฺรังสี) โดยทางวิญญาณท่านประทานวิสัชชนามา

ขอขอบพระคุณแด่ท่านที่เคารพและนับถือทุกท่าน

ที่ได้ให้ความกรุณามาเป็นเกียรติ

ในงานฌาปนกิจศพ

คุณพ่อเพื่อง เต็กอารีย์

หากการรับรองหรือมีสิ่งใดขาดตกบกพร่องไม่เรียบร้อยด้วยประการใด ๆ

ขอได้โปรดอภัยให้ด้วย

ภรรยา – บุตร – ธิดา

วันศุกร์ ที่ ๒๑ เมษายน ๒๕๑๕ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๖
เวลา ๑๓.๐๐ น. ยกศพขึ้นสู่เมรุ
เวลา ๒๐.๐๐ น. สวดพระอภิธรรม
และพระมาลัย ตลอดคืน

วันเสาร์ ที่ ๒๒ เมษายน ๒๕๑๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๖
เวลา ๑๓.๓๐ น. มีพระธรรมเทศนา
๑ ธรรมาสน์
เวลา ๒๐.๐๐ น. สวดพระอภิธรรม

วันอาทิตย์ ที่ ๒๓ เมษายน ๒๕๑๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๖
เวลา ๑๐.๓๐ น. มีเทศน์อานิสงส์ ๑ กัณฑ์
เวลา ๑๑.๐๐ น. ถวายภัตตาหารเพล แด่ภิกษุ
สามเณร ๑๕๐ รูป
เวลา ๑๓.๐๐ น. มีเทศน์แจง ๓ ธรรมาสน์
เวลา ๑๗.๐๐ น. ประชุมเพลิง
เวลาเย็นเจริญพระพุทธมนต์ที่วัด

วันจันทร์ ที่ ๒๔ เมษายน ๒๕๑๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๖
เวลา ๗.๐๐ น. ถวายภัตตาหารแด่พระภิกษุ
สามเณร

พิมพ์ที่โรงพิมพ์สถานสงเคราะห์หญิงปากเกร็ด โทร. ๘๘๔๗๐๒
กรมประชาสงเคราะห์
นายบุญเหลือ เจริญวงศ์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๐ เม.ย. ๑๕

